

Олександр Лахно

Церковна опозиція
Євангельських
християн-баптистів
в Україні
(1940—1980-ті роки)

Монографія

Олександр Лахно

**ЦЕРКОВНА ОПОЗИЦІЯ
ЄВАНГЕЛЬСЬКИХ
ХРИСТИЯН-БАПТИСТІВ В УКРАЇНІ
(1940–1980-ТІ РОКИ)**

Монографія

Полтава
2009

ПЕРЕДМОВА

У сучасних умовах пошуку Україною свого місця поміж європейських держав і постійного зростання ролі релігійних інституцій у розвитку громадянського суспільства винятково важливе значення належить всебічному дослідженню історичного минулого нашого народу задля використання попереднього досвіду в нинішньому бутті релігійних спільнот і в майбутньому. Найбільше це стосується тих сторінок історії, які упродовж тривалого часу невинуватено приховувалися або ж свідомо перекручувалися. З-поміж них — і розвиток пізнього українського протестантизму за радянської доби, зокрема опозиційних до тогочасної офіційної влади релігійних рухів євангельсько-баптистського спрямування. Враховуючи те, що чинна влада продовжує певною мірою зберігати радянську традицію у виявленні офіційної прихильності винятково до православних церков, тим самим консервуючи в суспільстві стереотипи минулого про протестанта — ворога народу та державного ладу; також те, що цьому процесові сприяє непомітна чи, навіть, мовчазна реакція офіційного керівництва об'єднання Євангельських християн-баптистів (ЄХБ), і це в умовах постійного зростання впливу протестантизму в Україні — необхідно відзначити нагальну потребу повноти історичного відтворення процесів формування нинішньої релігійної палітри України загалом та історії розвитку баптизму в Україні зокрема.

Донедавна діяльність церковної опозиції ЄХБ упродовж середини 1940-х — кінця 1980-х рр. практично не мала жодних перспектив для всебічного висвітлення. Недосяжність більшості архівних матеріалів, суперечливість свідчень учасників подій і стереотипи радянської пропаганди не давали таких можливостей. Проблеми, закладені владною політикою в означений період, значною мірою сформували конфігурацію релігійно-суспільних відносин після проголошення незалежності України. Упродовж майже двох десятиліть вітчизняній владі так і не вдалося подолати більшу частину тоталітарної спадщини, а головне — у царині духовності, зокрема, взаємодії держави та церкви.

Одним із найпомітніших наслідків політики тоталітарного режиму в сфері релігії було розмежування віруючих церкви ЄХБ упродовж середини 1940-х — кінця 1980-х рр., не подолане й до цих пір. Донині існує велика напруга у відносинах як між керівництвом альтернативних об'єднань ЄХБ, так і між рядовими віруючими цих спільнот.

Поміж досліджень з історичного релігієзнавства дотепер немає жодної праці, яка б розкривала цілісну картину виникнення опозиційних течій у церкві ЄХБ упродовж середини 1940-х — 1960-х рр. Комплексне наукове висвітлення минулого має сприяти подоланню стереотипів громадської думки щодо протестантів, сформованих ще за радянських часів. У цьому плані досить актуальним є вивчення причин і передумов розколу церкви ЄХБ і всебічний аналіз взаємин віруючих-опозиціонерів із радянською державою.

У процесі роботи над виданням поміж причин появи церковної опозиції в релігійному об'єднанні ЄХБ упродовж середини 1940-х — середини 1960-х рр. виявлені та проаналізовані наступні чинники: криза протестантських громад, пов'язана зі штучним утворенням об'єднання ЄХБ; втручання органів партійної та радянської влади у внутрішнє життя церкви ЄХБ; повна підконтрольність атеїзмові офіційного духовного центру — Всесоюзної Ради ЄХБ (ВР ЄХБ); існування значної кількості незареєстрованих груп і громад ЄХБ і подібних конфесій протестантського напрямку; відсутність законодавчого та виконавчого закріплення свободи віросповідань в УРСР. Ознаками такої церковної опозиції є: невдоволеність багатьох віруючих ЄХБ своїм офіційним церковним керівництвом і політикою партії та радянської влади; організація опору репресіям державних органів; дисидентська діяльність, спрямована проти звуження прав і свобод віруючих громадян; організація релігійного підпілля з широкою мережею нелегальних громадських формувань; існування альтернативного церковного об'єднання віруючих ЄХБ зі своїм духовним центром, обрядовою практикою та нововведеннями до євангельсько-баптистського вівчення. Автор дає характеристику церковної опозиції в об'єднанні ЄХБ як феномена не лише релігійного, а й суспільно-політичного життя українського соціуму радянського часу.

Дане наукове видання дає приріст нових узагальнень, здатних збагатити теоретичний арсенал історичного релігієзнавства та історичної науки, а також бути корисними для порівняльного аналізу проблем, які стосуються сучасних релігійних процесів в Україні. У практичному сенсі результати й висновки доробку можна використовувати при підготовці узагальнених праць з історії України новітнього періоду, зокрема, історії протестантизму, етнології релігії, історичного релігієзнавства та краєзнавства, для написання публіцистичних і науково-популярних статей, оглядів у засобах масової інформації за загальною та спеціальною тематиками; а також у навчально-виховному процесі вищої школи шляхом включення до програмного матеріалу, під час підготовки спецкурсів, лекційних і семінарських занять з історії релігій, конфесіології, порівняльного релігієзнавства тощо.

Пізній протестантизм в Україні повоєнних років і до тепер малодосліджений та становить значний інтерес для сучасного суспільства загалом

і релігієзнавчої науки зокрема. По суті, це був етап утвердження основної структури вітчизняної протестантської мережі в новітній історичний період; формування справжньої церковної опозиції до радянської влади та її заходів щодо віруючих протестантських церков. Насамперед вона інституційовалася поміж віруючих ЄХБ.

Складність порушеної проблеми полягає в тому, що науковцям-історикам важко аналізувати події тоді, коли ще живі їх учасники. Отже, перед релігієзнавцями в процесі дослідження духовного життя у новітній історії України постають певні об'єктивні труднощі. З-поміж них варто виокремити, по-перше, панування за радянської доби у суспільній свідомості догматичного підходу до різних явищ (хоча офіційно наголошувалося на домінуванні діалектичного методу пізнання); по-друге, закритість і недоступність більшості архівних матеріалів у фондах ХХ ст., що перешкоджало вивченню реальних подій і конкретних учинків у сфері суспільно-політичного та духовного життя радянського суспільства; по-третє, неможливість публікації правдивих свідчень і досліджень на теренах СРСР. Усе це вплинуло на історичні та релігієзнавчі праці радянських авторів. Чимало з того часу запозичили окремі сучасні учені, які, не створивши нових підходів до розуміння минулого, привнесли в нинішню науку стислість і формалізм опису діяльності різних релігійних об'єднань на території України. На корекцію такого підходу спрямовані останні дослідження цього напрямку науки.

Загалом, радянська ідеологія та, відповідно, історіографія протестантизму переважно розглядали як релігію «другого сорту», ворожу радянській владі й чужу для радянських людей. Тому в той час, на нашу думку, була недостатньо вивчена ця гілка християнства, недооцінена її роль у розвитку культури та духовності, переважали стереотипи дореволюційного й пост-революційного релігієзнавства (точніше «сектантознавства»). Найперше, гостро критикували та завуальовували найменші ознаки опозиційності протестантських громад до радянської влади й законодавства про релігійні культи. Проте, таємно від суспільства їх вивчали, контролювали, слідували за діяльністю, робили досить цікаві та відверті узагальнення, на які натрапляють дослідники у частково розсекречених архівних фондах України й закордону.

Отже, доходимо висновку, що найбільшими знавцями та дослідниками опозиційності в середовищі тих же віруючих церкви ЄХБ були безпосередньо працівники секретних спеціальних служб. Вони складали таємні звітні й аналітичні матеріали з усіма подробицями релігійного життя протестантів до різних контролюючих структур. І в той же час ставали, як правило, авторами офіційних видань історичного, релігієзнавчого та правового характеру, виконуючи роль рупорів атеїстичної пропаганди й агітації, спрямованої проти віруючих-протестантів.

Вивчення релігійних об'єднань у СРСР та УРСР здійснювали через призму критики релігії як архаїчного пережитку. Жодне дослідження не могло популяризувати якусь конфесію або ж констатувати спалах релігійності

поміж населення. Партійні працівники пильно стежили, щоб науковці акцентували увагу насамперед на ідеологічних і пропагандистських моментах. Тому радянське релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарного знання не мало права на самостійне функціонування. Воно було складником «наукового атеїзму», його невідмінним елементом [1, с. 10]. Це позначилося й на історіографії нашої проблеми.

У процесі реалізації задуму автор опрацював різноманітну літературу з історії конфесій на території УРСР упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр., приділивши найбільшу увагу питанням конфесійного життя та внутрішнього церковного розколу поміж Євангельських християн-баптистів. Загалом усі роботи, у контексті зазначеної проблеми, можна поділити на три великі групи. До першої належать релігієзнавчі праці загального змісту, де лише побіжно або ж поверхово згадано процеси трансформації в середовищі віруючих громад ЄХБ, але, водночас, вони дають цілісне уявлення про тогочасну релігійну ситуацію в радянській державі. До другої групи відносимо наукові дослідження, присвячені розгляду еволюції пізнього українського протестантизму безпосередньо на прикладі церкви ЄХБ загалом, з відчутною перевагою вивчення громад офіційної Спільки. Третя група репрезентована спеціальними науковими розвідками, в яких простежено процеси формування кризи та виникнення розколу в церкві ЄХБ, а також діяльність опозиційних об'єднань Євангельських християн-баптистів, їх відносини з органами радянської й партійної влади. Кожну з цих груп умовно поділяємо на підгрупи:

- 1) доробки радянських;
- 2) зарубіжних;
- 3) сучасних вітчизняних авторів.

Аналізуючи радянську історіографію першої групи, відзначаємо три загальні етапи наукових досліджень:

1) друга половина 1940-х – кінець 1950-х рр. – період, коли дослідники ще не подолали тоталітарної «войовничо-антирелігійної» традиції. Праці цього часу тенденційні, упереджені та фрагментарні щодо вивчення протестантських конфесій;

2) кінець 1950-х – перша половина 1980-х рр. – період наукового обґрунтування необхідності поступового наступу на релігію. Тоді з'явилися роботи, позначені системністю і відносним об'єктивізмом у дослідженні протестантизму;

3) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. – період розвитку плюралістичного та демократичного ставлення науковців до релігійної проблематики загалом (і окремих конфесій зокрема), що заклав методологічні основи розвитку сучасної вітчизняної історіографії.

За радянської доби всі публікації про релігію потрапляли під владу цензури, яка безжально відсікала найменші відхилення від офіційних канонів. Як результат, лише окремі автори, головно, авторитетні спеціалісти з історії

культури та релігії, могли явно чи завуальовано виходити за межі догм більшовицького безбожжя.

Починаючи з кінця 1950-х рр., швидко зростала кількість учених, які намагалися в своїх працях зіставляти різноманітні точки зору, нагромаджувати «позитивні знання», вивчати принагідно нові джерела та розвивати тим самим науковість релігієзнавчих досліджень. Такому процесові сприяло і створення Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС з багатьма регіональними філіями, численними кадрами, спеціальними спорудами та лекторськими групами. Також поступово сформувалася цілий табір «сектантознавців» — дослідників окремих конфесій, у тому числі й протестантських церков. Цей табір поступово розділився на дві течії — «консерваторів» і «лібералів», навіть з'явилися своєрідні «атеїстичні дисиденти», «добровільні викривачі» релігії. Виникло розуміння специфіки пізнього протестантизму в радянській державі [2, с. 59].

Поміж науковців-консерваторів продовжували панувати войовничі підходи до вивчення конфесій. Вони активно підтримували масову антирелігійну кампанію кінця 1950-х — початку 1960-х рр. Подібне спостереження в працях П. Вдовиченка, Г. Гур'єва, П. Каушанського, В. Костецького, Н. Сафронової, Л. Сердобольської, Л. Соплякової, В. Суярка, Ю. Федіна, М. Шахновича [3 — 14]. У них відсутній аналіз специфіки протестантських громад, опис динаміки їх історичного розвитку та вивчення структури церковних організацій. Подібні «опійні» підходи до діяльності протестантських громад знайшли своє відображення на сторінках тогочасних академічних видань [15 — 19]. Аналогічні ситуації спостережені й у спеціальних наукових збірках [20 — 25]. Упродовж 1960-х — 1970-х рр. публікації з дотичних проблем щодо діяльності громад ЄХБ в Україні систематично друкували на сторінках наукових журналів.

Консервативний і ліберальний напрями радянської релігієзнавчої історіографії існували до розпаду СРСР. Уже в 1970-х рр. загальна кількість наукових видань антирелігійного змісту значно зросла, а питома частка демагогічних пропагандистсько-публіцистичних праць скоротилася. Вочевидь виникла потреба боротьби з релігією на науковому ґрунті. Проте, вчені вивчали релігію на теренах України лише в контексті СРСР, не зупиняючись на її локальних особливостях. Низка дослідників 1970-х — 1980-х рр. прагла проаналізувати державну та партійну політику СРСР щодо релігійних об'єднань у повоєнний час. М. Голодний, А. Іванов, П. Лобазов, В. Клочков, З. Корчева та П. Яшин, О. Москаленко, Ю. Розенбаум змогли лише проілюструвати «гуманність радянського законодавства» щодо релігійних культів [26 — 35]. Застосування цих норм права на практиці ними не розглядалося.

Друга половина 1980-х — початок 1990-х рр. наповнена значною кількістю історичних і релігієзнавчих праць, побудованих на нових позиціях плюралізму, гласності й демократії. Монополія комуністичної ідеології була зруйнована. Ця хвиля досліджень стала третім етапом вивчення вітчизняними дослідниками діяльності та віровчення релігійних громад радянської

поміж населення. Партійні працівники пильно стежили, щоб науковці акцентували увагу насамперед на ідеологічних і пропагандистських моментах. Тому радянське релігієзнавство як специфічна сфера гуманітарного знання не мало права на самостійне функціонування. Воно було складником «наукового атеїзму», його неодмінним елементом [1, с. 10]. Це позначилося й на історіографії нашої проблеми.

У процесі реалізації задуму автор опрацював різноманітну літературу з історії конфесій на території УРСР упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр., приділивши найбільшу увагу питанням конфесійного життя та внутрішнього церковного розколу між Євангельських християн-баптистів. Загалом усі роботи, у контексті зазначеної проблеми, можна поділити на три великі групи. До першої належать релігієзнавчі праці загального змісту, де лише побіжно або ж поверхово згадано процеси трансформації в середовищі віруючих громад ЄХБ, але, водночас, вони дають цілісне уявлення про тогочасну релігійну ситуацію в радянській державі. До другої групи відносимо наукові дослідження, присвячені розгляду еволюції пізнього українського протестантизму безпосередньо на прикладі церкви ЄХБ загалом, з відчутною перевагою вивчення громад офіційної Спільки. Третя група репрезентована спеціальними науковими розвідками, в яких простежено процеси формування кризи та виникнення розколу в церкві ЄХБ, а також діяльність опозиційних об'єднань Євангельських християн-баптистів, їх відносини з органами радянської й партійної влади. Кожну з цих груп умовно поділяємо на підгрупи:

- 1) доробки радянських;
- 2) зарубіжних;
- 3) сучасних вітчизняних авторів.

Аналізуючи радянську історіографію першої групи, відзначаємо три загальні етапи наукових досліджень:

1) друга половина 1940-х – кінець 1950-х рр. – період, коли дослідники ще не подолали тоталітарної «войовничо-антирелігійної» традиції. Праці цього часу тенденційні, упереджені та фрагментарні щодо вивчення протестантських конфесій;

2) кінець 1950-х – перша половина 1980-х рр. – період наукового обґрунтування необхідності поступового наступу на релігію. Тоді з'явилися роботи, позначені системністю і відносним об'єктивізмом у дослідженні протестантизму;

3) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр. – період розвитку плюралістичного та демократичного ставлення науковців до релігійної проблематики загалом (і окремих конфесій зокрема), що заклав методологічні основи розвитку сучасної вітчизняної історіографії.

За радянської доби всі публікації про релігію потрапляли під владу цензури, яка безжально відсікала найменші відхилення від офіційних канонів. Як результат, лише окремі автори, головню, авторитетні спеціалісти з історії

культури та релігії, могли явно чи завуальовано виходити за межі догм більшовицького безбожжя.

Починаючи з кінця 1950-х рр., швидко зростала кількість учених, які намагалися в своїх працях зіставляти різноманітні точки зору, нагромаджувати «позитивні знання», вивчати принагідно нові джерела та розвивати тим самим науковість релігієзнавчих досліджень. Такому процесові сприяло і створення Інституту наукового атеїзму Академії суспільних наук при ЦК КПРС з багатьма регіональними філіями, численними кадрами, спеціальними спорудами та лекторськими групами. Також поступово сформувалася цілий табір «сектантознавців» — дослідників окремих конфесій, у тому числі й протестантських церков. Цей табір поступово розділювався на дві течії — «консерваторів» і «лібералів», навіть з'явилися своєрідні «атеїстичні дисиденти», «добровільні викривачі» релігії. Виникло розуміння специфіки пізнього протестантизму в радянській державі [2, с. 59].

Поміж науковців-консерваторів продовжували панувати войовничі підходи до вивчення конфесій. Вони активно підтримували масову антирелігійну кампанію кінця 1950-х — початку 1960-х рр. Подібне спостереження в працях П. Вдовиченка, Г. Гур'єва, П. Каушанського, В. Костецького, Н. Сафронової, Л. Сердобольської, Л. Соплякової, В. Суярка, Ю. Федіна, М. Шахновича [3 — 14]. У них відсутній аналіз специфіки протестантських громад, опис динаміки їх історичного розвитку та вивчення структури церковних організацій. Подібні «опійні» підходи до діяльності протестантських громад знайшли своє відображення на сторінках тогочасних академічних видань [15 — 19]. Аналогічні ситуації спостережені й у спеціальних наукових збірках [20 — 25]. Упродовж 1960-х — 1970-х рр. публікації з дотичних проблем щодо діяльності громад ЄХБ в Україні систематично друкували на сторінках наукових журналів.

Консервативний і ліберальний напрями радянської релігієзнавчої історіографії існували до розпаду СРСР. Уже в 1970-х рр. загальна кількість наукових видань антирелігійного змісту значно зросла, а питомі частка демагогічних пропагандистсько-публіцистичних праць скоротилася. Вочевидь виникла потреба боротьби з релігією на науковому ґрунті. Проте, вчені вивчали релігію на теренах України лише в контексті СРСР, не зупиняючись на її локальних особливостях. Низка дослідників 1970-х — 1980-х рр. прагла проаналізувати державну та партійну політику СРСР щодо релігійних об'єднань у повоєнний час. М. Голодний, А. Іванов, П. Лобазов, В. Клочков, З. Корчева та П. Яшин, О. Москаленко, Ю. Розенбаум змогли лише проілюструвати «гуманність радянського законодавства» щодо релігійних культів [26 — 35]. Застосування цих норм права на практиці ними не розглядалося.

Друга половина 1980-х — початок 1990-х рр. наповнена значною кількістю історичних і релігієзнавчих праць, побудованих на нових позиціях плюралізму, гласності й демократії. Монополія комуністичної ідеології була зруйнована. Ця хвиля досліджень стала третім етапом вивчення вітчизняними дослідниками діяльності та віровчення релігійних громад радянської

України. Прикметною рисою праць зазначеного періоду є деталізація й конкретизація церковної проблематики. Їх автори переважно зосередили увагу на вивченні та аналізі окремих проблем українського православ'я й греко-католицизму. Історія пізнього українського протестантизму знову залишалася не з'ясованою. Це особливо характерно для останніх десятиліть радянсько-комуністичної влади [36, с. 7; 37].

Упродовж третього етапу розвитку радянської історіографії світ побачили праці М. Бабія, О. Барменкова, І. Бражника, які деталізували радянське законодавство про релігійні культу [38 – 40]. Також з'явилися видання з більш широким спектром точок зору та поглибленим аналізом значної кількості джерел. Це, перш за все, наукові доробки В. Єленського, В. Лешана, І. Меркатуна, Л. Мітрохіна, М. Одінцова, О. Огневої та О. Уткіна, К. Харчева та І. Ачільдєєва, О. Нежного; колективні монографії [41 – 58]. Саме наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. фіксуємо перші праці вітчизняних авторів, де проблеми свободи совісті та державно-церковних відносин порушені дещо з інших позицій, відмінних від «класичних» радянських. З-поміж них – і збірник статей «На пути к свободе совести» (Москва, 1989), у створенні якого, крім учених, уперше взяли участь церковні діячі різних конфесій. Тут чітко простежуємо дві важливі думки: про відсутність у СРСР реальної свободи совісті та насильницький характер атеїстичної пропаганди [59].

Набуття Україною незалежності відкрило перед науковцями широкі творчі перспективи. Праці, опубліковані упродовж 1992 – 2008 рр., відносять до четвертого етапу вивчення історії протестантизму післявоєнного часу. Їм притаманна ліквідація обмежень у дослідницьких підходах, наукових методах і висновках. З-поміж робіт сучасних вітчизняних дослідників релігійного життя в УРСР другої половини ХХ ст. слід виділити праці В. Алексєєва, І. Андрухів, О. Бажана та Ю. Данилюка, В. Барана, В. Бондаренка, С. Головащенко, В. Єленського, А. Колодного, В. Любашенко, Л. Мітрохіна, П. Панченка, В. Пашенка, В. Перебенесюк, Ю. Решетнікова, С. Савінського, С. Саннікова, П. Яроцького [1 – 2; 60 – 77]. Зрозуміло, що перші власне історичні та релігієзнавчі дослідження релігійного дисидентського руху в УРСР та СРСР з'явилися за кордоном. У цьому зв'язку особливо виділяємо монографію Л. Алексєєвої [78], де системно викладено історію релігійних опозиційних рухів [79, с. 22].

Таким чином, релігієзнавчі дослідження більшості радянських авторів єднає упередженість, неприхована заідеологізованість, відверта атеїстична спрямованість. Незважаючи на незаперечні факти боротьби органів влади з релігією та церквою, переслідувань духовенства й віруючих, вони в своїх працях намагалися виправдати таку політику, виступаючи по суті її апологетами. Проблема співіснування двох церков ЄХБ у СРСР різних періодів більшою або меншою мірою привертала до себе увагу різних учених – вітчизняних і зарубіжних, світських і церковних, радянських і тих, хто займався її вивченням за умов незалежних держав. Кожна група дослідників, відповідно до ідеологічних, політичних і конфесійних уподобань, зробила свій вне-

сок у наукову розробку кола питань, що стосуються визначення основних засад державно-церковних і міжцерковних відносин у СРСР 1960-х – 1980-х рр. і втілення їх у повсякденну практику.

Західні вчені, порівняно з радянськими, були значно менше ідеологічно заангажовані й обізнані з церковним життям у радянській державі. Характерна особливість їхніх праць – політична упередженість як до СРСР у цілому, так і до його релігійної політики, абсолютизація репресивних форм і методів у ставленні влади до церков і релігії загалом. Незважаючи на роботи зарубіжних авторів і представників української еміграції, спеціальних наукових розвідок за проблем державно-церковних і міжцерковних відносин у середовищі віруючих церкви ЄХБ упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр. ще донедавна майже не існувало. Суспільні перетворення, розпочаті з кінця 1980-х рр., докорінно змінили методику дослідження релігієзнавчих проблем. Окрему групу наукових напрацювань складають доробки, присвячені безпосередньо церкві ЄХБ. Так, науковий підхід до дослідження діяльності віруючих громад ЄХБ знаходимо в публікаціях Ф. Гаркавенка, А. Єришева, М. Злобіна, В. Калугіна, О. Клібанова, П. Косухи, Л. Мітрохіна, І. Москвітін, В. Подоляка, Р. Приходька, В. Танчера, Ф. Федоренка, Е. Філімонова, О. Чанишева [80 – 107].

На межі 1960-х – 1970-х рр. з'явилася нова генерація вчених, які розглядали питання релігійного об'єднання ЄХБ. Критичне ставлення до діяльності «релігійного сектантства» поміж віруючих церкви ЄХБ спостерігаємо в працях Б. Антонова, В. Арестова, А. Белова й О. Шилкіна, І. Бражника, Є. Дороша, В. Коніка, П. Косухи, Ю. Подішука, П. Степанова [108 – 128]. Позитивним у доробках цього періоду було те, що, незважаючи на свою тенденційність і відсутність серйозного наукового аналізу церкви ЄХБ на теренах УРСР, релігійне питання в них представлено через призму ідеологічної дискусії, а не через заклики до суспільства всіляко переслідувати віруючих. Дещо тенденційний характер мали окремі академічні видання [129 – 134].

Дослідження В. Гараджі, Є. Дулумана, З. Калінчевої, А. Колодного, В. Куроедова, Г. Ляліної, Г. Максиміліанова, О. Москаленка, В. Подоляка, Ф. Федоренка, П. Яроцького, П. Яшина вирізнялися своєю системністю, глибоким аналізом і науковим об'єктивізмом [135 – 152]. Ці вчені розробили методологію дослідження громад ЄХБ на території СРСР у цілому і в окремих регіонах зокрібно. Упродовж 1970-х – першої половини 1980-х рр. активно досліджували ідеологію та практику конфесії ЄХБ В. Арсен'єв і В. Днілов, Є. Вістунів і М. Тютрюмов, П. Каушанський, О. Клібанов, П. Косуха, Є. Філімонов [153 – 161]. Вони робили спробу простежити особливості віровчення та культу церкви ЄХБ, визначити умови існування громад і причини так званого «занепаду» релігійності в радянському суспільстві. (Як відомо, радянські автори не розраховували потенціал релігійності радянських людей). Учені не аналізували жодних церковних документів, переважно оперували загальними атеїстичними судженнями про шкідливість і марновірність релігійної віри, зокрема за євангельсько-баптистськими принципами.

Фундаментальним дослідженням церковних об'єднань ЄХБ періоду пізнього протестантизму в дорадянські та радянські часи стала монографія Л. Мітрохіна «Баптизм: история и современность». Автор опрацював значний масив джерел, відновивши за допомогою цифр, фактів, подій і висновків реальну історію церкви [2; 162]. Так, зокрема, він першим виокремив як одну з основних причин розколу поміж громад ЄХБ сервілізм керівництва ВР ЄХБ і ще в 1966 р. сміливо назвав «розкол» початку 1960-х рр. результатом зовнішнього тиску на віруючих [163].

Певне відображення історії церкви ЄХБ спостерігаємо в найновіших академічних виданнях: «Академічне релігієзнавство», «Історія релігій в Україні», «Релігієзнавчий словник», «Словник-довідник з релігієзнавства» [164 – 167]. Ці та інші праці вийшли друком у світ завдяки наполегливим науковим пошукам співробітників Відділення релігієзнавства Інституту філософії імені Г. С. Сковороди НАН України, що тривають і в наш час. Арену апробації сучасних ідей, методологічних підходів, дослідницького інструментарію стали конференції та круглі столи з історії релігій і релігієзнавства, матеріали яких містять багато цікавих фактів, порушених проблем та спроб їх розв'язання. Вони виявили тенденцію до поглибленого, всебічного, вдумливого дослідження історико-церковних питань. Більшість цих наукових симпозіумів організовуються під егідою згаданого Відділення релігієзнавства.

У другій половині 1980-х рр. проблемами ідеології та практики церкви ЄХБ і дотичними до неї питаннями державно-церковних відносин та придушення релігійних почуттів через переслідування віруючих займалися О. Антонов, І. Бражник, О. Владіміров і О. Соломка, О. Ісаєнко, Л. Леров, І. Малахова [168 – 174]. Але релігійну ситуацію в межах УРСР вони спеціально не аналізували. Окрім того, слід виокремити тематичні дисертаційні дослідження І. Бражника, Г. Ляліної, В. Подоляка, М. Тіхонова, В. Чемоданова [175 – 180], які прямо зачіпали аналіз окремих моментів церковної опозиції поміж віруючих громад ЄХБ. Щоправда такий аналіз ґрунтовано на радянському атеїстичному підході.

Сучасна історична та релігієзнавча науки підходять до проблеми розколу в церкві ЄХБ без ідеологічних штампів, дають об'єктивну картину діяльності протестантських опозиційних течій в Україні і їхньої ролі в духовно-культурному житті віруючих. Зокрема, це відображено в дисертаціях, монографіях, наукових статтях О. Бажана та Ю. Данилюка, Ю. Вільхового, В. Войналовича, Т. Грушової, В. Любашенко, О. Панич (О. Назаркіної), Ю. Решетнікова, І. Саламахи, О. Сінічкіна [181 – 200].

Таким чином, представники сучасної вітчизняної історіографії третьої групи дослідників у своїх набутках прагнули максимально з'ясувати історичні передумови, особливості розвитку та напрями діяльності основних протестантських об'єднань в Україні упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр. У центрі їхньої уваги – ставлення до віруючих-протестантів зі сторони радянської держави, політика місцевих органів влади й реакція самих

громадян-віруючих на процеси в державі та церкві. Сучасні вчені на великому фактичному матеріалі продовжують з'ясовувати політику комуністичної партії й радянської держави щодо протестантських церков та деномінацій, утворених на основі громад ЄХБ у результаті внутрішнього розколу 1960-х рр. Проте, глибинні причини й наслідки розколу, діяльність опозиційних віруючих церкви ЄХБ вивчені недостатньо. Тому дослідження в цьому напрямку є перспективними в історичній і релігієзнавчій науках.

Порушена нами проблематика недостатньо або ж і зовсім не висвітлена в більшості сучасних видань, у тому числі й загальних академічних працях. Так, наприклад, обсяжна, систематизована «Історія релігій в Україні» лише фрагментарно (у томі «Протестантизм») розглядає проблему внутрішнього розколу в лавах церкви ЄХБ [201]. Інші видання часто взагалі про нього не згадують. Це, на наш погляд, утруднює розуміння внутрішніх процесів минулого та сучасного функціонування церкви ЄХБ.

Дещо особну позицію займає група різноконфесійних закордонних дослідників історії українського баптизму. Вони дали нам багато фактичного матеріалу та цікавих узагальнень, підштовхнули до нетрадиційних для радянської історіографії суджень. Поміж них – пастор М. Бурдо, М. Грант, В. Домашовець, В. Заватський, протоієрей Д. Константинов, Ю. Крючков, С. Рамет, М. Рове, Г. Чьорнер [202 – 226], які аргументовано довели існування у СРСР і УРСР репресивного антирелігійного механізму та його згубний вплив на розвиток релігійних об'єднань, переважно на прикладі церкви ЄХБ. Одночасно, недоліками більшості праць зарубіжних авторів були слабка джерельна й документальна база, а також ідеалізація релігійного опозиційного руху як форпосту боротьби з «імперією зла».

Після знищення радянського тоталітаризму та розпаду СРСР до наукового обігу почали залучати також праці, коментарі, спогади, інтерв'ю релігійних діячів протестантських деномінацій. Незважаючи на те, що їхні конфесійні підходи й оцінки заважали встановленню істини, вони є цінними, оскільки містять важливу інформацію про ставлення держави до протестантизму, віруючих до органів влади, внутрішнє життя й проблеми релігійних громад та організацій, що діяли в СРСР і в Україні зокрема. До них варто віднести розвідки Г. Вінса, Г. Гартфельда, Л. Коваленка, Г. Крючкова [227 – 233].

Вагомим здобутком конфесійних істориків вважаємо ґрунтовну працю «История евангельских христиан-баптистов в СССР». Однак у ній головна увага відведена минулому офіційної Всесоюзної Спільки ЄХБ, переважає поверхова та упереджена інформація щодо опозиційних рухів у конфесії [234]. Дані, пропонувані протестантськими авторами видання, вимагають ретельної наукової перевірки, але, застосовуючи порівняльний метод, ми можемо їх з успіхом використовувати. На жаль, основний обсяг фактажу стосується діяльності зареєстрованих громад і їх духовного центру – ВР ЄХБ.

Загалом джерела з історії опозиційного руху в церкві ЄХБ упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр. можна поділити на опубліковані та не-

опубліковані. 3-поміж опублікованих джерел автор використав офіційні законодавчі акти радянської влади щодо релігійних об'єднань, видрукувані в спеціальних збірках [235 — 240]. Усі опубліковані за радянської доби матеріали практично односторонні, хоча й дають уявлення про окремі аспекти політики держави в сфері релігії та конфесійне життя. Однак основний масив документів залишився недосяжним для більшості вчених, що значно збіднювало джерельну та методологічну палітру історичних і релігієзнавчих студій того часу. Ситуація почала покращуватися після розпаду СРСР і утворення незалежної України.

Поміж неопублікованих джерел найбільш важливі матеріали різних архівних фондів. У процесі підготовки видання опрацьовано 414 справ 13 архівних фондів: 8 вітчизняних і 5 зарубіжних. До вітчизняних архівосховищ належать: 1) ЦДАВО України (Київ); 2) ЦДАГО України (Київ); 3) ДАХО (Харків); 4) ДАЛО (Львів); 5) ДАДО (Донецьк); 6) ДА АРК (Сімферополь); 7) ДАПО (Полтава). Поміж зарубіжних архівів нами опрацьовані фонди: 1) Державний архів Російської Федерації (ДАРФ) (Москва, РФ); 2) НА НДПЦ «Меморіал» (Москва, РФ); 3) HU OSA (Будапешт, Угорщина).

За походженням використані архівні джерела поділяємо на чотири великі групи. Перша охоплює документи вищих органів влади та управління. Це, перш за все, постанови ЦК КПРС і ЦК КПУ, інструктивні листи РСРК (РСР) при РМ СРСР і РСРК (РСР) при РМ УРСР, інформаційні звіти уповноважених Ради, директивні постанови урядів СРСР і УРСР, укази президентів ВР СРСР і ВР УРСР, інструкції та накази союзних та республіканських міністерств, інформації центральних партійних органів. Сюди також варто віднести спеціальні звіти, довідки, висновки щодо релігійних об'єднань, що надходили до ЦК КПУ і містили багато статистичної інформації про методи та форми діяльності церков у їх взаєминах між собою та державою. До цієї категорії джерел долучаємо плани роботи уповноважених РСРК (РСР), інструктивні положення про культ, довідки прокуратур СРСР і УРСР про притягнення до адміністративної та кримінальної відповідальності віруючих громад ЄХБ. Значна кількість таких документів введена до наукового обігу вперше.

До другої групи архівних джерел зараховуємо документи місцевих органів влади, накази та звіти владних структур, збережені, як правило, в обласних архівах. Найбільшу цінність з них мають матеріали уповноважених РСРК (РСР), які працювали в кожному обласному управлінні УРСР. Документи з обласних архівосховищ суттєво розширюють та деталізують джерельну базу монографії. Вони дають змогу простежити особливості зародження й розвитку опозиційних рухів поміж віруючих громад ЄХБ у регіональному аспекті.

Загалом перелічені документи регулюють відносини між державою і церквою, інформують про нагляд, спостереження, контроль органів влади над протестантськими організаціями, найперше — опозиційними об'єднаннями ЄХБ. Більшість з них не опубліковані і перебувають у дер-

жавних архівосховищах, охоплюючи значний відсоток засекречених до цих пір справ. Останнє спонукало дослідника до пошуку альтернативних державним архівам зібрань документів.

Трестю групу джерел репрезентують різноманітні документи самих об'єднань ЄХБ — офіційної та нелегальної Спілок віруючих євангельсько-баптистського спрямування. Вони дозволяють побачити ставлення віруючих до політичних змін у радянській Україні, аналізують внутрішньоцерковну ситуацію в релігійних об'єднаннях, описують особливості віровчення конфесії ЄХБ. Такі джерела діляться на дві підгрупи за їх походженням — матеріали ВС ЄХБ і опозиційної СЦ ЄХБ. Перша підгрупа — переважно листування старшого пресвітера ЄХБ у республіці з помісними церквами та центром, розпорядження духовного центру, протоколи з'їзді віруючих і нарад активу, пленумів ВР ЄХБ, інформації старших пресвітерів областей уповноваженим РСРК (РСР) на місцях тощо. Другу підгрупу складають різноманітні звернення, протести, заяви, відкриті листи, звіти, надзвичайні повідомлення, скарги, брошури, пам'ятки, листівки з релігійними текстами, братські листки, журнали, збірки пісень (псалмів), віршів, зібрання духовних віршів, аудіокасет, відеокасет, світлин, календарів тощо. Цей, один з найважливіших для нашого дослідження, масив джерел в основному зберігають зарубіжні архівосховища — Московський «Меморіал», Будапештський архів «Відкритого суспільства» та архів радянського Самвидаву Кестонського інституту у Великобританії. Опрацювання автором фондів дало змогу нагромадити великий обсяг джерельної бази, унікальний на теренах України. Певну частину цих документів можна зустріти в фондах центральних і обласних архівів, але вони досить розрізнені, рідкісні. Можливо, та частина фондів, яка донині має статус цілком таємної, містить більшу кількість першоджерел опозиційної течії в баптизмі — СЦ ЄХБ на чолі з РЦ.

Четверта група джерел — комплекс документів зарубіжного походження. Вони, як правило, створені різними закордонними організаціями, місіями, дослідницькими центрами та редакціями газет, теле- й радіопрограм міжнародного рівня. Мова йде про інформування громадськості світу щодо становища релігії в СРСР та про боротьбу радянських віруючих за свої права.

Поряд з офіційним бюрократичним листуванням, законодавчими й підзаконними актами в матеріалах архівів є багато документації релігійно-церковного походження, переписка з духовними центрами церков ЄХБ, лідерами євангельсько-баптистського руху, окремими ініціативними групами віруючих і релігійних громад тощо.

Велику кількість інформації віднайдено в процесі безпосереднього опрацювання фондів недержавних архівних сховищ: Наукового архіву Науково-дослідницького та просвітницького центру (НА НДПЦ) «Меморіал» у Москві (РФ) [241], Наукового архіву «Відкритого суспільства» Центральноєвропейського університету (HU OSA) у Будапешті (Угорщина) [242] та Наукового архіву Кестонського інституту дослідження релігій у комуніс-

тичному та посткомуністичному світі (Keston Institute) в Оксфорді (Великобританія) [243].

Загалом у дослідженні задіяно матеріали таких фондів: Центрального комітету КПУ (ЦДАГО України. – Ф. 1), Уповноваженого Ради у справах релігійних культів (релігій) при Раді Міністрів СРСР в УРСР (ЦДАГО України. – Ф. 4648), Ради у справах релігій при Раді Міністрів СРСР (ДАРФ. – Ф. Р-6991), Донецького обласного виконавчого комітету – уповноваженого Ради у справах релігійних культів (релігій) при Раді Міністрів СРСР у Донецькій обл. (ДАДО. – Ф. Р-4021), Кримського обласного виконавчого комітету – уповноваженого Ради у справах релігійних культів (релігій) при Раді Міністрів СРСР у Кримській обл. (ДА РК. – Ф. Р-3909), Львівського обласного виконавчого комітету – уповноваженого Ради у справах релігійних культів (релігій) при Раді Міністрів СРСР у Львівській обл. (ДАЛО. – Ф. Р-1332), Полтавського обласного виконавчого комітету – уповноваженого Ради у справах релігійних культів (релігій) при Раді Міністрів СРСР у Полтавській обл. (ДАПО. – Ф. Р-4085), Харківського обласного виконавчого комітету – уповноваженого Ради у справах релігійних культів (релігій) при Раді Міністрів СРСР у Харківській обл. (ДАХО. – Ф. Р-3858), «Правозащитная деятельность» (НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 1), «Архив Самиздата» (НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 158), «ЕХБ» (НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 160), «ЕХБ» (НА Keston Institute), «Samizdat Archives» (HU OSA. – Ф. HU OSA 300-85C).

Колекцію радянського Самвидаву справедливо можна вважати найбільшим у світі зібранням оригінальних екземплярів невідцензурних текстів другої половини ХХ ст. На жаль, в Україні про неї дуже обмаль інформації. До історико-релігієзнавчого дослідження однієї з радянських конфесій середини та другої половини минулого століття матеріали цієї зарубіжної архівної колекції залучені вперше. Автор опрацював понад 1 500 документів «Архива Самиздата» (з добірок «Собрание документов Самиздата» (переважно це томи 14, 15, 19, 27) та «Материалы Самиздата») і близько 300 одиниць зберігання використав безпосередньо в монографії. В основному роботу з таким видом джерел проведено в НА НДПЦ «Меморіал» (Москва) і у фондах архіву HU OSA (Будапешт).

Значним масивом унікальних першоджерел з історії релігійної опозиції та дисидентства в СРСР володіє Кестонський інститут в Оксфорді (Великобританія). Зібрання нараховує понад 4 тисячі листів, звернень до органів влади з приводу закриття церков, петицій про звільнення в'язнів совєсті та їх справ, протоколів судових засідань у справах віруючих, духовних свідчень та історій звернень, молитов і коментарів до біблійних текстів, томів церковної історії тощо [243].

Велике значення для підготовки монографії також мали документи й матеріали, розміщені в електронній бібліотеці «История Евангельского движения в Евразии». Усього вийшло 5 компакт-дисків (CD), які стали результатом багаторічної роботи з вивчення історії євангельсько-баптистського

руху в колишньому СРСР, проведеної в межах науково-дослідницького проекту «Історія євангельського руху в Євразії», починаючи з 1994 р. За останні роки зібрано багато матеріалів, опрацьовано та оцифровано тисячі документів, оригінали яких зберігаються в державних і приватних архівах, взято сотні інтерв'ю у видатних діячів євангельсько-баптистського руху та його рядових членів. Проект отримав подальший розвиток у Євро-Азійській Акредитаційній Асоціації, яка акумулювала найкращі творчі сили багатьох євангельських навчальних закладів [244].

Комплекс наративних джерел складають дві групи: періодика та пропагандистські видання, а також мемуари та спогади. Перша група містить матеріали періодичних видань, а також пропагандистські видруки як світського, так і конфесійного походження. Необхідність залучення періодики до нашого дослідження зумовлена наявністю різних відомостей про конкретні події церковного життя, хоча оцінки та коментарі, висловлені з приводу цих подій, залежать від характеру публікації, позиції авторів. Релігійні й атеїстичні пропагандистські видання, як правило, містили мінімальну кількість фактичного матеріалу. Цього не можна сказати про цілу низку конфесійної періодики: «Братский листок» (1965 – 1991 рр.), «Вестник спасения (истины)» (1963 – 1991 рр.), «Братский вестник» (1945 – 1991 рр.), «Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР» (1971 – 1991 рр.), «Срочные сообщения Совета родственников узников ЕХБ в СССР» (1964 – 1988 рр.), «Совет Церквей ЕХБ. Отдел заступничества» (1988 – 1991 рр.).

Матеріали радянської періодики в основному виконували роль антирелігійної пропаганди і є ідеологічною пам'яткою «атеїстичної роботи з масами». Такі публікації формували в більшості населення образ «сектанта» як небезпечної та чужої радянському суспільству малоосвіченої людини з середньовічними забобонами й ворожими настроями щодо радянської держави. Найбільше з-поміж усіх конфесій це стосувалося віруючих-прибічників РЦ ЄХБ і автономних помісних церков ЄХБ.

Окреме місце посідають нелегальні та підпільні періодичні видання загальнодисидентського характеру. Оскільки значна частина активістів опозиційного руху віруючих церкви ЄХБ була релігійними дисидентами та в'язнями совісті, то й інформацію щодо них часто друкували в політичному, а не лише релігійному, самвидаві й тамвидаві. Найчастіше дані про церковну опозицію в культі ЄХБ і долю її лідерів ми зустрічаємо в «Хронике текущих событий» (ХТС) (1968 – 1982 рр.), «Українському віснику» (1970 – 1991 рр.), «Віснику репресій в Україні» (1978 – 1988), «Хронике защиты прав в СССР» (1978 – 1988 рр.), «Вестях из СССР» (1978 – 1988 рр.).

Деякі матеріали залучали з зарубіжної періодики. Наприклад, з газет «Sunday Telegraph», «Washington Post», «Baltimore Sun», «New York Times», «Vekoposten», «Keston News Service», «Baptist».

Другу групу наративних джерел складають мемуари учасників досліджуваних подій. Їх кількість незначна, адже протестантські лідери донедавна не мали змоги цілісно публікувати свої спогади. Видання їхньої мемуарної

спадщини триває в наш час. Автор у процесі дослідження використовував спогади Г. Вінса, Г. Гартфельда, Л. Коваленка, Ю. Крючкова [219 – 220; 227 – 233]. Очевидці подій розповідають про долі видатних церковних лідерів, історію окремих релігійних громад, життя засуджених віруючих-прибічників РЦ ЄХБ у місцях позбавлення волі та після відбуття покарання. Примітно, що всі вони безпосередньо вихідці з України. Їх свідчення переважно стосуються території колишньої радянської республіки та життя українських віруючих-протестантів.

Таким чином, наявна джерельна база – достатня для спроби висвітлення причин і наслідків діяльності опозиційних течій у євангелізмі-баптизмі на теренах радянської України. Найбільшою проблемою подібних досліджень у наш час є обмеженість або повна недоступність до великого масиву першоджерел у державних архівосховищах. Ми вважаємо, що автор подолав цю штучну перешкоду, опрацювавши значну кількість матеріалів з альтернативних фондів і збірок документів.

РОЗДІЛ 1

ФОРМУВАННЯ ОПОЗИЦІЙНИХ НАСТРОЇВ ПОМІЖ ВІРУЮЧИХ ЦЕРКВИ ЄХБ В УКРАЇНІ

1.1. Передумови, причини виникнення та діяльність опозиційних рухів у церкві ЄХБ (середина 1940-х – кінець 1950-х років)

Історія християнства свідчить про його постійне дроблення на окремі течії. Спочатку виникли православна та католицька гілки, згодом – протестантизм. Останній, у свою чергу, розділювався на велику кількість релігійних напрямків. З-поміж них у СРСР, у тому числі й радянській Україні, значного поширення набули баптисти та євангельські християни. Їх конфесії разом з окремими менш чисельними релігійними організаціями в середині 1940-х рр. з ініціативи й безпосередньої підтримки державних органів об'єдналися в одну церкву – ВС ЄХБ під егідою ВР ЄХБ.

Упродовж 1960-х – 1980-х рр. на території Радянського Союзу фактично діяло два релігійних центри конфесії ЄХБ: легальний, визнаний радянськими та партійними органами влади (ВР ЄХБ), і нелегальний, утворений з тих осіб, котрі відійшли від ВР ЄХБ (спочатку він носив назву «Ініціативна група», а пізніше – «Організаційний комітет зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ»; з 1965 р. – Рада Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ) як очільник Співки Церков (СЦ ЄХБ).

Визначення передумов і причин організаційного розколу в радянському євангельсько-баптистському братстві на теренах України й утворення церковної опозиції в конфесії до цих пір залишається невирішеною науковою проблемою.

Загалом дослідники виділяють кілька причин кризи церкви ЄХБ у 1940-х – на початку 1960-х рр. Одна група (переважно духовні діячі та конфесійні історики церкви) вказує на зовнішні, штучні причини кризи; у свою чергу позаконфесійні дослідники (переважно радянські) стверджують, що причини кризової ситуації поміж віруючих громад ЄХБ лежать у внутрішньому мікросередовищі цієї конфесії.

Лідери релігійної опозиції в церкві ЄХБ убачали причини кризи в наступному: а) головна причина «руйнування громад», відступлення від віри та зменшення релігійної активності – «проникнення до середовища віруючих мирських ідей, плотських інтересів і пристрастей», тобто вплив соціального, політичного, технічного та культурного розвитку; б) «об'єднання церкви з державою», у результаті чого в церкві «панують людські постанови»; в) політиці ВР ЄХБ, спрямованої на підкорення інтересів церкви інтересам держави та підбір кадрів для управління церквою, повністю лояльних до настанов партії й радянського уряду.

Г. Крючков поміж причин появи ВР ЄХБ називає воєнний час і загострені через це релігійні почуття народу. Як наслідок – повсюдне виникнення груп і релігійних об'єднань, що загрожувало небезпекою утворення незалежного духовного центру; необхідність мобілізації усіх сил, засобів і настрів для перемоги у війні [245, с. 6].

У свою чергу єдине конфесійне видання з історії церкви ЄХБ (1989 р.) провідними причинами розколу вважає: некомпетентність окремих старших пресвітерів через відсутність богословської підготовки і духовного досвіду; нестачу молитовних будинків, духовної літератури, священнослужителів; порушення принципу обрання громадами пресвітерів і їх призначення зверху ВР ЄХБ і старшими пресвітерами регіону; доктринальні протиріччя між віруючими церкви ЄХБ і Християнами віри Євангельської (ХВЕ), баптистами та євангельськими християнами; існування значної кількості церков поза Спільною через їх відмову від реєстрації, заборону на реєстрації або ж анулювання реєстрації місцевими органами; свавілля атеїстичної влади через адміністративний наступ на керівництво ВР ЄХБ і помісних церков; відсутність вищого органу євангельсько-баптистського братства – з'їзду представників помісних церков Радянського Союзу (з'їзди не проводилися з 1926 до 1963 р.) [234, с. 238 – 240].

Безпосереднім же приводом до розмежування в середовищі церкви ЄХБ, на думку церковних істориків, стали нове «Положення про Спільку ЄХБ у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ» [234, с. 240]. І з цим важко не погодитися.

Зарубіжний дослідник В. Домашовець виокремлює три основні причини ферментації опозиції до ВР ЄХБ: 1) доктринальну; 2) політичну; 3) правову [214, с. 61]. Усі вони, як зазначає автор, з'явилися з 1950 р., але каталізували їх документи ВР ЄХБ, прийняті в грудні 1959 р. і спрямовані на цілковите самознищення церкви ЄХБ.

В. Заватський найголовнішою причиною наступу держави на релігію в СРСР називає конкуренцію між компартією й церквою ЄХБ у запеклій боротьбі за своїх активних прибічників [215, с. 153; 216, с. 132].

Канадський дослідник протоієрей Д. Константинов визначає початок релігійного руху спротиву 1957 роком. Причиною активізації невдоволених він вважає різкий партійно-державний тиск на релігію, який розпочався майже відразу після XX з'їзду КПРС [218, с. 10].

За словами Д. Константинова, ВР ЄХБ у 1945 р. стала на позиції «утрірованої лояльності до влади» та «безмежної й безпринципової лояльності до богоборчої діяльності диктатури» [218, с. 54]. У відповідь на це в церкві ЄХБ утворюється опозиція, яка взяла курс на організацію нелегальної релігійної діяльності, звільненої від пут диктатури, впливаючись, таким чином, до єдиного русла релігійного руху опору, підсумовує дослідник.

Разом з тим сучасний конфесійний історик С. Савінський виокремлює два основні недоліки діяльності ВР ЄХБ, які в подальшому стануть фатальними: 1) Рада Спільки отримала статус керівного органу, тоді як у практиці церкви ЄХБ вона повинна б бути лише виконавчим органом у міжз'їздовських періоди; 2) Положення ВР ЄХБ не передбачало проведення з'їздів представників помісних громад; саме з'їзд мав би бути найвищим органом Спільки [75, с. 118].

Радянські дослідники баптизму основною причиною розмежування в церкві ЄХБ вважали системну кризу в конфесії, яка характеризувалася зменшенням кількісного та погіршенням якісного складу громад. У 1950-х – 1960-х рр., наприклад, поміж віруючих церкви ЄХБ був набагато більший відсоток жінок, ніж у 1920-х рр. За даними Б. Тихомирова, до кінця 1920-х рр. кількість жінок у баптистських і євангельських громадах становила від 50 до 70%. На початок 1960-х рр. цей відсоток значно зріс. У ряді областей України, як відзначали радянські автори, жінок-віруючих церкви ЄХБ – 75,3%, а за інформацією П. Степанова, у Запорізькій обл. їх було більше 80% [146, с. 18].

Друга ознака кризи в церкві ЄХБ та, що її основний склад становили люди похилого віку. Так, згідно з дослідженнями українських учених, віруючі церкви ЄХБ до 30 років складали в Донецькій обл. 3,6%, а в Запорізькій – до 5%. У сільських громадах цей відсоток був ще нижчий: наприклад, як зазначає В. Подоляк, до найстарішої громади Запорізької обл. – Нововасилівської – належав лише 1 чоловік віком до 40 років, усі інші – 50 – 80-літні [146, с. 18].

Третя ознака кризи полягала в тому, що переважна більшість віруючих конфесії – це люди, не зайняті в суспільному виробництві (пенсіонери, інваліди, домогосподарки). За даними радянських учених, в Україні з 675 опитаних віруючих лише 226 – пов'язані з суспільно-виробничою діяльністю. Отже, непрацюючих з них 66,6%. До того ж, більшість працюючих – люди без кваліфікації [146, с. 19].

Іншою ознакою кризи церкви ЄХБ, на думку радянських дослідників, був той факт, що понад 80% віруючих мали початкову освіту або були взагалі малограмотними. У деяких областях цей відсоток був ще вищим [246, с. 33 – 38].

Уже за радянських часів у діяльності опозиційно налаштованих віруючих конфесії ЄХБ вбачали ідейно-політичне підґрунтя та визначали їх приналежність до різних політичних платформ. На основі цього доходили висновку про перетворення релігійної діяльності так званих «розкольників» у

церкві ЄХБ на політичну опозицію до радянського законодавства про релігійні культи та органів партійної й радянської влади загалом.

Г. Ляліна проаналізувала соціальний склад опозиційних громад віруючих церкви ЄХБ. Звичайно, що її аналіз базований на класовому підході до визначення структури «відокремленців». До опозиціонерів-«екстремістів» вона віднесла: агресивно налаштованих пресвітерів, які з різних причин виявилися відстороненими від справ; малоосвічених віруючих з обмеженим політичним кругозором, занадто звуженими соціальними зв'язками; віруючих, які бачили вихід з кризи в релігійному вихованні дітей і боротьбі з атеїзмом; літніх віруючих, які не змогли виховати своїх дітей «у вірі» та намагалися виправдати себе перед церквою за такий «недогляд»; молодь з традиційно «екстремістських» сімей, яку підтримували антисупільно налаштовані батьки та яка виношувала кар'єристські цілі [109, с. 48; 142, с. 27 – 28].

Дослідниця виокремила кілька передумов і причин виникнення опозиції в середині ВС ЄХБ. Це, по-перше, надмірна централізація апарату ВР ЄХБ з одночасним послабленням общинного самоуправління; по-друге, сепаратизм місцевих релігійних авторитетів, які намагалися посилити в громадах невдоволення керівництвом ВР ЄХБ і підкорити церкву своєму впливові; по-третє, опір окремих релігійних лідерів вимогам центру щодо чіткого виконання вказівок ВР ЄХБ і неухильного дотримання норм церковної дисципліни, що часто призводив до виходу зі Спільки услід відлученому пресвітерові частини віруючих, а то й громади загалом; по-четверте, це лояльне ставлення ВР ЄХБ до органів влади атеїстичної держави, що його опозиціонери оцінювали як штучний союз керівництва церкви ЄХБ з державою, налаштованою проти віруючих і церкви загалом; по-п'яте, старіння церкви, особливо її пресвітерсько-проповідницького складу, що актуалізувало питання про підготовку зміни керівних кадрів конфесії ЄХБ і допуск до служіння молоді та нових членів церкви; по-шосте, кампанія за «очищення» і «освячення» церкви через відлучення від управління малоздібних осіб і тих, хто не виправдав довіри віруючих [142, с. 37 – 40].

До перерахованих Г. Ляліною категорій віруючих громад ЄХБ опозиційного напрямку В. Арестов долучає особливі, на його погляд, підгрупи. Він підкреслює: усі лідери «невдоволених» належали до так званих антисоціальних осіб, нерадянських чи, навіть, антирадянських елементів. Зокрема, колишні куркулі та підкуркульники (наприклад, Ф. Дергачов, В. Забава, Я. Обозний з Харкова), представники дореволюційного активу й активу 1920-х рр. поміж віруючих, колишні поліцаї, дезертири, зрадники радянської Батьківщини (М. Благиня з Харкова, О. Петренко з Коростеня Житомирської обл.), навіть кримінальні злочинці, засуджені за бандитизм, крадіжку соціалістичної власності, хуліганство тощо (М. Гончаров з Харкова), «екстремісти з хворобливим самолюбством і надзвичайною переоцінкою своїх здібностей», устремлінням до керування та «гіпертрофованого свавілля» (Г. Крючков, О. Прокоф'єв), носії відкритого політичного антирадянзму (Г. Вінс) тощо [109, с. 48 – 51].

Такий класовий підхід був притаманний радянській релігієзнавчій думці. Найбільшого розвитку він отримав у ідеологічній і пропагандистській роботі з населенням у формі наукового атеїзму. Але, разом з тим, окремі дослідники того часу намагалися відійти від цього.

Той же В. Арестов з-поміж причин розколу в братстві ЄХБ виокремлює наступні:

- унаслідок демократизації життя в 1950-х – 1960-х рр. після XX з'їзду КПРС виникли нездорові настрої в політично неосвіченому євангельсько-баптистському середовищі, які начебто гіпертрофовували помилки періоду культу особи. Владні органи, у свою чергу, у перші роки не дали відповідної ідеологічної відповіді, діяльність «екстремістів-релігійників» не зустріла широкої суспільної протидії;

- постанови ЦК КПРС «Про великі недоліки в науково-атеїстичній пропаганді й заходи для її покращення» від 7 липня 1954 р. і «Про помилки у проведенні науково-атеїстичної пропаганди серед населення» від 10 листопада того ж року на місцях практично не виконували та не підкріплювали широкими організаційними заходами;

- діяльність ВР ЄХБ щодо пошуку виходу з кризи, яка виявлялася в дотриманні законодавства про культу, трактованого окремими радикально налаштованими віруючими як привід до відкритої боротьби з керівництвом офіційного центру церкви ЄХБ за владу [109, с. 51 – 53].

І. Бражник до причин розколу церкви зараховує віроповідні відмінності між баптистами та євангельськими християнами. Він уперше наголошує на недопустимості недооцінки дії відцентрових сил усередині церкви ЄХБ, зокрема невдоволення баптистів домінуванням у ній євангельських християн [119, с. 5 – 6].

Відомі спеціалісти О. Клібанов і Л. Мітрохін також акцентують на тому, що вже з самого початку існування ВС ЄХБ відбувалася прихована боротьба, яка супроводжувалася утворенням в общинах різних груп, а часто й розколом місцевих громад. Дослідники виокремлюють кілька причин подібних міжусобиць:

- а) механічний спосіб об'єднання церкви баптистів з церквою євангельських християн, штучність якого була підкреслена приєднанням Християн віри Євангельської (ХЄВ і ХВЕ), тобто п'ятидесятників – релігійної течії, достатньо далекої і від баптистів, і від євангельських християн. Кожен учасник такого об'єднання дбав про власні цілі: баптисти сподівалися отримати централізовану організацію й об'єднати свої розпорошені громади; євангельські християни ставали співвласниками великої церкви, значно потужнішої за свою окрему спілку; п'ятидесятники отримали б статус зареєстрованої релігійної організації [163, с. 77];

- б) протиріччя між релігійною концепцією церкви ЄХБ і повсякденністю, світовідчуттям, психологічним складом більшості радянських людей;

в) кризовий стан церкви ЄХБ: постійний ріст питомої ваги віруючих старшого віку; типовою фігурою громади ЄХБ стає жінка старшого віку, слабо пов'язана з виробничим колективом [91, с. 16 – 19].

Л. Мітрохін поміж причин розколу в церкві ЄХБ називає такі, з якими ми можемо погодитися: а) посилення курсу партії на «викорінення» релігії та адміністративні обмеження діяльності церкви, що виливалося в проведенні широкої й цілеспрямованої кампанії з розвалу релігійних об'єднань «зсередини»; б) ріст кризового стану церкви ЄХБ, який особливо виявлявся в загостренні внутрішніх протиріч між баптистами, євангельськими християнами та п'ятидесятниками; в) завеликий сервілізм верхівки ВР ЄХБ, котра нічого не протиставила натискові наглядових органів і не дотримувалася давніх традицій власної церкви. Цим ВР ЄХБ викликала незадоволення віруючих тадала можливість членам Ініціативної групи звинуватити «офіційне керівництво церкви у викривленні корінних принципів і основних традицій баптистської церкви» [2, с. 412 – 413].

Учений до причин розколу в середовищі віруючих громад ЄХБ також відносить факти, коли ідейну боротьбу з релігією підмінювали грубістю, адміністративним тиском на віруючих. Неповага до релігії переростала в неповагу до людей, у сумніви щодо широти віруючих; їх погляди оголошували «безглуздими», досить часто їм відмовляли в почутті патріотизму та громадянськості. Часті випадки адміністрування були сприятливим ґрунтом для посилення опозиційних настроїв віруючих щодо радянського законодавства про культу [163, с. 88].

Разом з тим безпосередніми причинами активізації відцентрових сил у церкві ЄХБ варто назвати завеликі, на думку частини віруючих, поступки «зовнішнім» (так згідно з новозавітною традицією іменували представників комуністичної влади). А ще тривалі гоніння, переслідування, арешти й заслання призвели до того, що братству ЄХБ не вистачало мудрих та відповідальних служителів з достатнім духовним досвідом і богословською підготовкою [234, с. 238].

Велику роль у цьому процесі відіграло те, що загальні з'їзди конфесії ЄХБ тривалий час не проводили взагалі, а керівництво ВР ЄХБ самочинно поповнювало свій склад новими членами [247, с. 136].

Посилаючись на окремі вище перелічені передумови, В. Подоляк називає розкол у євангельсько-баптистському братстві наприкінці 1950-х – початку 1960-х рр. третьою кризою євангельської та баптистської ідеологій [102, с. 230].

Щоб глибше зрозуміти окремі аспекти зародження і вияву розколу в церкві ЄХБ на території України слід проаналізувати умови та особливості розвитку релігійного життя віруючих у переддень організаційного оформлення внутріцерковної опозиції.

Корені розколу 1961 р. у євангельсько-баптистському русі О. Клібанов убачав у 1920-х рр. Зокрема, він зауважував: «Необхідно нагадати, що в сектах баптистів, євангельських християн, адвентистів у цей час, а також ще

кілька років потому, царював дух ворожого нейтралітету, глухої, а часом і відкритої опозиції економічному, соціальному та культурному будівництву нашої країни» [157, с. 87].

Разом з тим важливо зазначити, що боротьба в середині євангельсько-баптистського руху між його різними напрямками та групами відома ще з самого початку існування пізнього протестантизму в Росії. У Російській імперії з моменту виникнення штундобаптизму поміж багатьох його течій особливо чітко визначилися дві головні, зумовлені, за переконанням його перших дослідників, так званою «класовою диференціацією» релігійних громад. На це звертали увагу С. Маргаритов, О. Пругавін й інші вчені того часу [146, с. 31].

Особливо гостро розгорнулася внутрішня боротьба в церквах баптистів і євангельських християн у 1920-х рр. Так, зокрема, посилення відцентрових тенденцій у цих конфесіях відбулося з 1923 р., коли керівництво церков під тиском більшовицької влади було змушене на з'їзді заявити про свою лояльність до атеїстичної держави та визнали за можливе службу віруючих у Червоній армії. Однак ці рішення тривалий час саботувалися більшістю помісних церков, за що вони були закриті, а їх діяльність заборонена. Майже всі пресвітери та проповідники побували у в'язницях, більшість з них — кілька разів, а частина не повернулася взагалі.

Ці ж питання вчасності держави й церкви розглядалися на релігійному з'їзді в 1926 р. Знову керівництво, зокрема євангелізму, розділилося на дві частини: з 334 делегатів голосувало за прорадянську резолюцію 224 чоловіка (тобто 2/3 делегатів). Мабуть, саме таке голосування й визначило долю подальших всецерковних з'їздів ЄХБ — вони не скликалися аж до 1963 р.

Процес відкритої та прихованої боротьби поміж різними течіями в баптизмі та євангелізмі тривав і в тяжкі 1930-ті рр. Разом з цим, незважаючи на явні суперечки, верхівка баптистів і євангелістів усі зусилля спрямовувала на те, щоб урятувати свої общини від розпаду або загибелі. Для цього робилися неодноразові спроби об'єднати їх в єдину релігійну організацію.

Ідеологічну платформу майбутнього розколу в церкві ЄХБ також слід шукати і в 1920-х рр. Саме тоді у євангельському християнстві виникла течія на чолі з І. Каргелем, у багатьох питаннях опозиційна до лідера церкви І. Проханова. І. Каргель бачив майбутнє євангелізму не в політиці прилаштування до нового політичного та соціального устрою, якої активно дотримувався І. Проханов, а в посиленні консервативного, містичного начала в євангельському християнстві, в «освяченні» та «очищенні» віруючих, у їх «духовному відродженні» [248, арк. 5 – 6].

У 1960-х рр. нові опозиціонери від баптизму озброїлися програмою І. Каргеля [160, с. 20]. За основу вчення вони взяли працю «Христос — освящение наше», дещо змінивши трактування основних її положень. Зокрема, опозиційні віруючі назвали громади, які входили до Спільки ЄХБ, нечислними, спалюваними покорою світській атеїстичній владі. Для спасіння пропонували повне каяття перед ними. Радянську владу називали владою

Антихриста. Військова служба, за вченням «доскональців», є найбільшим гріхом [248, арк. 5 – 6].

На середину 30-х рр. XX ст. масові репресії проти віруючих досягли таких форм і розмірів, що по всій країні на волі залишилися тільки одиниці служителів. Багато з засуджених за віру так і не повернулося з місць ув'язнення, будучи страченими або померлими, не витримавши неймовірно важких умов тюремного й табірної життя. Ті ж, хто звільняючись залишилися непохитними, незабаром засуджувалися на нові терміни.

Для здійснення такого масштабу і для того, щоб не брати віруючих навмання, а залучати найбільш активних, агенти ДПУ, НКВС, а потім і КДБ проникали до церковного організму, де вони під страхом репресій вербували нестійких і слабких служителів та рядових віруючих. Рісбилося це під виглядом здійснення пильності, щоб, як пояснювали при першому знайомстві, до середовища віруючих не проникнув шпигун чи політично неблагоннадійний. Насправді ж це робилося для того, щоб з їх допомогою розвідати та репресувати найактивніших віруючих, часто не згодних з радянським законодавством про культу. Влада в церкві віддавалася лише покірним. Усі питання, якими цікавилися органи державної і партійної влади, зводилися до наступних: де призначені наступні збори; хто проповідує; хто входить до складу церковної ради; хто із проповідників приїжджав і хто куди їздив; хто говорив проповіді, які закликають до покаяння; хто молився за ув'язнених і т. д. За 30 з лишком років «такої роботи» постраждали тисячі віруючих.

З початком радянсько-німецької війни Й.Сталін відмовився від політики тотального знищення релігії. У рамках нової релігійної політики партії у травні 1942 р. було оприлюднено лист-відоzwу, підписаний М.Левінданто та М.Голяєвим – з боку баптистів, а також М.Орловим і О.Андрєєвим – з боку євангельських християн. Розісланий лист по всіх регіонах СРСР закликав віруючих взяти активну участь у справі визволення країни від іноземних поневолювачів.

Під час німецької окупації України була спроба добровільного відновлення Всеукраїнського Союзу Баптистів. Упродовж 18-20 липня 1943 р. у Дніпропетровську проходив шостий Всеукраїнський з'їзд баптистів, на якому були представники від майже 1000 громад, які налічували біля 100 тис. віруючих і 60 рукопокладених проповідників.

На цьому з'їзді була відновлена єдина Церква Євангельських Християн Баптистів в Україні (ЦЄХБУ), обрано членів Управи ЦЄХБУ, засновано п'ять обласних об'єднань євангельсько-баптистських церков, відкрито Біблійну школу тощо. Але насправді розгорнути в повному обсязі діяльність церкви не вдалося – через труднощі воєнного часу, надмірну обережність німецької нацистської окупаційної адміністрації та повернення радянської влади у 1944 р. Саме цього року комуністичний режим буде змушений вдатися до штучної підміни Спілки ЄХБ на повністю лояльне атеїстичній владі релігійне утворення, керівництво якого визнає радянське законодавство про культу за основу своєї діяльності.

Повоєнні роки в історії євангельського християнства-баптизму виступають якісно новим етапом розвитку. До 1944 р. існувало два споріднених релігійних об'єднання — Спілька баптистів і Спілька євангельських християн, які, як уже зазначалося, мали певні відмінності у віровченні, богослужінні та церковному устрої.

Самостійні спроби здійснення об'єднання баптистів з євангельськими християнами проводилися ще в умовах війни. Але стрімке зростання релігійності радянського населення, у т. ч. і на окупованих німцями територіях, не влаштовувало вище політичне керівництво. Тому воно вирішило поставити цей процес під свій контроль.

19 травня 1944 р. постановою Ради Народних Комісарів (РНК) за №572 було створено Раду в справах релігійних культів (РСРК) при РНК СРСР (з 1946 р. при Раді Міністрів СРСР), а через 10 днів радянський уряд новою постановою визначив основні функціональні обов'язки РСРК [177, с. 39 — 40]. Нова державна структура одразу ж розпочала підготовку до штучного об'єднання баптистів і євангельських християн у єдину, легко контролювану церковну організацію зі «слухняним» керівництвом. Робила це задля беззаперечного управління помісними церквами та масовою релігійною свідомістю громадян СРСР.

Провівши відповідну роботу з ув'язненими священнослужителями євангельського та баптистського віросповідання, попередньо звільнивши частину з них (напевно ту, котра пообіцяла свою лояльність до радянської влади та її законодавства про релігійні культи), РСРК у вересні 1944 р. звернулася до уряду з поданням про надання дозволу на проведення наради релігійного активу для проголошення утворення нової церковної спільки. Уряд, звісно, дає згоду.

Злиттю двох спілок передувало перехідне утворення — «Тимчасова спілька євангельських християн і баптистів». Отже, робота щодо об'єднання стартувала [234, с. 231].

З'їзд-нарада, який проходив з 26 по 29 жовтня 1944 р. у Москві за участі 45 відібраних делегатів, проголосив утворення Всесоюдної Спільки євангельських християн і баптистів (ВСЄХіБ) (з жовтня 1945 р. — ВСЄХБ) [234, с. 231 — 232] та керівного органу Спільки — Всесоюдної Ради ЄХіБ (ВРЕХіБ) [249, с. 27]. До складу ВРЕХіБ ввійшли: голова — Я.Жидков (з євангельських християн), товариші голови — М.Голяєв (з баптистів), М.Орлов (з євангельських християн), скарбник — П.Малін (з баптистів), секретар — О.Карев (з євангельських християн), члени — О.Андреев (з євангельських християн), Ф.Пятковський, М.Левінданто (обоє з баптистів) [250]. Хоча баптисти і євангелісти мали в Раді рівне представництво, у президії явно переважали євангельські християни [234, с. 231 — 232].

До речі, на об'єднавчій нараді з 45 делегатів лише 11 представляли Україну [165, с. 379]. Разом з тим, як зазначають дослідники, послугуючись даними ВР ЄХБ, наприкінці 1950-х рр. в Україні мешкало до 75% членів церков ЄХБ СРСР [165, с. 380].

Була встановлена нова система управління в межах Спільки. Без змін залишився лише принцип обрання голови, успадкований від євангельських християн. Для управління регіонами була створена система уповноважених Ради, незабаром доповнена старшими пресвітерами, які формально призначалися Радою, але реально радянськими органами влади. До функцій старших пресвітерів входило: відвідування общин району (області); спостереження за церковним благоустроєм; контроль за виконанням урядових розпоряджень з релігійних питань; нагляд за участю общин у грошових зборах на утримання правління Спільки [251]. Повноваження старших пресвітерів нагадували, з одного боку, радянське адміністрування, а з другого, єпископську форму управління церквою. Проведення всесоюзних з'їздів не передбачалося, тому ВРЄХІБ (з 1946 р. – ВР ЄХБ, коли сполучник «і» в назві конфесії було замінено дефісом з метою остаточного оформлення єдності [252]) отримав статус керівного органу з необмеженою владою в межах церкви ЄХБ.

У подальші роки стало зрозуміло, що віровчення, обрядова практика та церковний устрій ВС ЄХБ поступово набували неоднозначних рис, часто стаючи наріжним каменем внутрішньої боротьби та суперечок. У питаннях церковної організації, порядку богослужіння і церковної дисципліни ВС ЄХБ спиралася в основному на баптистські канони, а в догматичних – наслідувала традиції євангельських християн [142, с. 36].

Таким чином, у ВС ЄХБ панував організаційний централізм, притаманний російським і радянським баптистам. У догматиці нової Спільки також переважали баптистські принципи: наголос робився на особисті стосунки з Богом, індивідуальне вдосконалення, а не на соціально-політичне вчення (якщо не вважати таким радянський патріотизм і лояльність до влади).

Отже, атеїстична влада змогла нав'язати Спільці проханівські кадри з їхніми принципами абсолютної лояльності, а також квієтизм, соціальну пасивність та організаційний централізм, традиційні риси баптизму.

Радянська влада змусила влитися до ВС ЄХБ інші євангельські течії протестантизму. Згідно з Серпневою угодою 1945 р. до складу цієї Спільки ввійшли ХВЕ – п'ятидесятники, оскільки їм було категорично відмовлено в реєстрації окремої спільки [234, с. 233; 253]. П'ятидесятники (вірніше їх частина) погодилися не «говорити мовами» без тлумачника, визнавши це безплідним даром, а також не проводити обряд омовіння ніг, що на місцях викликало низку конфліктів. Того ж року до ВС ЄХБ також приєднався ряд естонських общин євангельського напрямку; наступного – 25 общин вільних християн-дарбистів. У 1947 р. відбулося об'єднання з євангельськими християнами в дусі апостольському та євангельськими християнами-тверезниками [232, с. 33 – 36]. З 1945 до 1947 р. до ВС ЄХБ ввійшло близько 70 церков (громад) Спільки церков Христових, які знаходилися на території Західної Білорусі та України, приєднаної після війни до СРСР. У 1965 р. також долучилися громади братських менонітів (церковні меноніти залишилися поза Спількою) [234, с. 234; 254, с. 2 – 4].

Обов'язкова повсюдна державна реєстрація общин безперешкодно тривала до 1948 р., після чого почалися масові відмови у реєстрації. Деякі зареєстровані общини ЄХБ неочікувано знімалися з реєстрації — таким чином радянські органи здійснювали тиск на членів релігійних громад. Пресвітери общини не могли бути обраними без погодження з уповноваженими у справах релігійних культів на місцях. Інститут старших пресвітерів поступово ставав духовною ієрархією, склад ВР ЄХБ не переобирався, перебуваючи під тотальним державним контролем.

У цілому в другій половині 40-х — упродовж 50-х рр. минулого століття віруючі опинилися під жорстким контролем з боку державних органів. Уже з 1944 р. активно діяв спеціально створений контролюючий орган над релігійними організаціями — Рада у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР (РСРК при РМ СРСР). Паралельно функціонувала Рада у справах Російської православної церкви при РМ СРСР (РСРПЦ), яка «опікувалася» православними громадами. В Україні діяли аналогічні республіканські Ради при РМ СРСР по УРСР із власними штатами обласних уповноважених на місцях. Роботу з віруючими також проводили апарати облвиконкомів, райвиконкомів, міських, селищних і сільських рад, партійні комітети та органи міліції. Відомості про діяльність нелегальних (незареєстрованих у органах влади) релігійних формувань передавалися безпосередньо до управління КДБ при РМ СРСР.

У цілому політика РСРК була спрямована на локалізацію релігійного руху, розпалювання ворожнечі у громадах, дискредитацію релігійних лідерів і уособлювала державну політику щодо культів. Саме Рада визначала та спрямовувала розвиток усіх протестантських церков у СРСР повоєнного періоду. Її діяльність стала однією з головних причин розколів у релігійному середовищі. Так відбулося і в церкві ЄХБ.

В оцінці умов об'єднання євангельських християн і баптистів існують значні розбіжності. Так, зокрема, офіційна радянська історіографія говорить про певну штучність злиття протестантських церков [94, с. 77]. У той же час С.Савінський говорить, що злука відбулася без будь-якого тиску — об'єднання, начебто, йшло знизу, стихійно, без впливу офіційної влади та керівництва спілками [75, с. 115–116]. Мабуть, з останнім твердженням можна частково погодитися, оскільки багато громад віруючих об'єднувалися добровільно. Але без втручання держави та без дозволу влади офіційне злиття двох церков ніколи б не відбулося.

Однією з причин утворення ВР ЄХБ і ВС ЄХБ, певного полегшення релігійного життя в СРСР під час другої світової війни конфесійний історик Ю.Крючков називає рішення Тегеранської конференції 1943 р. На цій зустрічі голів урядів СРСР, Великобританії та США Радянському Союзові взамін надання військової та гуманітарної допомоги була поставлена вимога ліквідувати існуючі в країні порушення основних прав людини. Ялтинська конференція 1945 р., як зазначає дослідник, підтвердила цю ж саму вимогу [219, с. 5–6].

Але по закінченні другої світової війни радянське керівництво вирішило порушити свої обіцянки країнам Заходу. Уже 1948 р., як говорилося, реєстрація нових церков ЄХБ повністю призупинилася. Почався навіть зворотній процес – зняття церков з реєстрації, і в першу чергу невдоволених державною політикою у релігійній сфері та діяльністю підконтрольної атеїзмові ВР ЄХБ. Поновилися радянські репресії, спрямовані на утихомирення віруючого активу церкви ЄХБ і дотичних до неї конфесій.

За даними віруючих євангельсько-баптистського спрямування ще в 20-30-х рр. XX ст. до в'язниць і таборів було кинуто більше 25 тис. їх одновірців. Із них кілька тисяч додому не повернулися [160, с. 142].

Примусова інкорпорація викликала широке невдоволення віруючих усіх трьох церков. Але жорстка позиція партійного керівництва щодо об'єднання протестантських громад під «одним дахом», контрольованим з боку держави, не залишила жодних шансів на зміну такої ситуації. Подібна практика штучного укрупнення релігійного об'єднання буде реалізовуватися й надалі.

У повоєнні роки радянською владою було заарештовано та засуджено на довічне ув'язнення понад 20 тис. проповідників і церковного активу ЄХБ, котрі не погоджувалися з релігійною політикою держави та проявляли свою нелояльність до законодавства про культу [214, с. 60].

Таким чином, від об'єднання у 1945 р. програли і євангельські християни, і баптисти, і п'ятидесятники. До нової церкви було закладено багато суперечностей, двозначних положень, незавершених пунктів її Статуту. Усе це рано чи пізно повинно було проявитися у внутрішній організації ВС ЄХБ – спілки шести конфесій.

Проти укладення Серпневої угоди виступила низка місцевих громад п'ятидесятників по всій Україні [256, арк. 349]. Також було багато невдоволених і в середовищі євангельських християн і баптистів.

У цілому протестантські об'єднання України післявоєнного періоду складали три великі групи: зареєстровані (лояльно ставилися до радянської влади і підкорялися контролю РСРК); незареєстровані, які діяли в наявному порядку (лояльні до влади, але виступали проти державного втручання у справи церкви); релігійне підпілля (незареєстровані групи віруючих, які боялися радянської влади і виступали проти державного втручання у свої внутрішні справи) [177, с. 60 – 61]. Такий стан речей був прямо дотичним і до віруючих євангельсько-баптистського спрямування.

Прибічники багатьох течій п'ятидесятників участі в «Серпневій нараді» не брали взагалі й продовжували свою роботу з розкладу громад ЄХБ. Такої ж тактики дотримувалося багато громад євангелістів і баптистів: «Євангельські вільні християни», «Українське об'єднання ЄХБ», «Стародавні християни», «Християни в дусі апостольському» (об'єдналися в 1947 р.), «Місія євангельських християн» (Західна Україна). До речі, Українське об'єднання ЄХБ, створюване та неодноразово поновлюване упродовж 1920-х – 1940-х рр., займало проукраїнські національні позиції й проводило пропаганду

проти так званих «московствующих баптистів» і ВР ЄХБ у цілому. Громади власне баптистів, які відмовилися від об'єднання, склали численні незареєстровані громади та групи «чистих» і «вільних» баптистів, котрі оголосили, що вони вільні від покори релігійній ієрархії та світській владі [149, с. 154].

Новоутворений центр ВС ЄХБ не мав жодних повноважень від помісних церков, фактично учасники тієї історичної наради (пізніше названої з'їздом) обрали самих себе. У подальші роки можна було виправити цей недолік і провести повноважний з'їзд. Але упродовж тринадцяти років він жодного разу не скликався, а в церкві була запроваджена система уповноважених (пізніше – старших пресвітерів).

ВР ЄХБ під «тиском зовнішніх», узурпувавши церковну владу помісних громад, відібрала у них усі права та свободи, які визначали їхню самостійність і незалежність і, таким чином, була не лише главою церкви, але й монополістом в основних сферах церковної життєдіяльності.

Для прикладу: узаконення громад ставало можливим лише після визнання їх ВР ЄХБ, тільки Раді належало виключне право видавничої діяльності, відкриття Біблійних курсів, зв'язків з зарубіжними церквами та організаціями, постачання нових служителів, заснування нових церков тощо. Фактично помісні громади перетворено в безправні приходи, а центральний орган управління – ВР ЄХБ – у загальноцерковний синод з законодавчою, судовою та виконавчою релігійною владою. Від баптистських принципів організації церкви збережено лише назву віросповідання. По суті виникла нова форма церковного устрою – «радянський баптизм», яка цілком підкорила помісні громади спочатку релігійній, а потім і державній владі.

Уже незабаром після утворення ВС ЄХБ з 1945 р. почав виходити двомісячний духовно-настановчий конфесійний журнал «Братский вестник». У перші роки тираж вісника складав 3 тис. примірників, а з 1957 р., знову з дозволу органів влади, його було збільшено до 5 тис. Упродовж кінця 1949 – 1952 рр. журнал узагалі не друкували [234, с. 238].

Про явно недостатню видавничу діяльність ВР ЄХБ, не без втручання держави, говорять також накладі ще кількох релігійних видань: у 1956 р. видруковано 15 тис. «Збірки духовних пісень», а 1957 р. – 10 тис. канонічної Біблії. Цього було замало для такої великої конфесії, як ЄХБ у масштабах СРСР. До того ж, жодне з церковних видань ніколи не потрапляло у відкриту торгівлю; їх було майже не можливо передплатити. У той же час річні тиражі атеїстичних видань лише 1950 р. складали 800 тис. примірників [255, с. 281].

У цілому ВС ЄХБ була найчисельнішою протестантською церквою в Україні. За кількістю громад і віруючих церква ЄХБ займала друге місце після РПЦ [256, арк. 45]. Усього в Україні діяло близько 70 відсотків усіх громад ЄХБ Радянського Союзу [257, арк. 114].

Як бачимо, в Україні найбільша релігійна мережа порівняно з іншими республіками СРСР. Про це говорить і такий факт: з 2989 зареєстрованих протестантських громад – 1926 діяло в Україні. Якщо в Московській обл.

знаходилося 26 різних релігійних громад, а в Ленінградській лише 6, то на Київщині й Закарпатті – 253 і 623 відповідно [258, арк. 16].

Грубе втручання державних органів у справи церкви в середині 1940-х рр. призвело до першого серйозного розколу в середині ЄХБ. Частина баптистів, незгодних з політичним державним експериментом, вийшла з лав ВС ЄХБ і утворила нелегальну релігійну організацію «чистих баптистів». Поряд з «чистими баптистами» на території України також діяли групи «істинних баптистів» («доскональці»), «молодих баптистів» та «чистих євангельських християн» («чисте зерно»). Штучного об'єднання не приймали також чимало п'ятидесятників, які дотримувалися власної догматики, не визнавали законодавства про культ та відмовлялися від служби в армії.

Отже, віруючі, які не бажали єдності в Спільці ЄХБ і виступали проти реєстрації в державних органах влади, складали кілька окремих угруповань. Кожна з них по-різному відправляла культ, перебуваючи у глибокій конспірації. Разом з тим представники ВР ЄХБ на місцях не помічали жодних відмінностей у віровченні та діяльності цих угруповань.

Серйозні внутрішні суперечки у Спільці ЄХБ припадають на 1953 – 1954 рр. Саме в цей період зі складу ВС ЄХБ масово вийшли ті групи баптистів, які вимагали широкого розгортання релігійної пропаганди, релігійного виховання дітей, підлітків і молоді до 18 рр., заборони шлюбів з невірними, організації «вечорів кохання» тощо [81, с. 5 – 6; 128, с. 5].

Щоб призупинити процес активного духовного пробудження в середовищі віруючих церкви ЄХБ і масового збільшення їх чисельності, владні органи з 1949 р. швидкими темпами закривають офіційно чинні церкви братства ЄХБ. ВР ЄХБ тимчасово було заборонено видавати журнал «Братский вестник», більш жорсткими стали обмеження законодавства про культ, на які раніше дивилися «крізь пальці». До центрального керівництва ВР ЄХБ і на місцях насаджувалися свої люди, проводився посилені обробіток релігійних кадрів. Невипадково у 1949 р. виходить Указ, який зробив більш суворою 58 («політичну») статтю КК СРСР, підвищивши термін покарання до 25 рр. позбавлення волі. На лаву підсудних сідали старші та місцеві пресвітери, проповідники та активні члени зареєстрованих і незареєстрованих общин ЄХБ. Сибірські табори знову наповнилися віруючими в'язнями.

Розпочата «холодна війна» між наддержавами планети одразу ж відбилася на становищі радянських віруючих. По країні Радпрокотилася нова хвиля репресій, деякі віруючі громад ЄХБ отримали 25 рр. тюремного ув'язнення, окремих звільняли з роботи, не давали можливості навчатися в середній і вишій школі. Усі засоби масової інформації трактували їх як ворогів народу, держави, партії тощо [259, с. 24].

Проте, смерть Й. Сталіна та розстріл Л. Берії призупинили цей процес. За результатами роботи урядової комісії з перегляду кримінально-політичних справ масових репресій часів культу особи у 1956 р. усіх віруючих ЄХБ, засуджених за політичними статтями, реабілітували. На жаль, більшість – померло.

Відмови в реєстрації та зняття з неї упродовж 1950-х рр. найчастіше були пов'язані з тим, що громади обирали служителів, невідгодних місцевій владі. Призначали пресвітерів або знімали їх теж за згодою влади (уповноважених РСРК). Подібна практика й щодо старших пресвітерів ВР ЄХБ; а це вже — пряме втручання держави у внутрішні справи церкви [260, арк. 4 — 5, 8]. Воно навіть доходило до таких дрібниць, як внесення виправлень до тексту релігійних святкових привітань, духовних пісень, у репертуари піснеспівів на молитовних зібраннях, духовні статті, друковані в братському журналі тощо [261, арк. 23; 262, арк. 7].

Досить часто причиною закриття та зняття з реєстрації громад ЄХБ була участь дітей у молитовних зібраннях [263, арк. 1 — 2]. Це, чомусь, прирівнювалося до антирадянської діяльності. І, як наслідок, — боротьба місцевої влади з віруючими нахабними адміністративними заходами [264, арк. 3 — 4, 11; 265, арк. 39 — 40; 266, арк. 72].

Згідно з радянським законодавством, віруючі могли створити релігійну громаду для спільного проведення богослужінь і виконання релігійних обрядів та зареєструвати її у відповідних державних органах. З початком функціонування РСРК уся робота з прийому, обліку та попереднього розгляду заяв віруючих, проведення необхідних перевірок, складання висновків стало прерогативою уповноваженого Ради.

Проте органи влади реєстрували не всі віросповідання. У звіті уповноваженого РСРК при РМ СРСР по УРСР за 1959 р. було визначено, крім РПЦ, лише 7 релігійних культів, реєстрація яких була допустимою. До них відносили і віруючих громад ЄХБ, котрі повинні беззаперечно визнавати та дотримуватися радянського законодавства про культу [267, арк. 67].

Уже на початку 1960-х рр. РСРК при РМ СРСР по УРСР визначила 25 релігійних культів, які не підлягали реєстрації через свою «антирадянську спрямованість»; це, фактично, означало заборону їхньої діяльності. З-поміж них, зокрема, були чисті баптисти, вільні християни, чисті євангельські християни [268, арк. 18].

Відомо: ще в другій половині 1940-х рр. від ВС ЄХБ відокремилися віруючі, не згодні з політикою ВР ЄХБ [234, с. 236]. Ця течія виникла на Донбасі в робітничих громадах віруючих церкви ЄХБ, лідером її став М. Зюбанов [199, с. 263].

Прибічники М. Зюбанова закликали баптистів виходити з-під опіки ВР ЄХБ, оскільки були категорично проти об'єднання з євангельськими християнами та п'ятидесятниками. Вони запропонували створити спілку «чистих баптистів», яка б діяла за програмою американських баптистів, без контролю з боку органів радянської влади [269, арк. 233].

Учення «чистих баптистів» зводилося до наступного:

а) єдність, досягнута згідно з Московською розширеною нарадою в 1944 р., не дійсна, бо вона відбулася без покаяння з боку євангельських християн, котрі є результатом діяльності І. Проханова, відлученого баптистським союзом;

б) євангельські християни також повинні покаятися в тому, що не кладуть рук на голову кожному, хто охрещується, і моляться з піднятими руками. З цього випливає, що за 10 рр. існування об'єднання жоден євангельський християнин не є членом тіла Христового;

в) хрещення, хлібопреломлення, шлюб і моління над дітьми повинні здійснювати тільки рукопокладені пресвітери, усе інше – гріх; ті, хто здійснили гріх, – повинні покаятися;

г) систему введення виконуючих обов'язки пресвітерів необхідно усунути. Тільки рукопокладений пресвітер має право здійснювати пресвітерські функції;

г) обов'язкове скликання періодичних з'їздів пресвітерів;

д) відмова від практики призначення старших пресвітерів, бо такої назви в Євангелії немає. Змінити її на пресвітер-учитель;

е) ліквідувати втручання уповноважених у справах релігійних культів у дії церкви, а саме в питання обрання та усунення від служіння пресвітерів і допущення до хрещення; зняти заборону допуску до служіння, відбуття покарання до суду пресвітерів; обмеження чисельності проповідників у громаді; дозволити виступати з проповіддю в сусідніх громадах пресвітерам і проповідникам; влаштовувати громадські обіди;

є) не визнання військової служби зі зброєю;

ж) релігійні громади не потрібно реєструвати в державних органах влади [248, арк. 4, 261 – 261а].

Уже на середину 1950-х рр. рух «чистих баптистів» охопив Ворошиловградську, Дніпропетровську, Запорізьку, Кримську, Сталінську, Харківську та Херсонську обл. Особливо інтенсивним він був у Сталінській обл. [270, арк. 227 – 229], де активно працювали талановиті проповідники О. Асін, В. Ванін, П. Волковський, Г. Гайдук, В. Гаража, Г. Дубовик, С. Зернов, Г. Калач, Я. Литвиненко, А. Шемет [109, арк. 1 – 2; 248, арк. 275 – 277]. Часто релігієзнавці ототожнювали його з рухом «доскональців» [177, с. 82; 272, арк. 65].

Діяльність груп «чистих баптистів» в Україні вирізняється своєю активністю та різноманіттю форм прояву. Зокрема, 1 травня 1958 р. група молоді з Харкова літаком прибула до Чутівського району Полтавської обл. з метою популяризації свого вчення. Вони розповсюджували надруковані друкарською машинкою листівки під назвою «Основы и построение учения все-ленской апостольской церкви», де віруючі закликали не служити в радянській армії, не брати до рук зброї тощо [273, арк. 147]. У м. Саки Кримської обл. наполегливо діяла група «чистих баптистів» у складі понад 100 чоловік, очолювана І. Будзіновським, В. Здоровим і П. Шохом [274, арк. 3 – 6].

Громади «доскональців» практично не мали між собою зв'язку. М. Зюбанов намагався об'єднати всі групи в єдиний центр. Проте в 1959 р. він несподівано для своїх однодумців перейшов на бік ВР ЄХБ і був призначений пресвітером Вінницької громади ЄХБ. Причини цього невідомі [275, арк. 36 – 39].

Після відходу М. Зюбанова його справу продовжили А. Зернов і І. Калайда [276, арк. 19; 277, арк. 85 – 86].

Сучасний дослідник І. Саламаха нараховує близько 2 – 2,5 тис. віруючих «чистих баптистів» [198, с. 789]. Їх діяльність особливо активізувалася з 1960 р. після грудневого Пленуму ВР ЄХБ (1959 р.). Найбільше в Дніпропетровській, Запорізькій і Сталінській обл. Фактично всі «чисті баптисти» перейшли на бік Ініціативної групи зі скликання надзвичайного з'їзду церкви ЄХБ на чолі з Г. Крючковим і О. Прокоф'євим.

Течія «чистих баптистів» виникла в середині 1950-х рр. поміж віруючих, які в 1953 р. вийшли з концтаборів. Головним своїм завданням вони вбачали відновлення Спільноти баптистів і проведення релігійної діяльності без державного контролю. Саме «чисті баптисти» в Україні підготували підґрунтя, на якому з 1965 р. активно діяла Рада Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ), опозиційна до ВР ЄХБ протестантська церква.

Упродовж 1955 – 1956 рр. також зафіксовано діяльність окремих груп «старобаптістів» [278, арк. 47; 279, арк. 2].

ВР ЄХБ сподівалася ліквідувати розколи в громадах шляхом звернень до віруючих берегти єдність церкви та роз'яснювальною роботою служителів поміж пресвітерів і проповідників на місцях [280]. Не отримавши помітних результатів такої внутрішньої пропаганди, ВР ЄХБ змінила свою тактику.

Починаючи з 1958 р., вона розгорнула кампанію з «очищення» та «освячення» церкви. Розпочався болісний період відлучень «лжевчителів», які займалися поширенням «єресі» та схилили на свій бік віруючих.

На кінець 1950-х – початок 1960-х рр. опозиція в значній своїй частині опинилася поза ВС ЄХБ: одні вийшли зі Спільноти самостійно, інших відлучили за «нехристиянську поведінку». Частина громад, керівництво яких підтримувало опозицію, у своїй діяльності відкрито порушувала вимоги законодавства про релігійні культи й була знята з реєстрації. Цим лідери ВР ЄХБ тільки сприяли переходові значної кількості громад до опозиції, на нелегальне та підпільне становище [142, с. 40 – 41].

Адміністративний тиск на протестантські церкви, що діяли в наявному порядку, призвів до зростання чисельності та кількості підпільних релігійних груп. Найбільше цей процес спостерігався в громадах ЄХБ. Тільки упродовж 1959 – 1961 рр. було закрито 204 зареєстровані громади [281, арк. 12 – 14]. Проте, зняття з реєстрації ще не означало фактичного відходу віруючих цих громад від релігії. Вони активно поповнювали підпільні релігійні групи та сусідні зареєстровані громади.

Серйозним розколом у середовищі церкви ЄХБ стало організоване об'єднання неприєднаних п'ятидесятників (віруючих ХВЕ) в Україні. Його здійснив у 1955 – 1956 рр. О. Бідаш, який поставив питання про вихід усіх п'ятидесятників з ВС ЄХБ на підставі догматичних розбіжностей [282]. З цієї метою він уклав і поширив поміж одновірців «Догмати християн віри євангельської». ВР ЄХБ нараховувала неприєднаних українських п'ятидесятників 328 груп у кількості 6537 віруючих [234, с. 237], а РСРК – ще більше [283, арк.

27 – 62]. Проте, не всі лідери ХВЄ підтримали таку ініціативу, а особливо ті, хто вже обіймав певні посади в структурі управління ВС ЄХБ (наприклад, проти закликів О. Бідаша виступили колишній голова Спілки ХВЄ Г. По-нурко та член цієї Спілки С. Бут). Відокремлення остаточно не відбулося, але відцентрові рухи в багатьох громадах ЄХБ не припинилися [258, арк. 169; 284, арк. 1 – 2]. Особливо напруженою була ситуація в церквах Одеської обл. та Донбасу [234, с. 238].

До речі, спроби створити свій опозиційний до ВР ЄХБ центр п'ятидесятників О. Бідаш здійснював ще в 1948 р. у м. Дніпродзержинськ Дніпропетровської обл. [149, с. 154]. На той момент на Дніпропетровщині зі складу ВС ЄХБ вийшло 38% п'ятидесятників.

Лідери необ'єднаних громад ХЄВ без відома ВР ЄХБ 15 серпня 1956 р. провели в Харкові підпільний з'їзд. Основне ядро формування окремої спілки незареєстрованих п'ятидесятників склали служителі культу ХЄВ, які після амністії повернулися із заслань і в'язниць. По суті, після цього підпільного з'їзду п'ятидесятники мали в Україні свій нелегальний духовний центр на чолі з О. Бідашем, К. Кружко, І. Левчуком, В. Маріним та В. Шепелем. Усього на з'їзді були присутніми 22 представники з різних місць СРСР, але явно переважали представники з України [285, арк. 137–138, 140].

«Духовний центр ХЄВ» поширив свою «відозву» до всіх п'ятидесятників, які «не ввійшли до об'єднання ЄХБ або залишили його», де пропонував направляти заяви РСРК при РМ СРСР і її уповноваженим з проханням зареєструвати їх громади окремо від громад ЄХБ [285, арк. 140].

Упродовж 1950-х рр. керівництво ВС ЄХБ майже щорічно проводило наради з провідними лідерами п'ятидесятників задля збереження новоконфесійної єдності [286, с. 59; 287, с. 79; 288, с. 37; 289, с. 13]. Тому складається враження, що, через зайнятість проблемою утримання у Спілці п'ятидесятників і участь у міжнародних мирних конференціях, керівництво ВР ЄХБ запримітило рух інакомислячих у церкві ЄХБ цілковито несподівано.

Про механізм тиску органів влади на служителів церкви ЄХБ розповів із власного досвіду Г.Крючков [245, с. 7-8]. Так, зокрема, у 1956 р. йому генсеком ВР ЄХБ О.Карєвим було запропоновано власноруч написати автобіографію з перспективою направлення на біблійні курси за кордон. Г.Крючков це зробив і незабаром отримав повістку до військкомату, звідки був доставлений до приміщення КДБ для розмови з високопосадовцями. Цього разу йому знову пропонували співробітництво й після відмови сказали наступне: «Ми не збираємося вас переконувати. Ви людина з усталеними поглядами. Але нам відомо, що релігійні керівники сподіваються дати вам богословську підготовку та просувати на більш високі духовні пости. І тому ми хочемо вам сказати: ви робите одну рокову помилку – ви даремно нас боїтеся. А без нас у вашому служінні ви не зробите жодного кроку!» [245, с. 7].

Інший випадок з життя Г.Крючкова. З розмови пресвітера та О.Карєва у канцелярії ВР ЄХБ:

«— Ну як, дорогий брат, йде ваше служіння в церкві? Які зустрічаються труднощі?

Відповідаю (Г.Крючков. — О.Л.): «Слава Богу, все добре, лише ось постійно викликають мене співробітники КДБ».

— Ну й що ж вони від вас вимагають?

— Вимагають, щоб я повідомляв їм про все життя церкви: де плануються зібрання, хто виявляє активність у керівництві молоддю, на яку тему були проповіді, хто приїжджає з «бродячих» проповідників (так вони називали благовісників, які відвідували інші общини), хто що говорив на братській раді й навіть чи не живе хтось у віруючих без приписки...

Карєв запитав: «Ну і як, дорогий брат, видо всього цього поставилися?»

— Звісно, — відповідаю, — як християнин я не можу виконувати ці вимоги...

— А знаєте, що я вам скажу, дорогий брат, — ви даремно боїтеся зобов'язань. У нашій справі будь-яке помітне служіння: диякона, пресвітера, регента або проповідника — пов'язане з зобов'язаннями. І до того ж ваша чесність нічого не дасть: не будете повідомляти ви — це буде робити інший, а вас приборуть» [245, с. 7-8].

Також про той факт, що керівники ВР ЄХБ у центрі й на місцях своїми ж руками створювали нелегальне підпілля поміж віруючих, виключаючи велику кількість членів зі складу зареєстрованих громад, говорять численні випадки, зафіксовані в документах 1950-х рр. Так, зокрема, тільки у серпні 1952 р. у Макіївській громаді (кількість членів понад 400 осіб) було виключено 42 віруючі. Підстава: небажання останніх йти на службу до радянської армії, брати до рук зброю [290, арк. 27]. Не припинили своєї релігійної діяльності й віруючі, відокремлені від офіційної легальної громади Полтави [291, арк. 32 — 33, 90, 131, 146, 153].

Угодницька політика ВР ЄХБ щодо органів влади призвела до різкого скорочення чисельності охрещених і навіть до розпаду деяких громад. З 1944 до 1965 р. лише в Україні закрилося біля 800 громад і кількість віруючих церкви ЄХБ зменшилася з 180 тис. до 120 тис. осіб.

Стосовно зволікання та затримки випробувальних термінів, то, наприклад, на Дніпропетровщині були випадки, коли наближені, тобто ті, хто готувався прийняти водне хрещення і стати членом помісної церкви ЄХБ, перебували в такій якості замість відведеного для цього одного року — по чотири, п'ять, шість і навіть дев'ять років [292, арк. 130].

Відцентрові рухи в протестантському середовищі кінця 1940-х — 1950-х рр., породжені також антирелігійною діяльністю державних органів влади, така ж тенденція зберігалася й надалі. Зокрема, у квітні 1957 р. на інструктивній нараді уповноважених РСРК при виконкомах УРСР виконуючий обов'язки голови РСРК при РМ СРСР В. Гостєв, даючи вказівки й рекомендації для практичної роботи уповноважених, наголошував: «Враховуючи нові форми і методи, які застосовуються церковниками з метою релігійного впливу на населення, уповноважені Ради, відповідно до законодавства, по-

винні вживати більш рішучих заходів для припинення місіонерської діяльності церковників, а саме:

а) не дозволяти роз'їздів оркестрів, хорів і проповідників по інших молитовних будинках;

б) застосовувати заходи для припинення відокремленої та спеціальної роботи серед молоді й жінок, як-то: створення біблійних гуртків, біблійної години, вечорів молоді, організації художньо-музичних гуртків тощо;

в) більш рішуче впливати на керівництво громад з метою припинення незаконного благодійництва, яке практикується релігійними організаціями.

3) Посилити роботу з виявлення незареєстрованих груп віруючих, вивчення їх діяльності, встановлюючи, за можливості, соціально-політичний образ керівників цих груп і систематично інформуючи керівництво області про їх роботу» [291, арк. 35 – 36].

Таким чином, як бачимо, упродовж кінця 1940-х – 1950-х рр. суттєвою ознакою політики держави щодо релігії та церкви було посилення тиску на керівні органи релігійних об'єднань, аби вони «з власної ініціативи» приймали рішення, які б обмежували релігійну активність. І навчене власним досвідом керівництво ВР ЄХБ «чуйно дослухалося» добрих порад і мудрих настанов партійних та державних органів контролю, – погоджуємося з твердженням В. Єленського [42, с. 25].

Уже в другій половині 1950-х рр. партія й уряд оголосили нову хвилю боротьби з релігією своєю генеральною лінією та розпочали масований наступ на церкви за всіма напрямками. Запрацював на повну потужність пропагандистський відділ КППС і КПУ з багатомільйонною армією лекторів, газетних і радіокореспондентів, письменників, кінорежисерів і телевізійників. У 1959 р. було введено новий КК, реформовано судовиробничу та судовиконавчу каральну системи. Замість 58 політичної статті з'явилися нові принизливі формулювання правопорушень – паразитизм, мракобісся, посягання на особистість, дармоїдство тощо. Поширеною практикою стало позбавлення віруючих батьків батьківських прав з примусовим направленням їхніх дітей до дитячих будинків інших міст. Разом з тим споруджували нові в'язниці закритого типу, суворі та особливі табори, готували віддалені місця для заслань.

Проте, незважаючи на вжиті заходи з припинення діяльності віруючих, уповноважені РСРК майже в усіх областях України змушені були констатувати факти збільшення відвідувань молитовних будинків, зростання кількості незареєстрованих груп, а також посилення місіонерської діяльності та роботи поміж молоді й жінок, активізації благодійності, театралізації богослужінь, організації музичних, хорових і біблійних гуртків, груп і шкіл з вивчення релігії [293, арк. 109].

Уповноважений РСРК при РМ УРСР П. Вільховий на нараді уповноважених Ради, яка проводилася упродовж 11 – 15 квітня 1957 р. у Києві, дійшов висновку, що пожевленьню діяльності віруючих громад ЄХБ у порівнянні з минулими роками сприяли наступні причини: використання релігійни-

ками в своїх інтересах «здійснення демократизації та зміцнення соціалістичної законності» й поширення релігійної пропаганди поза стінами молитовних будинків під відкритим небом «фанатичними й антирадянськими елементами, які повернулися з місць ув'язнення» [294, арк. 192, 193]. Таким чином, представник державної влади чітко окреслює політичну лінію в протестантському підпіллі.

До речі, характерними рисами релігійного підпілля є такі: віруючі не беруть участі в громадському житті, не виконують державних заходів; відмовляються від служби в армії; не відвідують культурно-просвітницькі установи (кінотеатри, клуби, театри тощо); забороняють дітям ходити до школи, вступати до лав піонерів; не звертаються до лікарів за медичною допомогою; доводять шкідливість радянської науки; таємно збираються для вивчення релігійної літератури; здійснюють нелегальне вербування молоді, релігійну освіту й виховання; віруючі не беруть участі у виборах депутатів до рад різних рівнів; вони не вступають до колгоспів і радгоспів [295, с. 86 – 87].

Як бачимо, до категорії релігійного підпілля можна сміливо віднести загалувані нами «чистих баптистів», «доскональців», «молодих баптистів», «старобаптистів», інші групи євангельсько-баптистського віросповідання, незареєстровані в органах влади.

Отже, перша та найголовніша причина розділення в братстві ЄХБ – політика атеїстичної держави, спрямована на повне викорінення релігії і церкви в країні. Вона проводилася трьома головними напрямками:

а) ідеологічна боротьба у формі антирелігійної пропаганди, до якої активно залучали всі школи та ВНЗ, пресу, радіо, кіно, телебачення; використовували клуби, лекторії, будинки просвіти; влаштовували вечори запитань і відповідей, спеціальні заходи на підприємствах та установах і багато іншого. Ідеологічну війну вели з перших років і до останніх днів існування радянської влади, але її апогей випав на 1950-ті – 1970-ті рр.;

б) фізичне нищення шляхом репресій, яке включало увесь арсенал насильницької системи придушення, починаючи зі звільнення з роботи й відрахування з ВНЗ та закінчуючи постановами й вироками «трійок» на тривалі терміни ув'язнення, заслання чи навіть смертну кару. Усі правоохоронні органи, як то міліція, прокуратура та суд, міністерство юстиції, міністерство МВС, КДБ, в'язниці, табори, місця заслання, а також міністерство освіти, шкільні і громадські організації, міськвиконкоми, райкоми, міськкоми, обкоми та ЦК партії були спрямовані проти будь-яких виявів релігійності. За всю історію людства найжорсткішою щодо релігії була радянська карально-винишувальна машина «ВНК-ОДПУ-НКВС-МДБ-МВС-КДБ»;

в) політична активність з метою проникнення до середовища церковних організацій задля внутрішнього підриву їх діяльності через тиск на релігійних лідерів і керівників церковних органів управління. У нашому випадку мова йде про Президію ВР ЄХБ та більшість її представників (старших пресвітерів областей) у регіонах.

Опозиція поміж віруючих до релігійної політики держави й діяльності ВР ЄХБ упродовж 1950-х рр. існувала в латентній формі. Релігійне дисидентство на рубежі 1950-х — 1960-х рр. відвернуло головний удар владних структур від зареєстрованих громад ЄХБ та скерувало на себе увагу міжнародної громадськості.

Як бачимо, офіційно зареєстрована ВС ЄХБ на чолі з ВР ЄХБ виконувала роль «державної вітрини» свободи совісті перед міжнародним співтовариством. Проте, не всі її «експонати» (тобто віруючі) мирилися зі своєю штучною функцією репрезентації видимого релігійного благополуччя. Значна їх частина спочатку спонтанно, відособлено й нерішуче виступала проти такого стану речей, але на рубежі 1950-х — 1960-х рр. розрізнені внутрішні опозиційні рухи в церкві ЄХБ злилися в єдину хвилю протесту під егідою Ініціативної групи, яка постала улітку 1961 р. Вона через проміжний етап свого організаційного становлення у вигляді Оргкомітету перетвориться на альтернативну церкву — Спільку Церков ЄХБ (СЦ ЄХБ). Саме з початком 1960-х рр. з'явилося духовне відродження церкви ЄХБ, сенс якого був в очищенні релігійного служіння від викривлень, привнесених атеїстичною владою й підконтрольною їй ВР ЄХБ. Ця боротьба була громадянською та церковною — між церквою й світською владою та між двома об'єднаннями ЄХБ за право кожного на існування й вплив на віруючих.

1.2. Посилення державного наступу на протестантів і розкол церкви ЄХБ (кінець 1950-х — 1962 роки)

На рубежі 1950-х — 1960-х рр. держава значно посилала масову антирелігійну кампанію. Така політика була зумовлена поширенням релігійних ідей у радянському суспільстві. Упродовж 1950-х рр. органи влади ретельно готували великий наступ на протестантів. Це виявилось в прийнятті низки законодавчих і нормативних актів, спрямованих на підпорядкування релігійних громад державним органам управління, скороченні кількості духовних навчальних закладів, чисельності священнослужителів тощо [63, с. 218]. Комуністична ідеологія претендувала на ту роль у суспільстві, яку відігравали віра та церква. Тому релігію в СРСР оголосили тимчасовим явищем [296, с. 58 — 59].

Уже наприкінці 1950-х рр. атака на релігію була законодавчо підкріплена постановами ЦК КПРС від 13 січня та ЦК КПУ від 21 березня 1960 р. «Про заходи з ліквідації порушень духовництвом законодавства про культу». Ці документи зобов'язували керівників усіх рівнів посилити контроль за діяльністю релігійних громад. Органи державної та партійної влади різко активізували свою антирелігійну роботу: закрилися молитовні будинки, заарештували впливових служителів культу, заборонили масові богослужіння [191, с. 140].

Про наміри радянської держави максимально обмежити діяльність аж до повної ліквідації церкви ЄХБ яскраво свідчать пропозиції уповноваженого РСРК в УРСР К. Полонника в інформаційному звіті за 1959 р. Згідно з ними РСРК повинна: перейти до розкладу релігійного підпілля силами самої церкви ЄХБ задля зниження активності чинних громад поміж населення та внутрішнього протистояння в межах однієї конфесії; проводити широку атеїстичну пропаганду; зменшити наполовину кількість старших пресвітерів ЄХБ в областях; ліквідувати посади помічників старших пресвітерів; з метою скорочення штату духовного керівництва громадами зменшити кількість проповідників і зареєструвати їх як служителів культу, обклашши податками [297, арк. 48 – 50].

Про специфічний «релігійний модернізм» окремих служителів офіційно діючої церкви ЄХБ на чолі з ВР ЄХБ говорять їхні висловлювання про обговорюваний проект Програми КПРС (1961 р.). Зокрема, старший пресвітер ЄХБ Одеської обл. П.Квашенко з цього приводу висловлювався так: «Програма партії для всього народу і весь народ за неї. Я – віруючий, але бачу, що Програма змінить усіх людей і настане час, коли віруючих не буде, тому що уже і зараз молодь перестає відвідувати молитовні будинки, а коли будуть створені кращі умови життя, то тоді про Бога забудуть зовсім». Окремі служителі культу навіть намагалися довести близькість положень проекту партійної програми ідеалам християнства. «Жодних розбіжностей, – як заявив пресвітер громади ЄХБ м. Сімферополь М.Леонов, – у Комуністичної партії з вченням Христа немає, тільки різними шляхами йдемо, але йдемо до одного – до Христа» [776, арк. 108-109].

Другий серйозний розкол у ВС ЄХБ стався у 1960 – 1961 рр., коли ВР ЄХБ за вказівкою партійно-державних кураторів релігії затвердила два ключові документи, котрі мали б регулювати все церковне життя – «Нове Положення ЄХБ» та секретний «Інструктивний лист старшим пресвітерам».

Аналіз обох актів засвідчує суттєві розбіжності між їхніми положеннями й основними принципами баптистського віросповідання.

Внутрішню ситуацію в місцевих громадах ЄХБ на момент затвердження нових документів ВР ЄХБ описує Ю. Крючков. Він переконаний, що насправді ВР ЄХБ не мала повноцінного права, без вказівки партійного керівництва, рукопокладати служителів церкви. Тому, на його думку, фільтрацією та підбором членів Ради займався безпосередньо КДБ. З цією метою працівники даної структури в навчальних закладах, на виробництві тощо проводили спеціальні бесіди з багатьма віруючими, вивчаючи їхній характер, здібності, факти особистого життя. Шантажем і погрозами вони схиляли цих людей до співпраці, особливо тих віруючих, які чимось провинилися перед державою чи церквою. У випадку відмови їм погрожували судом або викриттям перед друзями та церквою [219, с. 12].

Подібну профілактику органи КДБ застосовували й до пресвітера Г. Крючкова, котрий мав мужність відмовити їм у співпраці та інформувати про це одновірців.

Отже, доходимо висновку, що головними причинами невдоволеності частини віруючих церкви ЄХБ діяльністю офіційного духовного центру церкви були: встановлення ієрархії духовних осіб; порушення принципу виборності служителів культу; втручання в прерогативи помісних церков; закостенілість складу ВР ЄХБ з 1944 р.; повна відсутність церковних з'їздів упродовж 1944 – 1963 рр. [75, с. 120].

До всіх цих чинників ВР ЄХБ у 1959 – 1960 рр. додала нові: «Положення про Спільку ЄХБ у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам» [298, арк. 40 – 48, 49 – 58]. Нове Положення запровадило суттєві заборони й обмеження для віруючих. Основні внутрішньоцерковні правила були вміщені в 39 параграфах [299, арк. 5 – 11]. Проаналізуємо окремі з них.

Так, параграфи 10 і 13 «Про зареєстровані й незареєстровані громади» встановлювали, що приєднуватися та об'єднуватися можна лише з зареєстрованими громадами. Це було вагоме обмеження, яке прямо порушувало Декрет РНК від 20 січня 1918 р. «Про свободу совісті» і статтю 124 чинної на той час Конституції СРСР. І це за умов, що в незареєстрованих громадах ЄХБ перебувало близько 2/3 віруючих [300, арк. 31]. У параграфах 3, 18, 19, 20, 21 та 23 «Про поставлення служителів» відзначалося, що служителів культу ЄХБ призначають за погодженням з ВР ЄХБ. Це ще одна недемократична теза нового Положення, оскільки віруючі не обирали саму Всесоюзну Раду [300, арк. 33]. Згідно з параграфами 32, 34 та 36 «Про виконавчий орган» усіма громадськими справами і проповіданням керували виконавчі органи, а не церковні ради, що само собою було парадоксальним. Чинне радянське законодавство про культу надавало виконавчим органам релігійних громад лише право розпоряджатися культовим майном та обов'язки зовнішнього представництва. Натомість нове конфесійне Положення затверджувало чітку ієрархію й безпосереднє підпорядкування виконавчого органу пресвітерів, а останнього – ВР ЄХБ [300, арк. 34]. Іншими пунктами Положення забороняло хрестити та допускати на молитовні збори молодь віком до 18 рр., збільшувало випробувальний термін для нових, обмежувало кількість молитовних зборів на тиждень, суворо забороняло місіонерську діяльність і виїзд пресвітерів за межі своїх громад [300, арк. 35; 301, с. 51].

Уведення нового Положення ВС ЄХБ мало негативні наслідки: різко зменшилася чисельність офіційно зареєстрованих проповідників (за рахунок, перш за все, їх переходу на нелегальну, підпільну діяльність), суттєво звужився вплив церкви ЄХБ на населення (хоча релігійність останнього не зменшилася), значно скоротилася кількість зібрань віруючих та чисельність наближених і таких, хто охрещувався, тощо [302, арк. 29; 303, арк. 14].

Упродовж весни – літа 1960 р. нове Положення ВС ЄХБ було розповсюджене поміж громад. Його запровадження викликало суттєву протидію з боку значної частини віруючих, зокрема багатьох авторитетних релігійних діячів [304, арк. 19]. Це помітили й органи державного нагляду за релігійними культями. Так, зокрема, в інструктивному листі за №0129 від 28 червня 1960 р. до уповноважених РСРК К. Полонник (уповноважений Ради в УРСР)

зазначав, що «не всі старші пресвітери поспішають вводити Нове Положення». Далі державний службовець відмітив: це особливо характерно для Вінницької, Запорізької та Харківської обл. Він наказував своїм підлеглим: зобов'язати старших пресвітерів негайно забезпечити виконання Положення; за невиконання відповідальність покласти на старших пресвітерів; зобов'язати старших пресвітерів переглянути списки тих, хто подав заяви на хрещення у 1960 р. і узгодити їх з Положенням, максимально скоротивши. «Ми змогли переконати старшого пресвітера в Чернівецькій області відмовити у прийомі 430 кандидатів з 468! Таку ж роботу потрібно провести всім уповноваженим» [305, арк. 60; 306, арк. 10].

Фактично, це було пряме та безсоромне втручання атеїстичної держави у внутрішні справи церкви ЄХБ, навіть незважаючи на чинні положення Декрету про відокремлення церкви від держави й школи від церкви.

Показовий факт про методи впровадження нових документів ВР ЄХБ у життя місцевих громад віруючих у своїх спогадах наводить член РЦ ЄХБ С. Місірук: «У 1960 р. ВР ЄХБ надіслав нам «Нове Положення» з супровідною запискою: «Повідомте, чи одногосподно ви прийняли цей документ? Хто не згоден – надішліть адреси та прізвища».

Сімдесят відсотків віруючих, -- продовжує С. Місірук, -- не прийняли цих документів, але керівні брати, знаючи, що незгодних одразу ж почнуть переслідувати, вирішили відповісти: «прийняли всі» [307].

Як бачимо, більшість віруючих церкви ЄХБ боялися Бога, атеїстів-державних службовців і, навіть, своїх пресвітерів з ВР ЄХБ. Проте, поєднували всі ці три страхи не всі. Пройде небагато часу й віруючі конфесії ЄХБ постануть перед важливим вибором – кого боятися, а з ким вести боротьбу за свої переконання.

Улітку 1960 р. особливо великого розмаху набув рух проти Положення поміж віруючої молоді. Незабаром він отримав назву «молоді баптисти» й став одним зі складників опозиції до ВР ЄХБ (поряд з «чистими баптистами», «істинними баптистами» і «чистими євангельськими християнами»). «Молоді баптисти» розпочали широкомасштабну агітацію проти нового Положення ВС ЄХБ [281, арк. 13; 303, арк. 14].

Про нове поширення вчення «чистих баптистів» поміж громад ЄХБ говорив на співбесіді зі старшими пресвітерами областей України старший пресвітер ВР ЄХБ в Україні О. Андреев (початок 1961 р.) [308, арк. 23 – 25]. На цій нараді він попереджав релігійний актив про небажаність подальшого поширення громадами ЄХБ подібних явищ.

Восени 1960 р. ВР ЄХБ видала новий документ – секретний «Інструктивний лист старшим пресвітерам» [309; 310]. У ньому Рада просила своїх старших пресвітерів повідомити про реакцію громад ЄХБ на нове Положення, а також наказувала проконтролювати та забезпечити його безумовне виконання без оголошення пресвітерам громад факту існування цього листа. Таким чином, з осені 1960 р. за підтримки уповноважених РСРК і органів держбезпеки старші пресвітери в областях значно посилили тиск на керів-

ництво громад щодо виконання нового Положення, керуючись «Інструктивним листом» [303, арк. 15].

Окрім переліку заборон, останній документ також акцентував увагу на нових завданнях церкви ЄХБ. «Головне завдання богослов'я у наш час є не залучення нових членів, а задоволення необхідних потреб віруючих» [160, с. 142]. Цим самим духовний центр ЄХБ прирікав свою церкву на природне скорочення, а з часом і поєну ліквідацію. Він навіть обмежив Євангеліє земним законом.

«Інструктивний лист старшим пресвітерам» найперше зобов'язував останніх до «стримування нездорових місіонерських проявів»; наказував їм «позбавитися нездорової практики гоніння за новими членами»; забороняв хрестити людей до 18 рр., а старших цього віку — лише після суворого двотрилітнього випробувального терміну [298, арк. 49 — 58]; «Нове Положення ВР ЄХБ» не дозволяло проповідувати за межами своєї громади, а її членам — молитися тільки в молитовному будинку; не допускало присутності на богослужіннях в інших громадах, порушуючи у такий спосіб баптистський принцип широкого спілкування з єдиновірцями та традиційні форми цього спілкування — багатолюдні заміські поїздки, домашні служіння за участі великої кількості віруючих, взаємне гостювання і т. п. Також було заборонено взаємодопомогу між членами громади та регламентовано порядок проведення богослужінь, оскільки «в опалу» потрапило багато видів музичних інструментів, запрошення хору з сусідньої громади, винесення богослужіння поза межі молитовного будинку та ін. [298, арк. 40 — 48; 311, арк. 11 — 18].

Уже наприкінці 1960 р. секретний «Інструктивний лист старшим пресвітерам» став відомий частині священнослужителів церкви ЄХБ. Узимку 1961 р. впливові діячі церкви ЄХБ І. Антонов, М. Батурін, С. Голев, Г. Крючков, О. Прокоф'єв і інші дізналися про роль державних органів у розробці й затвердженні офіційним духовним центром ЄХБ «Нового Положення ВС ЄХБ». З цього моменту рух проти запровадження Положення набуває організованих форм. Г. Крючков та О. Прокоф'єв широко розповсюджували поміж громад ЄХБ тексти згаданих документів, звинувачуючи ВР ЄХБ у віровідступництві. Навесні і влітку 1961 р. громади охопила напруга, більшість віруючих не сприймала нововведень ВР ЄХБ, окремі старші пресвітери не квапилися з запровадженням нових документів духовного центру. Назріла криза церкви ЄХБ, значну частину причин якої спровокувала сама ВР ЄХБ під опікою радянських державних органів.

Чимало віруючих церкви ЄХБ, як незареєстрованих, так і зареєстрованих громад, не могли змиритися з такою кризовою ситуацією. Вони вирішили організувати опозицію до духовного центру, першим етапом формування якої стала діяльність «Ініціативної групи зі скликання надзвичайного з'їзду церкви ЄХБ».

Ще до розповсюдження «Нового Положення ВС ЄХБ» і «Інструктивного листа старшим пресвітерам» в окремих місцях групи віруючих добровільно виходили зі складу ВС ЄХБ. Упродовж 1959 — 1960 рр. були утворені

дві неофіційні Спільки молоді ЄХБ, одна з них – в Одесі під керівництвом І. Бондаренка [200, с. 86]. Під впливом служителів, які повернулися в 1955 – 1957 рр. з місць ув'язнення, було кілька спроб створення незалежних церковних об'єднань, у тому числі на Донбасі та в Криму.

Дослідник І. Бражник убачає причину реформ ВР ЄХБ у Спільці протягом 1959 – 1960 рр. лише в глибокій внутрішній кризі в середині конфесії та намагається пояснити їх появу виданням нового «Положення про громади ЄХБ у СРСР» й «Інструктивного листа старшим пресвітерам» для самозахисту релігійного об'єднання [118, с. 6 – 8].

Проте, навіть радянські вчені не були одностайні щодо цих документів як причин розколу в церкві ЄХБ. На суперечливість факту того, що згаданий «Інструктивний лист» і «Положення» – головна причина розколу поміж віруючих конфесії ЄХБ, указував В. Арестов. Він звернув увагу на наступні слова Г.Крючкова, майбутнього керівника опозиційної церкви: «Розпочинаючи своє відкрите служіння 13 серпня 1961 р., відвідавши ВР ЄХБ і вже розіславши «І Послання» до церкви, Ініціативна група вийшла вірою у допомогу Богу, ще не бачивши «Інструктивного листа» і «Положення ВР ЄХБ» 1960 р.» [110, с. 21 – 22; 312, с. 3; 313].

За твердженням Г. Крючкова, уже в 1958 р. склалися основні риси майбутнього внутрішньоцерковного руху, реалізація яких розпочалася з утворенням у квітні 1961 р. в Узловській церкві (Тульська обл. РРФСР) Ініціативної групи зі скликання Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ [245, с. 8].

Сам Г. Крючков відзначав, що «справжні причини, які породили виникнення Ініціативної групи, не в «Інструктивному листі» та «Положенні ВР ЄХБ», а у тому жадливому відступленні ВР ЄХБ, яке охопило багатьох служителів значно раніше появи цих антиєвангельських документів...» [245, с. 7].

Помилковість прийняття нового «Положення про Спільку ЄХБ у СРСР» та «Інструктивного листа старшим пресвітерам ВР ЄХБ» визнали тодішні керівники Спільки. Пізніше, на Всесоюзній нараді-з'їзді 1963 р. вони скасували ці документи, а на черговому з'їзді 1966 р. принесли відкрите каяття щодо їх прийняття [234, с. 241].

Проте про явні причини розділення в братстві сказав голова ВР ЄХБ В. Логвиненко лише у 1988 р. в інтерв'ю кореспондентові газети «Московские новости»: «У ті роки на місцях законність часто порушувалася, деінде за вказівкою місцевої влади дітям заборонялося бути присутніми на богослужінні, інколи їх навіть виводили з молитовного будинку. Але ж у радянських законах таких вимог немає. І в тих випадках, коли місцеві органи влади допускали адміністративне свавілля, керівництво общин не завжди належним чином відстоювало права віруючих. Негативну роль відіграли прийняті 1959 р. нашим церковним керівництвом «Положення про Спільку ЄХБ у СРСР» та «Інструктивний лист старшим пресвітерам ВР ЄХБ». Ці документи обмежили канонічне й духовне життя церкви. Коли про них дізналися віруючі, тисячі людей опинилися поза нашим братством, – на-

даючи перевагу нелегальному становищу, почали ухилятися від реєстрації общин. Ну, а це призвело в ряді випадків до зіткнення віруючих із законом, на цій основі й виникла відокремлена від нас Рада Церков Євангельських християн-баптистів... Я думаю, що демократизація радянського суспільства, укріплення його правових основ будуть сприяти нормалізації становища у наших церквах» [314].

Отже, як слушно зауважують Ю. Данилюк і О. Бажан, «Інструктивний лист старшим пресвітерам» і «Нове Положення ВС ЄХБ» віддзеркалили спробу владних структур атеїстичної держави остаточно підкорити собі одну з найвпливовіших протестантських церков. А це, зрозуміло, не могло не викликати наростання протидії з боку окремих громад ЄХБ, а також цілої низки їхніх релігійних діячів [185, с. 64 – 65].

Таким чином, активізації опозиційного руху поміж віруючих церкви ЄХБ сприяла державно-партійна антирелігійна політика. На рубежі 1950-х – 1960-х рр. держава продовжувала «вдосконалювати» юридичні норми релігійного законодавства. Так, зокрема, на виконання постанови ЦК КПРС «Про заходи щодо ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» та з метою уніфікації чинного законодавства про культу РСРК і РСРПЦ при РМ СРСР була розроблена і 16 березня 1961 р. затверджена «Інструкція із застосування законодавства про культу» [315, арк. 5 – 25]. Над її проектом працювали апаратники партійних і радянських органів, обласні уповноважені РСРК і РСРПЦ, представники Прокуратури СРСР і УРСР, Верховного Суду СРСР і УРСР, Міністерства юстиції [190, с. 115].

На одній з нарад ідеологічних працівників уповноважений РСРК при РМ СРСР О. Пузін наголошував, що «оскільки інструкція попередньо розглядалася й була схвалена Президією ЦК КПРС, вона стала документом, обов'язковим для виконання всіма центральними і місцевими радянськими органами, усіма партійними, комсомольськими, профспілковими та іншими організаціями, усіма посадовими особами і громадянами СРСР» [316]. Тому майже чверть століття Інструкцією керувалися причетні до сфери релігійно-церковного життя державні органи та посадові особи. В окремих союзних республіках, де було відсутнє власне законодавство про культу, зазначена Інструкція по суті його замінювала.

Інструкція систематизувала й роз'яснювала основні чинні законодавчі та нормативно-правові акти щодо культів, встановлювала однакове їхнє застосування на всій території СРСР. Вона викладала загальні положення про свободу совісті, права та обов'язки віруючих і релігійних організацій, вимоги до діяльності релігійних об'єднань та духовенства, конкретизувала порядок реєстрації релігійних об'єднань, відкриття й закриття молитовних приміщень, використання культового майна, а також питання контролю за дотриманням законодавства про культу [315, арк. 5 – 25].

Згідно з цією Інструкцією, релігійним організаціям і служителям культу заборонялося використовувати молитовні зібрання для політичних ви-

ступів, схилияти віруючих до невиконання своїх громадських обов'язків, вести пропаганду, спрямовану на їхній відрив від активної участі в державному, культурному і суспільно-політичному житті країни. Віруючим не дозволяли створювати каси взаємодопомоги, займатися благодійною та іншою діяльністю, що не стосувалася релігії, а також влаштовувати загальні збори для обговорення питань, пов'язаних з управлінням справами релігійного об'єднання й використанням культового майна, організовувати спеціальні дитячі, юнацькі та жіночі молитовні зібрання, гуртки, групи й зібрання з вивчення релігії, організовувати паломництво до «святих місць», збуджувати марновірство поміж населення, проводити примусові збори та обкладання віруючих на користь релігійних об'єднань чи на якісь інші цілі, застосовувати до них засоби примусу або покарання, без дозволу РСРПЦ і РСРК при РМ СРСР скликати релігійні з'їзди й наради, відкривати духовні навчальні заклади, видавати релігійну літературу [190, с. 115 – 116].

Водночас, на відміну від попередніх законодавчих актів і нормативно-правових документів, Інструкція забороняла реєструвати об'єднання, котрі належали до низки конфесій і деномінацій, що дало сильний поштовх до утворення релігійного підпілля. Так, зокрема, у середині 1960-х рр. лише в Україні нелегально діяло 1269 релігійних громад [317, арк. 6].

За порушення законодавства про релігійні культи була передбачена кримінальна відповідальність. У кримінальних кодексах радянських республік існувало три статті, пов'язані з порушенням чи злочинами та відповідними покараннями. Це такі статті, як «Порушення законів про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», «Перешкоджання проведенню релігійних обрядів», «Посягання на особистість і права громадян під виглядом виконання релігійних обрядів».

Великою проблемою для віруючих була неможливість групового релігійного навчання дітей і молоді, оскільки чинне на початок 1960-х рр. законодавство про культи забороняло:

- викладати релігійні віровчення в школах і в усіх інших навчальних закладах, за виключенням богословських, які відкривали з особливого дозволу державних органів (стаття 9 Декрету РРФСР від 23 січня 1918 р. «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви»);

- організовувати спеціальні дитячі та юнацькі гуртки, групи та зібрання для вивчення релігії, проводити спеціальні дитячі і юнацькі молитовні зібрання (стаття 17 постанови ВЦВК і РНК РРФСР від 28 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання»);

- змушувати дітей і підлітків до виконання релігійних обрядів (стаття 11 Декрету РРФСР від 23 січня 1918 р.);

- релігійним об'єднанням організовувати спеціальні дитячі та юнацькі, так само як і загальні, літературні, рукодільницькі, спортивні та інші гуртки й групи, екскурсії, займатися благодійництвом, створювати санаторії, бібліотеки, читальні і т. п. (стаття 1 Декрету РРФСР від 23 січня 1918 р. та стаття 17 постанови ВЦВК і РНК РРФСР від 28 квітня 1929 р.) [318, арк. 50].

Оскільки незареєстровані громади віруючих не визнавали цих законодавчих норм і систематично їх порушували, нелегально проводячи спеціальні молодіжні зібрання тощо, це стало в майбутньому одним з факторів підтримки Ініціативної групи віруючими громад ЄХБ, однією з ознак опозиційності не лише до ВР ЄХБ, а й до радянського законодавства про культу.

У літературі прибічників опозиції поміж віруючих євангельсько-баптистського спрямування називають по-різному: «баптисти-ініціативники», «розкольникми», «прокоф'івці», «крючковці», «оргкомітетівці», «відкольникми», «відокремлені» тощо. Напевно, жодне з цих визначень не дає повного розуміння сутності явища. «Розкольникми» їх називати неправомірно, оскільки в історії релігій такий термін традиційно закріплено за старообрядцями. Ми використовуватимемо термін «ініціативники» для позначення опозиційно налаштованих віруючих конфесії ЄХБ у період існування Ініціативної групи (1961 – лютий 1962 р.), а термін «прибічники Оргкомітету» – для періоду з лютого 1962 р. до вересня 1965 р., коли активно діяв Організаційний комітет зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ (Оргкомітет). З вересня 1965 р. виникне нова, альтернативна до ВС ЄХБ, церковна організація – Спілка Церков ЄХБ (СЦ ЄХБ) на чолі з Радою Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ). З цього моменту мова буде йти про прибічників РЦ ЄХБ і релігійне підпілля та дисидентство.

Починаючи з 1960 р., усе більше загострюється криза, пов'язана з боротьбою неприєднаних до ВС ЄХБ релігійних громад за вплив на більшість віруючих. Таке загострення внутрішньої боротьби використали О. Прокоф'єв і Г. Крючков для того, щоб повести віруючих на боротьбу проти радянського законодавства про культу, а також проти тих віруючих, які визнають це законодавство та підкоряються йому.

1961 р. для братства ВС ЄХБ був важким: повна заборона діяльності незареєстрованих громад, сотні закритих зареєстрованих громад, масові арешти віруючих, конфіскації будинків, наданих віруючим для молитовних зібрань тощо. Лише упродовж першої половини року було зачинено 300 зареєстрованих громад ЄХБ. Навіть ВР ЄХБ визнала, що за таких темпів «навішування замків» усі громади церкви будуть зліквідовані за 2,5 – 3 рр. [319, с. 2; 320, арк. 131зв., 174зв.].

Отже, атеїсти «навішували замки» на двері молитовних будинків, а служители ВР ЄХБ, поширюючи таємні інструкції та листи, «навішували замки» на вуста проповідників і пересічних віруючих.

Упродовж 1959 – 1961 рр. в Україні було знято з реєстрації та заборонено діяльність 204 релігійних громад ЄХБ [321, арк. 3]. Усього ж станом на 1 січня 1962 р. на території УРСР офіційно діяло 1138 громад ЄХБ [321, арк. 1].

Уже тільки ці цифри свідчать про новий наступ держави на релігійні об'єднання в 1959 – 1961 рр. Інформаційні повідомлення уповноважених РСРК в областях УРСР того періоду переповнені даними про активізацію в громадах України руху проти політики ВР ЄХБ і відповідні каральні санкції

з її та з боку представників РСРК на місцях. У більшості випадків навіть підозра в співпраці активу громади ЄХБ з членами Ініціативної групи призводила до відлучення значної частини віруючих від церкви за сприяння ВР ЄХБ і зняття з реєстрації релігійного об'єднання силами РСРК. Отже, між ними встановився тісний зв'язок [322, арк. 7 – 9; 323, арк. 37 – 38; 324, арк. 15 – 19, 89; 325, арк. 41 – 42, 83 – 85, 87 – 90, 174 – 175; 326, арк. 92 – 93, 99 – 101, 133 – 134; 327, арк. 1 – 11, 25 – 29, 64 – 65, 108 – 109, 210 – 214; 328, арк. 151 – 153, 181 – 182].

Уплив нелегальної течії на євангельсько-баптистське братство в Україні – першочергове завдання Ініціативної групи. Цьому причинами були велика чисельність українських незареєстрованих громад, активна діяльність різних євангельсько-баптистських течій у межах республіки тощо. Через два місяці після утворення Ініціативної групи до Узловської церкви приїхав з України (Сталінська, нині Донецька, обл.) О. Прокоф'єв, який одразу ж погодився працювати в складі групи, допомагає укладати перші послання, ставив власний підпис під усіма офіційними документами групи та Оргкомітету ажно свого чергового арешту в квітні 1962 р.

О. Прокоф'єв допоміг Ініціативній групі налагодити зв'язки з українськими віруючими. В Україні Г. Крючков, за його ж спогадами, найраніше відвідав громаду Харкова, де провів першу нараду «ініціативників». Тут він познайомився з майбутнім лідером українського підпілля ЄХБ Є. Якименком. Далі були неодноразові поїздки до Києва та інших українських міст [329, с. 14].

За численними усними свідченнями (як-от у випадку з Ю. Крючковим) і твердженням дослідника О. Сінічкіна, біля витоків організаційного створення Ініціативної групи стояли Г. Крючков і П. Якименков, обидва пресвітери Узловської незареєстрованої громади ЄХБ. За їх даними, перше звернення Ініціативної групи до ВР ЄХБ і церкви готували саме вони. Лише після того, як П. Якименкову довелося переховуватися від каральних органів (незабаром він був заарештований), виникла необхідність комусь ще, окрім Г. Крючкова, підписати послання, що й зробив новий учасник Ініціативної групи О. Прокоф'єв (представник України) [200, с. 92 – 93].

Заступник старшого пресвітера ВР ЄХБ в Україні М. Мельников у листі до ВР ЄХБ від 2 травня 1962 р. про О. Прокоф'єва свідчив: «Познайомившись із ним ближче, довелося переконатися, що він мав ревність до Господа, але не за міркуваннями і не розбирався в основних принципах нашого братства... Прокоф'єв палав бажанням проповідувати, і з цією метою він часто відвідував окремі общини... У проповідях він часто виголошував твердження та погляди, несумісні з твердженнями й поглядами нашого братства. Він неодноразово їздив до Сибіру, у Норільськ. Одного разу, повернувшись із Сибіру, він повідомив мені, що він тепер пресвітер. Я запитав його, у якій церкві. Він відповів, що ні в одній церкві і його ніхто не обирає, а що за його проханням один брат, дідусь, рукопоکлав його у пресвітери, щоб він міг здійснювати духовні треби, як-то: переломлення, хрещення» [200, с. 93].

У своїй мемуарно-публіцистичній розповіді Ю.Крючков детально згадує про умови та особливості утворення Ініціативної групи в с. Родкіно Узловського району Тульської обл. РРФСР. Зокрема, з його розповіді стає зрозумілим, що найбільшими проблемами «ініціативників» напередодні свого гучного виступу були завдання розмноження, поширення та підписання перших послань групи. І в цьому найбільше допоміг проповідник з України О.Прокоф'єв: за його сприяння Б.Здоровець з Харкова зумів віддрукувати на гектографі (т. зв. «синьці») необхідну кількість екземплярів цих документів; він узявся поширити послання на території України; він же, разом із Г.Крючковим, як уже згадувалося, погодився підписатися під зверненнями.

Коли утворилася Ініціативна група, вона в основному складалася з молодих людей. Г.Крючкову було 34 рр., пізніше приєднаному до цієї організації Г.Вінсу було 32 рр., О.Прокоф'єву було вже 45 рр. і він устиг побувати в ув'язненні. Інші провідні діячі групи, такі як С.Голєв, О.Гончаров і С.Цуркан були старшими за інших і володіли значним досвідом керівництва церковною діяльністю. Але жоден із них не очолював общину, яка входила б до ВС ЄХБ [200, с. 95].

У цілому Ініціативна група налічувала 11 осіб. Її очолювали, згідно офіційної версії, Г. Крючков і О. Прокоф'єв [234, с. 242].

В. Заватський, провівши аналіз складу утвореної Ініціативної групи, дійшов висновку: «рух «ініціативників» формували люди різних поколінь, об'єднані лише тим, що всі вони — нові члени офіційно зареєстрованої церкви. Тому новий статут 1960 р. викликав у них стан шоку» [215, с. 186 — 187; 216, с. 160, 177].

За словами самих учасників групи, з моменту виникнення ця організація не мала наміру скликати з'їзд церкви ЄХБ під своїм керівництвом. Вона хотіла лише вдарити в набат. Служителі Ініціативної групи широко вважали, що опиняться в пугах не пізніше, ніж через місяць після подання першої офіційної заяви, «але братство проснеться і ВР ЄХБ, за загальної підтримки та в молитвах зможе скликати з'їзд. Церква скине іго людських постанов, ганебне ярмо буде розбите, а братство — об'єднане» [330, с. 41]. Але подальші події показали марність таких сподівань. ВР ЄХБ чітко дотримувалася розпоряджень влади і виступала проти проведення з'їзду. Лише у 1963 р. державні органи дозволили офіційному центрові церкви ЄХБ провести нараду представників зареєстрованих громад, яку після завершення почали називати 38 з'їздом [234, с. 243 — 244].

Жоден з членів Ініціативної групи та лідерів Оргкомітету в майбутньому не виходили з ВС ЄХБ за власною ініціативою. Їх примусово відлучили від церкви старші пресвітери ВР ЄХБ, порушивши навіть статут, ще в 1961 — 1962 рр. [200, с. 101]. Цей факт ще раз підтверджує наше переконання, що Ініціативна група на будь-якому з етапів свого існування не ставила за мету розмежування (чи розкол) церков ЄХБ і створення власної спілки. Група лише домагалася скликання всесоюзного з'їзду.

Радянська історіографія відносила діяльність «ініціативників» до політичної. Говорячи про боротьбу в євангелізмі-баптизмі, підкреслювали, що «у даному випадку мова йде не про релігійну дискусію», адже керівництво «ініціативників» виховувало та навчало віруючих у дусі ворожого ставлення до комуністичної ідеології, радянської держави, будівництва соціалістичного суспільства [102, с. 227].

В. Домашовець особливу увагу звертає на яскраво виражену «русифікаційну лінію» ВР ЄХБ щодо віруючих України. Причини такого явища не лише в директивах комуністичного режиму, але й в особливому антиукраїнському переконанні Всесоюзної Ради [214, с. 62]. Це підтверджує хоча б той факт, що за усього радянський період свого існування офіційний духовний центр церкви ЄХБ не видрукував ані сторінки тексту українською мовою; зберігає таку позицію й до цього часу. Хоча фінансування українські громади здійснювали регулярно. Також винятково російською мовою проводилися всі богослужіння в зареєстрованих громадах на території України. Віруючі цих громад користувалися лише російськомовною духовною літературою. Іншою була ситуація в громадах прибічників Ініціативної групи та Оргкомітету ЄХБ: там не забороняли богослужіння українською мовою, хоровий спів, навіть україномовні Нові Заповіти й церковні співаники з нотами для хорів і без нот для загального співу [214, с. 62 – 63].

Отже, церковна опозиція до ВР ЄХБ на теренах України дала можливість зберегти окремі елементи національної самосвідомості та залишила віруючим право сповідувати свою релігію рідною мовою.

Перше послання Ініціативної групи [331; 332; 333] до Президії ВР ЄХБ зачитали її представники у неділю 13 серпня 1961 р. у канцелярії ВР ЄХБ та вручили в письмовій формі Я. Жидкову й О. Кареву [334, с. 5]. Цей день вважають початком організованого внутрішньоцерковного руху «ініціативників», опозиційного до ВР ЄХБ.

У згаданому документі його автори звинуватили працівників ВР ЄХБ у: знищенні принципу внутрішньоцерковних рішень на з'їзді представників помісних церков; неправильній кадровій роботі, зокрема у виборі служителів церкви; запровадженні антицерковних документів – Положення та Інструктивного листа; негативному впливові на незареєстровані громади ЄХБ; викривленні інформації щодо ситуації з релігією в СРСР на міжнародному рівні [335, с. 27 – 28; 336, арк. 2 – 3].

У посланні також прозвучала думка, що церква ЄХБ вже давно розділена на два табори – зареєстровані та незареєстровані громади, а ВР ЄХБ, не будучи обраною віруючими, керуючи лише частиною євангельсько-баптистського братства (зареєстрованими громадами), не може бути духовним центром усієї церкви.

Далі Ініціативна група пропонувала змінити становище, що склалося, мирним шляхом, без конфліктів у середині братства ЄХБ. Вихід із такої ситуації група бачила лише у згоді ВР ЄХБ на скликання та проведення надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви. Наприкінці послання було катего-

ричним: «... у випадку відмови з вашого боку, а також у випадку нечистих маневрів і зволікання, ми зберігаємо за собою право діяти самостійно...» [332, арк. 79; 334, с. 5].

Г. Крючков, згадуючи про день офіційного виступу проти діяльності ВР ЄХБ, зазначав, що, йдучи до канцелярії Ради 13 серпня 1961 р., представники Ініціативної групи не гадали звідти вийти. Інших «ініціативників» попередили: якщо делегація того дня не повернеться, а буде затримана органами держбезпеки, їм потрібно зачекати зо два тижні. Коли за цей час лідерів Ініціативної групи не звільнять — негайно розіслати вже підготовлений текст послання до всіх громад ЄХБ (і зареєстрованих, і незареєстрованих) [329, с. 13].

Упродовж 10 днів, не отримавши практично жодної відповіді від ВР ЄХБ, Ініціативна група 23 серпня 1961 р. повідомила на місця про необхідність поширення між віруючими попередньо підготовленого та розвезного по містах «Першого послання до всієї церкви ЄХБ». Це послання пояснювало стан справ у євангельсько-баптистському братстві, причини відступлення служителів ВР ЄХБ і заходи з виправлення ситуації. З-поміж заходів: піст, молитва та загальні клопотання перед урядом про з'їзд церкви ЄХБ. По суті, перше послання до церкви майже ідентичне до першого послання Всесоюзній Раді [333; 337, с. 4 — 9; 338].

Того ж дня, 23 серпня, Ініціативна група звернулася до центральних органів влади. Це було здійснено згідно з чинним законодавством, оскільки Конституція і «Положення про релігійні культу» дозволяли проводити з'їзди релігійних діячів після попередньої інформації про це урядових органів. У своїй заяві міністри внутрішніх справ і Голові РМ СРСР Ініціативна група в особі Г. Крюčkова та О. Прокоф'єва просила дати дозвіл на скликання та проведення Всесоюзного з'їзду [336, арк. 5 — 6; 339, арк. 203; 340].

Не отримавши відповіді на подану заяву, члени опозиційної групи повторно звернулися до радянського уряду. У зверненні від 11 жовтня 1961 року вони, покликаючись на численні клопотання помісних церков, знову просить офіційно дозволити проведення з'їзду представників усіх громад ЄХБ, зазначивши, що «у випадку відмови, ми знімаємо з себе відповідальність за пов'язані з цим наслідки» [341, с. 203 — 204; 342].

На друге звернення «ініціативників» до органів державної влади РСРК дала офіційну відповідь на ім'я Г. Крюčkова: «РСРК при РМ СРСР просить Вас і Прокоф'єва О.Ф. прибути до Ради до П.А. Задорожного з приводу питання, згаданого у Вашій заяві від 11 жовтня 1961 р.» [336, арк. 6, 7]. 27 жовтня Г. Крючков та О. Прокоф'єв відвідали РСРК, але, як виявилось, П. Задорожний перебував у відрядженні до 1 — 2 листопада. Потрапити на прийом до держслужбовця їм не вдалось, про що вони письмово повідомили Рад у листі від 29 жовтня [336, арк. 13 — 13 зв.].

Утретє Ініціативна група апелювала до органів радянської влади 29 жовтня 1961 р. Тепер уже — до РСРК при РМ СРСР, з констатацією велико-

го резонансу на звернення Ініціативної групи до церков ЄХБ [343, арк. 204; 344].

13 листопада 1961 р. Г. Крючкова і О. Прокоф'єва знову запросили до РСРК для розмови з будь-яким відповідальним працівником Ради [336, арк. 12]. Але цього року зустрітись з представниками державної влади лідерам групи так і не вдалося.

Таким чином, члени Ініціативної групи двічі, 13 і 23 серпня 1961 р., зверталися до ВР ЄХБ з пропозицією скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду представників церков ЄХБ. З'їзд мав би прийняти рішення з виправлення допущених помилок і нормалізації становища в братстві. Проте, цю пропозицію не прийняли, і члени групи вирішили діяти самостійно. Вони поширювали послання критичного змісту, звернувшись безпосередньо до віруючих братства (і зареєстрованих, і незареєстрованих громад) [345, с. 13 – 14].

Відкритий виступ Ініціативної групи поміж віруючих мав ефект вибуху. Швидко створювалися нелегальні угруповання незадоволених ВР ЄХБ, які очолювали зняті з реєстрації пресвітери та проповідники. В областях, і представники ВР ЄХБ, і уповноважені РСРК розгубилися. Вони не чекали такого розвитку подій. ВР ЄХБ виключала цілі громади віруючих з лав ВС ЄХБ, потім уповноважені РСРК знімали їх з реєстрації, тим самим забороняючи релігійну діяльність. Усі виключені відразу ж гуртувалися навколо Ініціативної групи. За даними зарубіжних дослідників, майже половина членів громад уже на початку 1960-х рр. перейшла до опозиції [226, с. 207].

Співпраця ВР ЄХБ зі світською владою прискорила падіння авторитету духовного центру. Одна за одною громади відмовлялися визнавати її керівництво, відлучали членів ВР ЄХБ від церкви, не хотіли разом з ними брати участь в обряді хлібопереломлення та все наполегливіше вимагали проведення з'їзду.

Про тісний зв'язок між офіційним духовним центром церкви ЄХБ і державою свідчить ціла низка моментів. Зокрема, відомий факт, що ВР ЄХБ одразу після отримання президією послання Ініціативної групи від 13 серпня 1961 р. інформувала про це РСРК, надіславши заяву «ініціативників» [336, арк. 1 – 3]. Тут простежується пряма підзвітність церковного керівництва державним органам влади.

В Україні прибічники Ініціативної групи розгорнули діяльність відразу ж після прийняття та оприлюднення нового Положення ВР ЄХБ – у 1960 р. [346]. Активісти громад Києва і Харкова не тільки опротестували цей документ, але й виступили проти радянського законодавства про культ. Зокрема, у Києві М. Величко, Г. Вінс, Л. Коваленко, П. Оверчук уже 1960 р. створили з віруючої молоді окрему, незалежну від ВР ЄХБ, нелегальну групу. Дещо пізніше, після відкрито опозиційного виступу Ініціативної групи, вони запросили до Києва Г. Крючкова та О. Прокоф'єва, провівши за їх участю в сел. Нова Боярка кілька нелегальних зборів групи [128, с. 7].

З цих подій рух «ініціативників» захоплює всю Україну [347]: окремі віруючі і цілі групи виходили із зареєстрованих громад ЄХБ, виникали нелегальні об'єднання незгодних з політикою ВР ЄХБ [348; 349].

Найавторитетнішою та найвпливовішою була київська група віруючих. Керівництво цієї громади складали люди з вищою освітою: Г. Вінс (Київський політехнічний інститут), Є. Коваленко (невідомо), Л. Коваленко (Одеський державний університет), Н. Лазарук (Київський державний університет), В. Мельничук (Київський політехнічний інститут), П. Оверчук (невідомо), І. Торубова (Інститут іноземних мов, незакінчена вища освіта) [324, арк. 228 – 229]. У подальшому київська громада «ініціативників» збереже своє провідне, навіть центральне становище поміж українських віруючих-опозиціонерів [350].

Своє учення «ініціативники» ширили Україною з Кіровоградської, Кримської та Харківської обл. Уплив на віруючих церкви ЄХБ вони здійснювали шляхом поштового відправлення листів та через зв'язкових; використовували також родинні й релігійні канали [327, арк. 2].

Одразу ж після офіційного виступу Ініціативної групи в серпні 1961 р. до органів влади масово надходили листи від віруючих з проханнями дозволити проведення Всесоюзного з'їзду. Показовою є статистика, облікована працівниками РСРК, щодо кількості отриманих листів з приводу скликання з'їзду упродовж 21 серпня – 30 грудня 1961 р. Лише за 4 з лишком місяці Рада отримала 272 листи за майже 1 300 підписами [336, арк. 50 – 51; 351]. З України надійшло 112 листів, переважно з Донецької, Запорізької, Київської, Одеської та Харківської обл. [336, арк. 51]. Прикметно, що найбільше підписів – саме українських віруючих. Упродовж січня – квітня 1962 р. всього було отримано 61 лист, з них із України – 12 [352, арк. 122 – 123].

Неправильно думати, що клопотання окремих громад ЄХБ про скликання надзвичайного з'їзду залишили без розгляду та відповідей. Зворотна реакція була, але, звісно, не на користь прохачів. Для прикладу наведемо красномовний лист-заяву членів громади ЄХБ с. Скерегілівка Фастівського району Київської обл., адресований уповноваженому РСРК у Київській обл. О. Шарандаку (1962 р.): «Нами було надіслано до Москви клопотання з приводу скликання з'їзду церкви ЄХБ і це нами зроблено необдумано й цим ми на громаду наклали велику неприємність, що нам за наші дії зачинили молитовне зібрання. І ми, літні люди, не можемо задовольняти свої релігійні потреби.

Просимо у Вас, вибачення (!? – О. Л.) за допущену нами помилку й надалі обіцяємо не допускати подібних порушень.

Просимо Вас повернути нам реєстраційні документи, щоб ми мали можливість проводити молитовні служіння» [307, с. 66].

Працівники ВР ЄХБ, разом з представниками атеїстичної влади по всій країні виступали проти з'їзду та відстоювали нове Положення й Інструктивний лист. Наприклад, старші пресвітери ВР ЄХБ К. Велісейчик та М. Германович у своїх листах до громад віруючих говорили, що служителі Ініціатив-

ної групи, «виступаючи проти нового Положення ВР ЄХБ, цим самим виступають проти радянського законодавства про культ, а виступати проти радянського законодавства про культ рівносильне тому, що й противитися владі... Ті громади, які поважають державний закон як «Божу установу» ... користуються свободою» [334, с. 6].

У відповідь на активізацію релігійного підпілля, посилення опозиційних настроїв поміж віруючих під егідою Ініціативної групи Рада виробила певні заходи, спрямовані на «очищення громад ВР ЄХБ від прокоф'ївських активістів». Вони зводилися до наступних:

«1. Виявити найбільш заражені посланнями Прокоф'єва громади та сконцентрувати на них особливу увагу.

2. Старші пресвітери повинні докласти усіх зусиль для того, щоб виликати свої заражені громади від впливу Прокоф'єва та Крючкова.

3. Якщо відвідування старшими пресвітерами не приведуть до виликування хворих громад, то за цю справу повинні взятися члени ВР ЄХБ.

4. Потрібно виявити в кожній громаді всіх активістів, які займаються переписуванням, розмноженням і поширенням поміж віруючих послань Прокоф'єва.

5. Потрібно провести розмову з кожним активістом окремо і взяти з кожного обіцянку, що він (вона) припинить розмноження або поширення послань Прокоф'єва.

6. Якщо активіст відмовиться від такої обіцянки, то поставити його (її) на замітку й відлучити від участі у хлібопреломленні на певний термін.

7. Якщо по закінченню терміну зауваження активіст буде продовжувати поширення послань Прокоф'єва, то тоді вигнати його (її) з громади шляхом відлучення або виключення» [308, арк. 182].

Характерно, що першою реакцією на факт створення Ініціативної групи та її вимоги з боку уповноваженого РСРК при РМ УРСР К. Полонника була секретна доповідна записка №111-с від 12 вересня 1961 р., адресована Голові КДБ при РМ УРСР В. Нікітченку. К. Полонник інформував, що останнім часом у частині областей України (Київська, Одеська, Сталінська, Харківська) активізували роботу підпільні проповідники, котрі виступають проти радянського законодавства про культ. Вони постійно подорожують Україною, поширюють невдоволення обмеженнями культу, встановленими за прямого втручання органів державної влади офіційним духовним центром – ВР ЄХБ, організовують групи віруючих для окремих відряджень від зареєстрованих громад молитовних зібрань, закликають до непокори владним структурам і т. п.

Далі уповноважений наголошував, що найбільш бурхливу діяльність розгорнув О. Прокоф'єв, інкримінуючи йому створення, розмноження на скелюграфі та поширення у всіх громадах ЄХБ послання до віруючих із закликом надсилати делегатів на проектований з'їзд [353, с. 89].

Аналогічного листа надіслали й заступникові Голови РМ УРСР П. Троньку та завідувачу відділом пропаганди й агітації ЦК КПУ Г. Шевелю (за №112-с від 12 вересня 1961 р.) [354, арк. 107, 108].

Насправді, не применшуючи ролі О. Прокоф'єва у створенні Ініціативної групи, варто відзначити, що під усіма офіційними документами цієї фракції у ВС ЄХБ стояли два підписи – безпосередньо О. Прокоф'єва та Г. Крючкова [300, арк. 1, 2, 52 – 55 зв.; 332, арк. 4 – 9, 70 – 76, 76 зв. – 79 зв.; 355, с. 22 – 33; 356, арк. 72 – 78]. Зроблено це для того, щоб не оголошувати складу Ініціативної групи з метою запобігання одночасному арештові всіх лідерів «ініціативного» руху.

Ю. Крючков (син Г. Крючкова) пропонує власну точку зору на процес створення та діяльності Ініціативної групи. Інколи, як нам здається, перебільшуючи роль свого батька, він, тим самим, намагається применшити роль О. Прокоф'єва у продукуванні, підготовці, підписанні, виготовленні (розмноженні) і поширенні поміж віруючих перших документів групи.

Характеризуючи О. Прокоф'єва, Ю. Крючков говорить: «...у подальшому Прокоф'єв поряд зі значною допомогою виявляв багато непродуманих і самостійних дій. Він був зарозумілим, постійно проявляв свавілля та братський непослух. Він, наприклад, писав свої особисті звернення до друзів і церков..., займався і політичними питаннями, які не мали жодного відношення до справи церкви. Він критикував радянську владу за неправильну політику, у тому числі й міжнародну, за профспілку, за колгоспи і т. п. Сумку зі своїми політичними документами він постійно носив з собою, тому в будь-який момент вона могла опинитися в руках влади» [219, с. 32]. Саме цього найбільше боялися Г. Крючков та інші члени Ініціативної групи.

Читаючи таку негативну характеристику на О. Прокоф'єва, дану його товаришем по релігійній роботі та «співучасником» створення Ініціативної групи, запитуємо: «Чому вона з'явилася аж у 2001 р.? А не одразу ж після вчинків пресвітера? Без осудження й спроби змінити таку поведінку?». Навіть після відлучення О. Прокоф'єва від церкви у 1969 р. за аморальну поведінку в жодному документі РЦ ЄХБ не фігурувала така убивча критика стосовно цього лідера церковної опозиції. Мабуть, для діячів СЦ було невідгідним паплюжити одного з її фундаторів і ініціаторів тоді, коли цей факт миттєво розголосили б, «прикрасивши», радянська пропаганда та ВР ЄХБ поміж віруючих, співчуючих та невіруючих. Враховуючи те, що першим підписантом офіційного документа Ініціативної групи був О. Прокоф'єв, то весь опозиційний рух у середовищі віруючих церкви ЄХБ в атестичній пресі та радянській науково-популярній літературі отримав назву «прокоф'ївці». Можливо, саме тому його заарештували першим зі складу Ініціативної групи.

Через місяць після оприлюднення звернення Ініціативної групи до віруючих, 20 вересня, старший пресвітер ВР ЄХБ в Україні О. Андрєєв просив уповноваженого РСРК в УРСР К. Полонника санкціонувати відправлення листів старшим пресвітерам областей, пресвітерам і церковним радам гро-

мад ЄХБ, передовсім — у Сталінську та Харківську обл., у яких би дезавуировувалися положення листів О. Прокоф'єва та Г. Крючкова [308, арк. 137].

З цього часу ВР ЄХБ розпочала кампанію з дискредитації членів Ініціативної групи, а також спробу локалізувати поширення їхніх ідей. Так, зокрема, старших пресвітерів областей скеровували на виявлення «особливо за-смічених» громад і виведення їх з-під впливу Г. Крючкова та О. Прокоф'єва, виявлення активістів, які поширювали послання останніх [190, с. 538].

О. Андреев критично сприйняв послання Ініціативної групи до Президії ВР ЄХБ. Зокрема, у своїх неодноразових роз'ясненнях для віруючих церкви ЄХБ він називав його анонімним, тобто таким, яке «написане невідомо ким», оскільки, як зауважує О. Андреев, не повідомлені адреси авторів, немає жодного власноручного підпису (хоча в кінці тексту стояли прізвища Прокоф'єва та Крючкова). Старшому пресвітерові ВР ЄХБ в Україні також не сподобалося те, що не вказано авторів документа, чи є вони членами громади ЄХБ або служителями, ким вони уповноважені, відсутня зворотна адреса для контакту тощо. Уже це, на його думку, виявляє нещирість авторів послань і викликає недовіру [308, арк. 175].

Аналізуючи зміст першого послання до Президії ВР ЄХБ і першого послання віруючим церкви від Ініціативної групи, О. Андреев дійшов висновку, що їх об'єднує одна найголовніша спільна особливість — політична зорієнтованість. Цим самим старший пресвітер ВР ЄХБ в Україні намагався перекласти діяльність групи з релігійної площини до компетенції державних органів примусу.

Про реакцію служителів ВР ЄХБ на активність «ініціативників» на території України також говорить лист невідомого нам автора до старшого пресвітера в Україні О. Андреева та його заступника М. Мельникова (лист «дивним» чином одразу ж потрапив до рук працівників РСРК і зберігається в архівних фондах уповноваженого Ради в УРСР [332, арк. 109 — 110 зв.]). У ньому висловлено критичні зауваження на доповідь О. Андреева від 21 грудня 1961 р. про листи-послання Ініціативної групи. Доповідача звинувачено в тому, що самі послання він не зачитував, приховуючи їх зміст; виступ старшого пресвітера був, начебто, не об'єктивним; у ньому переважали грубі нападки на авторів послань, які, у свою чергу, були названі ним політично ненадійними [332, арк. 109 зв.].

Діячі ВР ЄХБ недооцінювали рух «ініціативників» у той час, як останні заявляли, що їх підтримують усі незареєстровані громади, котрі складали 2/3 церкви ЄХБ [207, с. 2 — 6]. Офіційна статистика на піковому етапі руху «ініціативників» нараховувала близько 155 тис. його учасників [142, с. 42 — 51]. Таку ж цифру прибічників опозиції в євангельсько-баптистському братстві Радянського Союзу називають сучасні дослідники [165, с. 381]. У свою чергу, В. Заватський відзначає, що 72 відсотки «ініціативників» приєдналися до опозиційного руху віруючих між 1961 та 1963 рр. [216, с. 184].

20 листопада 1961 р. Президія ВР ЄХБ поширила послання, де пропонувала служителям дуже обережно ставитися до листів, які розсилає Ініціативна група [200, с. 99; 357, арк. 20; 358].

29 листопада – 3 грудня 1961 р. проходив розширений пленум ВР ЄХБ, на якому були присутніми 30 служителів [234, с. 242]. На ньому генеральний секретар духовного центру О. Карев проінформував про надзвичайно серйозну ситуацію в братстві; про сприятливу обстановку для діяльності «ініціативників», масове поширення послань Ініціативної групи в зареєстрованих громадах. Окремі члени ВР ЄХБ навіть підтримували думку про необхідність скликання з'їзду або, як мінімум, проведення розширеної конференції за участі пресвітерів великих громад; пропонували заслухати звіт про діяльність ВР ЄХБ і переобрати її склад, який не обирався упродовж 15 рр. Також були пропозиції просити РСРК при РМ СРСР дозволу на проведення з'їзду.

Виступаючи на пленумі, О. Карев зізнався: «Шторм, який розпочався у серпні 1961 р., перевершив усі сподівання» [75, с. 122].

Примітно, що під час роботи розширеного пленуму ВР ЄХБ представник Ініціативної групи вручив О. Кареву проект нового Статуту Спільки ЄХБ. Це продемонструвало серйозну організаційну активність «ініціативників» і далекоглядні плани на майбутнє [299; 359, арк. 21; 360].

Згодом ВР ЄХБ надіслала усім громадам інформацію про нараду. Проте її текст не зовсім відповідав реаліям. Зокрема, наголошувалося, що «... братська нарада категорично й рішуче засудила шкідливу розкольніцьку роботу в рядах наших громад і постановила, щоб усі старші пресвітери, члени ВР ЄХБ і всі віруючі сміливо протистали різним самозванцям, перестали їх приймати та різні їхні послання...» [298, арк. 38]. Також Всесоюзна Рада не забарилася похвалитися тим, що «нарада виразила своє глибоке задоволення діяльністю ВР ЄХБ... у правильному ставленні до уряду та всіх органів влади нашої країни» [298, арк. 37]. Як уже зрозуміло, явно не односторонньо.

У свою чергу, Ініціативна група поширила між громадами віруючих повідомлення про свою роботу, де пропонувала власну резолюцію:

«Вважати недійсними:

1. Усі наради загальносоюзного значення та їх рішення й документи.
2. Призначення нового складу ВР ЄХБ і окремих її служителів.
3. Скликання з'їзду без участі даної ініціативної групи» [361; 362].

Ми маємо можливість проаналізувати окремі пункти проекту нового Положення про Спільку ЄХБ у СРСР від 26 листопада 1961 р., запропонованого членами Ініціативної групи для розгляду майбутнім Всесоюзним з'їздом та врученому Пленуму ВР ЄХБ як альтернативу чинному Положенню 1960 р. Останній документ «ініціативники» назвали також проектом, оскільки він не був затверджений загальноцерковним з'їздом [363, с. 22 – 32; 364].

Так, зокрема, відмінними від чинного Положення були такі пункти проекту «ініціативників»: пункт І передбачав добровільність об'єднання віруючих євангельсько-баптистського віросповідання у Спільку ЄХБ у СРСР;

пункт 3 і 18 регламентували виборність ВР ЄХБ з'їздом; пункт 11 визначав право ВР ЄХБ лише затверджувати обрання та відсторонення з посади старших пресвітерів, а не прямо призначати та звільняти їх без участі громад; пункт 13 установлював зв'язок ВР ЄХБ з усіма громадами віруючих церкви ЄХБ — і зареєстрованими, і незареєстрованими; пункт 21 наголошував, що старших пресвітерів повинні обирати відповідні громади, а не призначати зверху; пунктами 25 і 26 встановлена повна відсутність будь-яких вікових обмежень для членів церкви ЄХБ; пункти 29 і 30 дозволяли проводити богослужіння і в молитовних будинках, і приватних приміщеннях; пункт 32 ліквідував виконавчі органи громади; пункт 34 надавав право участі в проповідях під час богослужінь усім членам ВС ЄХБ на розгляд громади; у додатку зазначено, що вищим керівним органом Спільки ЄХБ має бути Все-союзний з'їзд церкви [299].

Отже, як бачимо, проект Ініціативної групи передбачав більшу автономність громад ЄХБ і виборність усіх керівних посад церковної ієрархії.

26 листопада 1961 р. відбулася зустріч служителів групи з працівниками канцелярії ВР ЄХБ з ініціативи останньої [365]. Головне завдання зустрічі — місія передачі відповіді РСРК при РМ СРСР про зимогу з'їзду [366, с. 1 — 3]. Так, зокрема, О. Карєв у розмові повідомив: «Нам доручено сказати вам, що голова Ради у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР уповноважив нас заявити вам про те, що з'їзд не буде дозволений за жодних обставин, тобто у дозволі на з'їзд категорично відмовлено... Я не вірю в цей з'їзд, так як зараз у нашій країні взято найжорстокіший курс відносно релігії. Вони (органи влади. — О. Л.) вирішили покінчити з організованою релігією у найкоротший час! Вони не збираються йти з нами до комунізму!» [367, с. 34; 368].

Таким чином, своє негативне ставлення до ідеї проведення всецерковного з'їзду висловили партійні та державні органи влади, а також офіційний центр церкви ЄХБ. Цим вони тільки погіршили ситуацію з єдністю поміж віруючих, посиливши відцентрові тенденції у середині конфесії.

Після зустрічі представників Ініціативної групи з працівниками ВР ЄХБ Г. Крючков і О. Прокоф'єв звернулися до РСРК із запитанням: «...чи можна це вважати Вашою офіційною відмовою у дозволі з'їзду?» [369, арк. 205]. Відповідь була мовчазно-стверджувальною.

Пленум ВР ЄХБ наприкінці 1961 р. вирішив порушити клопотання перед органами влади про отримання дозволу на проведення наради-з'їзду представників церков ЄХБ паралельно з проханнями Ініціативної групи. Було зіставлено пункти Положення та Інструктивного листа з Віровченням ЄХБ, Статутом, виробленим Ініціативною групою, та чинною постановою ВЦВК РРФСР «Про релігійні об'єднання» від 8 квітня 1929 р. При порівнянні виявлено невідповідності пунктів Положення та Інструктивного листа як Віровченню, так і законодавству про релігійні об'єднання [234, с. 243; 370, арк. 23 — 30]. Цим самим була визнана правота прибічників Ініціативної

групи, яка почала виступати проти обох документів ВР ЄХБ 1960 р. і законодавства про культі одночасно.

Починаючи з грудня 1961 р. і по січень 1963 р., керівництво ВР ЄХБ тричі подавало документи до РСРК разом з клопотанням про дозвіл на проведення наради-з'їзду. У січні 1963 р. було представлено проект програми з'їзду та проект нового Статуту, а 24 липня 1963 р. отримано дозвіл на проведення Всесоюзної наради представників зареєстрованих громад ЄХБ у жовтні 1963 р. Так РСРК почала форсувати події, надавши право скликання «з'їзду» офіційній («слухняній») церкві ЄХБ з метою повного контролю за його рішеннями. Проведення довгоочікуваного, хоча й контрольованого, з'їзду церкви повинно було обеззброїти Ініціативну групу (чи Оргкомітет).

ВР ЄХБ офіційну позицію щодо діяльності Ініціативної групи оприлюднила лише в 1962 р. у листі до церков братства, а точніше до пресвітерів і виконавчих органів громад. У ньому Рада повідомляла, що їй зовсім не відомі ті, хто входить до Ініціативної групи. З-поміж них — і О. Прокоф'єв та Г. Крючков, які не належали до працівників ВР ЄХБ. Звичайно, лідери ВР ЄХБ дещо «згрішили», адже вони насправді добре знали лідерів групи, мали з ними зустрічі та переговори в минулому. Працівники Ради також не рекомендували надсилати жодних клопотань до органів влади [371].

Реакція на діяльність «ініціативників» з боку каральних органів держави також не забарилася. Упродовж 1960 — 1963 рр. було заарештовано близько 200 активних «ініціативників», але це не послабило, а тільки зміцнило опозиційний рух [78, с. 143]. Зарубіжні дослідники говорять про 155 в'язнів станом на початок 1964 р. [210, с. 123]. З перших 197 ув'язнених віруючих-прибічників Ініціативної групи 96 осіб випало на Росію, а 50 — на Україну. Хоча дещо пізніше ситуація зміниться не на користь Україні [216, с. 184].

Могутня підтримка віруючих утримала владу від негайного арешту членів Ініціативної групи (у 1962 р. заарештували лише О. Прокоф'єв) [353, с. 92 — 94]. Проте на місцях терор проти «незгодних» з ВР ЄХБ не приховували.

Дещо пізніше РСРК визнала: активне застосування адміністративних заходів з ліквідації та припинення діяльності опозиційно налаштованих груп віруючих не мало позитивних результатів [372, арк. 27]. Уповноважений Ради також повідомляв, що кількість таких груп і їх членів невинно зростає, а перехід до глибокого підпілля значно ускладнив подолання цього явища. Далі він пропонував переглянути окремі пункти Положення ВР ЄХБ, зокрема, про випробувальний термін для наближених, кількість молитовних зібрань і проповідників тощо. Як бачимо, знову представник державної влади відкрито втрутився у внутрішні церковні справи, пропонуючи вигідні атеїстичні положення церковних правових документів. Через рік, у 1963 р., ВР ЄХБ слухняно виконає ці пропозиції влади.

К. Полонник у своєму таємному листі від 10 липня 1962 р. до завідувача відділом пропаганди й агітації ЦК КПУ Г. Шевеля радив, що «з чвар, які ось уже рік мають місце в секті євангельських християн-баптистів, слід максимально скористатися нашої антирелігійної пропаганди з тим, щоб сприяти

послабленню і організаційному розвалові громад ЄХБ. У першу чергу треба зайнятися молоддю, залучити її до активної участі в громадсько-культурній роботі на тих підприємствах і установах, де вона працює» [373, арк. 90].

Уперше ідея утворення Оргкомітету прозвучала в листі Ініціативної групи до ВР ЄХБ від 23 січня 1962 р. [374]. Був установлений такий порядок реалізації такого задуму: спершу офіційно звернутися до РСРК за дозволом на утворення Оргкомітету, а потім утворити під своїм керівництвом та за участі представника від ВР ЄХБ цей комітет [375, с. 253]. Далі, для забезпечення необхідних умов роботи з підготовки з'їзду, ВР ЄХБ запропоновано надати комітетові у тимчасове користування її канцелярію, журнал «Братський вестник», технічні засоби, статистичні матеріали та всьляко сприяти діяльності Оргкомітету. Наприкінці листа ВР ЄХБ прохали дати відповідь до 1 лютого [300, арк. 1].

Оскільки Рада не підтримала такої пропозиції, уже 25 лютого 1962 р. Ініціативну групу перетворили на Оргкомітет зі скликання Всесоюзного з'їзду представників церков ЄХБ — і зареєстрованих, і незареєстрованих громад [300, арк. 12 — 12 зв.; 376, арк. 94; 377].

З цього моменту підготовчий етап проведення з'їзду церкви ЄХБ був замінений на організаційний. Ініціатори надзвичайного з'їзду накреслили нові завдання.

Таким чином, послання та звернення Ініціативної групи до віруючих стали своєрідним сигналом до організаційного єднання прибічників розмежування з лінією ВР ЄХБ і утворення нового релігійного центру євангельсько-баптистської церкви. Відповіді на заклик групи підтримати кампанію за скликання з'їзду ЄХБ фактично були реєстраційними листами, які свідчили про підтримку «ініціативників» тією чи тією релігійною групою.

Значна частина віруючих, відгукуючись на заклик Ініціативної групи, порушили клопотання перед органами радянської влади з приводу скликання з'їзду. Активність клопотальників пояснюється масовим закриттям молитовних будинків, ліквідацією релігійних громад (шляхом зняття з реєстрації та заборони нелегальної релігійної діяльності), давністю останнього з'їзду ЄХБ (минуло 35 рр.). До центральних органів влади пішов потік заяв віруючих про необхідність з'їзду, найбільше — від громад ЄХБ з України [див., наприклад: 378; 379].

Як бачимо, вперше критику спрямували не лише проти московських лідерів євангельсько-баптистського руху, але й проти керівників громад, котрі приймали антиєвангельські документи як керівництво до дії. Тому заклики до всіх церков були, насамперед, закликами до загального оновлення й нового освячення церковного життя. Ініціативна група розсилає все нові та нові листи, сповнені гаслами «перетворення», «освячення», «церковної реформи», «зміни керівництва» і, найголовніше, скликання «всенародного з'їзду представників усіх церков». У посланнях підкреслено необхідність дійсного повного відокремлення церкви від держави. А для початку церкву

ЄХБ закликали відокремитися першою від держави та повернутися до своїх власних історичних коренів.

Разом з тим «ініціативники» реалізовували свою мету не завжди правильно. І ВР ЄХБ, й Ініціативна група постійно порушували свої ж віросповідні принципи. Усі відлучення від церкви проводили без відома помісних церков, до яких належали відлучені. Цим Ініціативна група перекреслила один з основних принципів євангельсько-баптистського братства: навіть вищий орган – з'їзд представників помісних церков – не мав права приймати в члени церкви або відлучати від неї. Таким правом володіли винятково помісні церкви. Цей факт у подальшому жваво використовуватимуть ВР ЄХБ й атеїсти для критики «ініціативників».

На наш погляд, основна причина таких дій Ініціативної групи – недовідченість та незнання порядку ведення церковних справ служителями, які взяли на себе керівництво відокремленими. Мабуть, вони вирішили, що мета виправдовує будь-які засоби її досягнення.

1.3. Організаційне оформлення опозиції та утворення СЦ ЄХБ (1962 – 1965 роки)

Діяльність Ініціативної групи та її прибічників викликала широку протидію з боку офіційного духовного центру – ВР ЄХБ і органів світської влади. Запекла боротьба між двома альтернативними релігійними формуваннями призвела до оформлення опозиції в нову структуру – Організаційний комітет зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ, який ще відвертіше повів наступ на ВР ЄХБ і центральні органи влади. Період діяльності Оргкомітету стане перехідним етапом до інституціалізації окремої альтернативної деномінації ЄХБ – Спільки Церков. Вона зуміє об'єднати всі невдоволені групи віруючих політикою ВР ЄХБ і атеїстичної влади.

Д. Константинов наголошує на тому, що в СРСР на початку 1960-х рр. тривала релігійна війна, існував релігійний фронт. При цьому всі матеріальні ресурси й адміністративні засоби впливу, судові та каральні органи знаходилися в розпорядженні держави, котра використовувала всю їхню потужність і силу на боротьбу з представниками віруючої частини народу. Прибічники релігії були фізично беззбройні перед тоталітарною системою [218, с. 15].

Для посилення атеїстичної пропаганди та впливу на релігійні організації запроваджені місцеві комісії сприяння здійсненню контролю за виконанням законодавства про культу [67, с. 281]. До їх складу входили: заступники голів районних і міських рад депутатів трудящих (в якості голів комісій), працівники ідеологічних відділів партійних комітетів і міських комітетів КПУ, представники районних і міських відділів народної освіти, райздороввідділів, відділів культури, райкомів і міськкомів комсомолу, товаристів з поширення політичних і наукових знань, батьківських комітетів

шкіл, викладацького складу спеціальних і загальноосвітніх навчальних закладів, пенсіонери та ін. [380, арк. 71 – 72].

Функції цих комісій були наступними: а) вивчення проповідницької діяльності духовенства та пресвітерсько-проповідницького складу; б) вияв форм і методів роботи служителів культу серед дітей і молоді; в) вивчення наближених у релігійних організаціях; г) перевірка осіб, які належать до виконавчих органів і двадцятки релігійних об'єднань з метою відводу тих із них, які активізовували релігійну діяльність; д) послаблення впливу служителів культу на виконавчі органи релігійних об'єднань; е) здійснення постійного контролю за фінансовою діяльністю релігійних об'єднань; ж) уведення нової радянської обрядовості; и) вивчення складу церковних хорів і використання їх учасників у громадських цілях [381, арк. 94 – 95; 382, с. 65].

Активізація наступу на релігію й церкву супроводжувалася значними порушеннями прав та інтересів віруючих громадян. Адміністрування виявилось в таких формах: незаконне закриття молитовних будинків; необгрунтована відмова в реєстрації та зняття з реєстрації громад; незаконні обшуки; вилучення релігійної літератури; припинення молитовних зборів силами міліції та дружинників; завищене оподаткування служителів культу; непосильні штрафи й адмінарешти; часті товариські суди, розмови, бесіди, попередження та виклик до органів влади; тимчасові затримання з перебуванням в ізоляторах; неодноразові психіатричні обстеження; позбавлення віруючих пенсії за інвалідністю; звільнення з роботи за релігійні переконання; безпідставне притягнення до кримінальної відповідальності віруючих громадян з подальшим їх багаторічним ув'язненням і засланням; позбавлення віруючих батьківських прав за виховання дітей у релігійному дусі; образи релігійних почуттів віруючих в усних виступах і на сторінках засобів масової інформації. Адміністративні методи боротьби з релігією та віруючими громадянами набули значного розмаху й брутальних форм, викликали невдоволення поміж населення. Крім того, масові порушення прав віруючих у СРСР спричинили посилену увагу до них з боку зарубіжної пропаганди.

До порушень радянського законодавства про культу працівники РСРК відносили: нелегальне видання й поширення дитячої літератури, журналу «Вестник спасения», розмноження закликів, відозв, послань, звернень, заяв та їх популяризацію; розсилання і нелегальне поширення листків та листівок, які таємно вкидали в поштові скриньки, на територіях молитовних будинків і розвішували в людних місцях; виховну роботу поміж дітей дошкільного та шкільного віку, залучення їх до співу в церковних хорах, навчання богослов'я, організацію дитячих екскурсій з виїздом у південні райони країни; відмову від вступу до профспілок і вихід з них; відмову від військової присяги і від використання зброї; викрадення службових документів – листування між уповноваженим РСРК, їх фотографування та поширення світлин поміж віруючих; передачу за кордон різних матеріалів про релігійну ситуацію в СРСР для їх подальшого оприлюднення; колективне

виконання пісень релігійної тематики в автобусах, залізничних вагонах, вокзалах і зупинках; спротив працівникам міліції, дружинникам, місцевим чиновникам; нелегальні богослужіння на квартирах, у будинках віруючих, улітку — в лісі в кількості від 100 до 3000 осіб і більше; залучення до молитовних зборів дітей і підлітків; підпільну діяльність лідерів опозиції поміж віруючих, спрямовану на консолідацію руху спротиву діям ВР ЄХБ і контролюючих органів; непокору місцевим органам влади, невиконання їх рішень і приписів; ставлення до уповноважених РСРК на місцях на зразок: «Ви — геноцидівці-вбивці»; збирання грошей для благодійництва та на допомогу сім'ям ув'язнених віруючих конфесії ЄХБ, а також для оплати членам президії Оргкомітету, видавцям журналу та іншої літератури тощо [383, арк. 69 — 71].

РСРК звинувачувала лідерів Оргкомітету в тому, що вони провокують місцеві органи влади застосовувати адміністративні заходи щодо віруючих таким чином: колективний спів псалмів в автобусах і на автобусних зупинках, у залізничних вагонах і на станціях чи вокзалах; релігійні походи під відкритим небом; богослужіння на вулицях і майданчиках, у лісі, у приміщеннях, які належали державним установам; проведення спеціальних (заборонених законом) богослужінь для дітей, підлітків і молоді; створення спеціальних груп і шкіл для навчання дітей релігії; проведення без дозволу органів влади масових зібрань і нарад небогослужебного характеру із запрошенням віруючих з багатьох сіл, міст, областей і республік тощо [384, арк. 150]. Таким чином, органи влади навіть у своєму адмініструванні звинувачували тих же віруючих.

Причини для ліквідації релігійної громади знаходили різноманітні. Навіть поза межами законності. Наприклад, молитовні будинки громад ЄХБ зачиняли через «малу кубатуру приміщення й брак повітря для віруючих» [385, арк. 9], на вимогу санепідемстанції [386, арк. 55], пожежників [386, арк. 52], через дрібні непорозуміння з документами [387, арк. 42], через те, що відремонтований за кошти віруючих будинок привертав увагу керівників різного масштабу [388, арк. 8 — 9], через протести сусідів [389, арк. 110, 181], через підозру на тиф в однієї з віруючих [386, арк. 4 — 5], через фізичну неможливість виконати нереальні вимоги пожежного нагляду [386, арк. 30], а також (і, напевно, найчастіше) без зазначення будь-яких підстав [390, арк. 1].

Типовий факт адміністративного тиску з боку місцевих органів влади на віруючих громади ЄХБ спостережено в с. Пашківка Ніжинського району Чернігівської обл. Тут комісія з представників санітарної та протипожежної інспекції вирішила заборонити віруючим користуватися молитовним будинком до того часу, доки домовласник і релігійна громада не виконають 12 пропозицій комісії. У тому числі приписано: підняти висоту стін будинку на 3,3 — 3,5 м, перенести в інше місце сарай і вбиральню, побудувати нову криницю, встановити біля молитовного будинку 4 бочки для води по 200 л кожна, пофарбувати стіни тощо [391, арк. 22].

Постійний тиск з боку органів влади змусив членів Ініціативної групи перейти від закликів до організації підготовки з'їзду. Уже 25 лютого 1962 р., як ми попередньо зазначали, утворено Організаційний комітет з цього питання.

Існує також думка, що Оргкомітет постав раніше, ніж 25 лютого. Так, зокрема, дослідник О. Снічкін апелює до архіву ВР ЄХБ, де збережено лист О. Прокоф'єва до Всесоюзної Ради. У листі адресант говорить: Рада отримала документ про створення Оргкомітету ще 23 січня 1962 р., і він, О. Прокоф'єв, підтверджує це, не зважаючи на відсутність у документі його підпису, оскільки він не мав можливості цього зробити. Лист датований 13 лютого 1962 р. [200, с. 102 – 103].

У складі Оргкомітету Україну представляли: Г. Вінс (секретар), члени – І. Антонов (Кіровоград), П. Зінченко (Харків), Г. Майборода (Севєродонецьк Луганської обл.), П. Савченко (Жданов Донецької обл.). Для керівництва нелегальними групами ЄХБ на території УРСР Оргкомітет створив «Всеукраїнську раду» на чолі з Г. Вінсом. Окрім того, створені обласні ради в Донецькій, Київській, Луганській, Рівненській і Харківській обл. Київська рала поширювала свій вплив на нелегальні громади ЄХБ у Вінницькій, Житомирській і Хмельницькій обл., а Рівненська – з центром у м. Здолбунів – у Волинській, Івано-Франківській, Львівській та Тернопільській обл. [391, арк. 41 – 42].

Член Президії Оргкомітету ЄХБ Георгій Петрович Вінс народився у 1928 р. Мав вищу освіту (інженер-електрик) [392, с. 26]. Його батька в 1937 р. заарештували востаннє (пропав безвісти, пізніше стало відомо – розстріляний).

Уже в травні 1962 р. Г. Вінс уперше був присутній на розширеному засіданні Оргкомітету, за що через місяць місцева зареєстрована громада відлучила його від церкви. Г. Вінс разом з своїми однодумцями створив окрему незареєстровану церкву, у якій з жовтня 1962 р. став євангелістом, пізніше був посвячений на служіння, а у вересні 1963 р. – обраний секретарем Оргкомітету ЄХБ [200, с. 103; 392, с. 26; 393, с. 34].

Репресії проти сім'ї секретаря Оргкомітету описані, наприклад, у скарзі його матері Л. Шульдешової (Вінс) на ім'я М. Хрущова від 23 грудня 1963 р. До них авторка звернення віднесла: звільнення з роботи дружини Г. Вінса після її відмови зректися Бога, цькування членів сім'ї в пресі, побиття працівниками міліції та арешт на 15 діб Г. Вінса, пониження його на посаді та звільнення з роботи взагалі, а потім оголошення про телебаченню поза законом. обшук у квартирі з описом майна та провадження слідства щодо нього за статтю 209 КК УРСР [332, арк. 52].

На Оргкомітет покладалася відповідальність за проведення підготовчої роботи зі скликання Всесоюзного з'їзду. Зі слів Г. Крючкова, роботу Ініціативна група припинила, так як вона виконала своє призначення: закликати віруючих просити ВР ЄХБ і органи влади про проведення з'їзду. Для його організації, згідно з тогочасним законодавством, необхідно утворити Орг-

комітет. Як бачимо, лідери опозиційного руху намагалися перебувати в правовому полі, дотримуючись тих законів, які були їм відомі. Та вони ще не знали про секретні доповнення до законодавства 1962 р., котрі ліквідовували і цей шлях скликання з'їзду.

У день свого утворення Оргкомітет звернувся до всіх церков ЄХБ з повідомленням про цей факт. У ньому було відзначено, що діяльність Ініціативної групи не можна вважати стихійною, вона перетворилася на серйозний і широкий рух віруючих, який ВР ЄХБ не підтримала й навіть зайняла щодо нього ворожу позицію. Також подавався перелік рішень розширеної наради Ініціативної групи ЄХБ від 25 лютого 1962 р.: здійснити перехід від підготовчого до організаційного періоду проведення надзвичайного з'їзду шляхом утворення Оргкомітету, обрати Президію Оргкомітету з 5 членів, Президії розробити для громад ЄХБ порядок висування делегатів на з'їзд тощо [394, с. 32 – 33; 395].

Також 25 лютого 1962 р. новоутворений Оргкомітет на своєму засіданні прийняв два важливі рішення: щодо переглянутого проекту Статуту 1960 р. та відкритого засудження антицерковної діяльності ВР ЄХБ [216, с. 187].

Відразу після свого утворення Оргкомітет розпочав активну петиційну діяльність. Уже 13 березня 1962 р. він направив до РСРК при РМ СРСР, Голові РМ СРСР М. Хрущову та Голові Президії ВР СРСР Л. Брежнєву пам'ятну записку з обґрунтуванням своїх вимог [352, арк. 3 – 5].

Зокрема, у цьому документі відкрито перераховуються правопорушення органів державної влади загальносоюзного значення. Серед них:

«1. Визначення 2/3 общин і груп ЄХБ нелегальними через те, що вони незаєєстровані, оскільки за вказівкою центральних органів влади реєстрація з 1948 р. була зупинена;

2. Притягнення керівників і проповідників незаєєстрованих общин до відповідальності;

3. Конфіскація будинків, в яких збираються віруючі для богослужіння» і т. д. [396, с. 206].

Далі говориться, що Ініціативна група намагалася зберегти принцип невтручання у державні справи та вести роботу на подолання лише внутрішньоцерковних причин кризи. Але РСРК постійно порушувала принцип невтручання у церковні справи, культивує відкриту ненависть до віруючих і приписуючи «ініціативникам» відтінок політичної неблагонадійності.

У цьому ж документі члени Президії Оргкомітету задають працівникам РСРК при РМ СРСР кілька прямих запитань, котрі турбували всіх віруючих: «Чому затримуються листи, заяви, клопотання про скликання з'їзду?», «Чому вони повертаються з Центру до уповноважених, виконкомів, органів держбезпеки тощо?», «Чому викликають і залякують віруючих, які підписалися під цими заявами?». Ці питання виявляться для РСРК риторичними.

Автори пам'ятної записки назвали перші роки радянської влади (за життя В. Леніна-Ульянова) періодом свободи, а 1960-ті рр. – часом ганебного спадку культу особи Й. Сталіна-Джугашвілі. Наприкінці документа

зазначено головні завдання Оргкомітету: ліквідація дезорганізованості та підготовка церкви до проведення з'їзду на високому організаційному й духовному рівні [397, арк. 206 – 207].

Члени Оргкомітету широко не розуміли нелегальності своєї діяльності. Вони наводили аргументи проти цього твердження, суть яких у тому, що «ініціативники» неодноразово відкрито зверталися спочатку до ВР ЄХБ, потім – усієї церкви, пізніше – до різних центральних органів влади. «Сотні листів з тисячами підписів віруючих церкви – невже це нелегальна діяльність», – правомірно запитували «оргкомітетівці» [398, арк. 25].

Незабаром після оприлюднення повідомлення про утворення Оргкомітету [399, арк. 4 – 5] з'явилося рішення Оргкомітету від 22 квітня 1962 р. про протиправну діяльність ВР ЄХБ [400, арк. 293 – 296]. Відповіддю ВР ЄХБ на це рішення Оргкомітету було звернення від 2 червня 1962 р. до всіх церков об'єднання з відкритим листом, у якому говорилося, що дії Ініціативної групи та Оргкомітету інспіровані «ворогом Божим» [399, арк. 70 – 75]. Симптоматично, що на оригіналі цього документа, який знаходиться на зберіганні у фонді РСРК при РМ СРСР, значиться резолюція чиновника Ради: «ознайомлений, згоду дано»...

Розширене засідання Оргкомітету, проведене в цілковитій секретності в Москві 5 травня (за іншими даними на конференції, котра відбулася 23 червня 1962 р.), вирішило відлучити від церкви керівництво ВР ЄХБ (наслідуючи аналогічний захід з боку останньої). В офіційному документі, прийнятому на цьому засіданні і відомому під назвою «Протокол №7», ВР ЄХБ та її офіційні представники позбавлялися права здійснювати богослужіння, а також репрезентувати церкви в межах країни та за кордоном. У протоколі № 7 було перелічено 27 прізвищ і пояснено, що цей список у подальшому буде доповнено. У цьому переліку відлучених від церкви представниками України були: крім членів президії ВР ЄХБ, О. Андреев (старший пресвітер України), П. Парчевський (старший пресвітер у Харківській обл.), М. Мельников (заступник старшого пресвітера України), Ф. Астахов (помічник старшого пресвітера України), І. Татарченко (старший пресвітер у Донецькій обл.), О. Гайворонський (старший пресвітер у Ворошиловградській обл.), Д. Шаповалов (старший пресвітер у Вінницькій обл.), І. Калюжний (старший пресвітер у Черкаській обл.) та Д. Андрікевич (помічник старшого пресвітера у Черкаській обл.). Щодо місцевих пресвітерів, то право відлучати їх від церкви залишали за місцевими громадами [399, арк. 16 – 19].

Надоповнення до Протоколу №7 наради Оргкомітету від 23 червня 1962 р. [401; 402] було оприлюднено Протокол №7а розширеної наради комітету від 9 вересня 1963 р. [403; 404]. Він включав і додатковий список нововідлучених служителів ВР ЄХБ від церкви. З України в цьому списку були: П. Ферюпо (старший пресвітер у Київській обл.), О. Грищенко (старший пресвітер у Житомирській обл.), Є. Мазін (старший пресвітер у Львівській обл.), О. Нестерук (старший пресвітер у Волинській обл.) [332, арк. 42 – 42зв.].

Оргкомітет пояснював: право відлучати йому надали письмові декларації, зібрані від різних церков з усієї країни. Такі листи підтверджували, що їх автори визнають Оргкомітет своїм єдиним керівним органом. Спираючись на це, було оголошено, що аж до скликання з'їзду Оргкомітет бере на себе керівництво всіма церквами ЄХБ, а єдина інструкція в житті церков – Слово Боже. Також було підтверджено, що без участі Оргкомітету всі засідання ВР ЄХБ і прийняті на них документи щодо з'їзду вважати такими, що не мають юридичної сили. Пізніше це рішення стане підставою назвати з'їзд-нараду 1963 р. неправомочним.

Усі ці відлучення були незаконними, тому ВР ЄХБ їх не визнала. Проте, найголовніше, їх не визнала більшість громад. Чинна в братстві процедура відлучення передбачала, що відлучати від церкви може лише помісна церква, а відлучати пресвітера громада може лише в присутності старшого пресвітера, щоб церква тим самим не могла чинити тиск на пресвітера [405; 406]. Разом з тим діячі ВР ЄХБ, починаючи ще з 1959 р., самі зловживали відлученнями та порушеннями їх порядку. Після таких відлучень багато прибічників Оргкомітету перестали його підтримувати, зайнявши нейтральну позицію сторонніх спостерігачів або залишившись членами БС ЄХБ.

19 червня 1962 р. нарешті відбулася довгоочікувана зустріч Г. Крюčkова з працівниками РСРК [352, арк. 6 – 9]. Їй передувало офіційне запрошення Г. Крюčkова та О. Прокоф'єва, до речі, вже затриманого органами досудового слідства, до Ради з приводу питання, порушеного ними в заяві ще від 29 жовтня 1961 р. – отримання дозволу на скликання та проведення надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ. Розмова не склалася. Г. Крючков отримав лише усну відмову визнати Ініціативну групу та Оргкомітет [307, с. 35].

Після наради Оргкомітету 23 червня 1962 р. останній проінформував РСРК про відлучення працівників ВР ЄХБ, надіславши протокол засідання і копії заяв від братських об'єднань ЄХБ (правда, без підписів, «оскільки останні використовуються як списки для тиску на віруючих»). Лідер Оргкомітету Г. Крючков назвав усну заяву П. Задорожного про невизнання комітету та усну відмову в наданні дозволу на проведення з'їзду незаконними й безпідставними [407, арк. 210; 408].

У листі Оргкомітету Голові РМ СРСР М. Хрущову від 23 червня 1962 р. відкрито йшлося про репресії щодо віруючих церкви ЄХБ упродовж її історії. Оргкомітет також прохав дозволу на скликання надзвичайного з'їзду, який би відновив єдність церкви та її євангельський устрій. «Яким би не був державний лад, – говорилося в листі, – Церква повинна бути вільною від втручання світу й світської влади в її внутрішнє життя. Тому Оргкомітет здійснював і сповнений рішучості здійснювати надалі заходи з очищення Церкви, з відновлення євангельського внутрішньоцерковного устрою, з відокремлення її від держави та об'єднання всіх віруючих євангельсько-баптистського сповідання як зареєстрованих, так і незареєстрованих

громад в єдине братство у Христі, з єдиним Статутом – Євангелієм» [409, арк. 182 – 183].

Окрім звернень до державних органів влади і віруючих країни, Оргкомітет також неодноразово апелював до різних зарубіжних міжнародних організацій і установ, викладаючи їм свою позицію та бачення релігійної ситуації в Радянському Союзі. Одним з перших у цьому аспекті був лист, адресований Президентові Всесвітньої Спільки баптистів Д. Сорену та Генеральному секретареві Всесвітньої Спільки баптистів д-ру Й. Нарденхаугу 19 вересня 1963 р. [410, арк. 254 – 256; 411].

Уже з самого початку опозиційного руху «ініціативники» прагли допомоги з-за кордону. Такий випадок, відомий нам, трапився в грудні 1961 р. під час проведення транспортної виставки у Харкові. Довірені особи О. Прокоф'єва В. Лозовий і Б. Здоровець повинні були передати через співробітників виставки (американців) для Всесвітньої Спільки баптистів документи про роботу Ініціативної групи. Лідери опозиції просили зарубіжних баптистів всіляко підтримати їхню діяльність у СРСР. Але ця спроба була невдалою: В. Лозового і Б. Здоровця заарештували та притягли до кримінальної відповідальності [391, арк. 37].

Упродовж 1961 – 1962 рр. були заарештовані й засуджені Й. Бондаренко, Б. Здоровець, О. Прокоф'єв. Засуджували віруючих згідно зі статтями 209 і 62 КК УРСР. За неповними даними, упродовж 1962 – 1963 рр. засудили близько 40 лідерів церковної опозиції поміж віруючих церкви ЄХБ [412, арк. 124 – 133].

Після арешту О. Прокоф'єва Оргкомітет 18 травня 1962 р. звернувся до Генерального Прокурора СРСР і РСРК при РМ СРСР з вимогою звільнити лідера опозиції, мотивуючи це тим, що його діяльність була суто релігійною. Тому, робили висновок комітетники, органи влади не мають права втручатися у внутрішні справи церкви [413, арк. 208 – 209; 414]. Відповіді на звернення та жодної реакції з боку каральних органів віруючі не отримали.

Як наслідок, 21 серпня 1962 р. у Жданові Донецької обл. у клубі колгоспу імені Кірова проведено показовий судовий процес над О. Прокоф'євим [325, арк. 50 – 52]. На засіданні були присутні близько 200 осіб, з них: 27 осіб – свідки, 10 – 15 – віруючі, а всі інші – спеціально надіслані робітники-атеїсти підприємств і будов міста [325, арк. 50; 415, арк. 69].

За інформацією уповноваженого РСРК у Донецькій обл. К. Гузя, який безпосередньо був у залі судового засідання, О. Прокоф'єв поведився впевнено, спокійно, інколи навіть занадто (на думку чиновника) сміливо та зухвало. Від захисту добровільно відмовився. У ході судового процесу окремі глядачі-атеїсти часто вигукували з місця погрози на адресу підсудного і свідків захисту, вимагали позбавити їх слова, називали Прокоф'єва шпигуном, пропонували свідків захисту посадити на лаву підсудних тощо [353, с. 92 – 93].

Погляди самого О. Прокоф'єва на релігійну ситуацію в Радянському Союзі найбільш повно розкриті в його захисній промові. У ній він гостро

розкритикував політику компартії та держави щодо релігії й церкви, проаналізував та заперечив більшість основних положень радянського законодавства щодо культів, а також засудив дії представників духовного центру церкви – ВР ЄХБ. О. Прокоф'єв доводив існування в СРСР переслідувань церкви, репресій щодо служителів культу, прямого втручання держави в справи релігійних організацій через структури РСРК. Радянське законодавство про культу назвав сатанинським, а ВР ЄХБ – знаряддя держави з ліквідації будь-яких виявів релігійності радянських громадян. Проповідник сміливо вимагав свободи релігійної пропаганди, місіонерської діяльності й реєстрації всіх релігійних організацій без винятку [325, арк. 51 – 52].

Примітно, що на більшість закидів О. Прокоф'єва у бік органів влади і самих представників суду останні не змогли віднайти необхідних аргументів, щоб дати гідну відсіч. Це – свідчення неналежної підготовки до процесу судді, прокурора, громадського обвинувачувача, їх незнання законодавства про культу та шаблонного підходу до ведення судового засідання. Показовий факт: суддя запитав обвинуваченого: «Чому Ви не працюєте у сфері матеріального виробництва?», на що О. Прокоф'єв відповів запитанням на запитання: «А Ви, громадянин суддя, чому не працюєте у сфері матеріального виробництва?» [416, арк. 52]. О. Прокоф'єва за частиною I статті 209 КК УРСР було засуджено до 5 рр. ув'язнення та 5 рр. заслання (до речі, це максимальне покарання за вказаною статтею тогочасного КК) [416, арк. 69; 417].

Пізніше у листах до різних владних структур дочка О. Прокоф'єва Ніна Олексіївна опростовувала хід і рішення Жовтневого народного суду Жданова. Зокрема, вона говорила про неправильну кваліфікацію судом учинків пресвітера О. Прокоф'єва. Донька переконана, що релігійну діяльність батька слідчі органи мали кваліфікувати лише за частиною II статті 209 КК УРСР (максимальне покарання – до 3 рр. позбавлення волі) [418, арк. 267 – 268 зв.].

У свою чергу радянська пропаганда одразу ж розповсюдила інформацію про суд над О. Прокоф'євим. Засудженого публічно звинуватили в «анти-радянській пропаганді», «наклепі на радянську дійсність», «оголошенні радянських законів сатанинськими» та іншій «злочинній діяльності» [419, с. 32].

У своєму зверненні від 18 травня 1962 р. Оргкомітет висловив занепокоєння долею О. Прокоф'єва. Зокрема, він зазначив, що віруючі церкви ЄХБ розглядають арешт члена президії Оргкомітету як крок, спрямований на зрив скликання з'їзду. У деяких місцях віруючі на знак протесту проти нових репресій стосовно служителів церкви ЄХБ і, зокрема, арешту О. Прокоф'єва, вирішили оголосити голодівку. Проте керівництво Оргкомітету утримало одновірців від реалізації цього рішення. У згаданому документі також підкреслено: О. Прокоф'єв – служитель церкви ЄХБ всесоюзного масштабу й порушення ним режиму прописки (тобто положення про паспорти) необхідно вирішувати в адміністративному, а не кримінальному порядку, без арешту [413, арк. 208 – 209].

Перебуваючи в ізоляторі КДБ при РМ СРСР упродовж червня – вересня 1966 р., О. Прокоф'єв написав листа до віруючих. У ньому він знову підтвердив своє критичне ставлення до керівництва ВР ЄХБ, визнав власні помилки з окремих питань і вчинків. Характерно, що працівників ВР ЄХБ у цьому листі заарештований називає «найбільшими злочинцями та найсильнішими «атеїстами», оскільки якщо священик порушує вчення Бога, то цим він стверджує, що Його немає» [420, арк. 33].

Голова КДБ при РМ УРСР В. Нікітченко у доповідній записці ЦК КПУ від 2 червня 1962 р. рекомендував використати арешт і засудження О. Прокоф'єва для дискредитації опозиційного руху в церкві ЄХБ [184, с. 290].

Через рік почався активний тиск на іншого лідера Оргкомітету – Г. Вінса. Так, 9 червня 1963 р. його по-звірячому побили працівники міліції під час молитовних зборів, після чого ще й заарештували на 15 діб; 15 жовтня на квартирі Г. Вінса працівники КДБ вчинили обшук без санкції прокурора [332, арк. 52; 392, с. 27].

Восени 1962 р. «оргкомітетівці» змінили свою тактику взаємодії з зареєстрованими громадами ЄХБ. Лідер Оргкомітету Г. Крючков рекомендував відвідувати молитовні зібрання в легальних молитовних будинках і не вести жодних розмов про погляди незгодних з політикою ВР ЄХБ. Необхідно було завоювати довіру, а вже пізніше провести роботу на розвал легальних (зареєстрованих) громад із середини [381, арк. 33].

Програмові документи Оргкомітету як відкрито, так і таємно розповсюджували поміж громад віруючих. Для їх виготовлення та тиражування використовували технічні засоби – гектографи і склогографи. У своїй діяльності прибічники Оргкомітету вдавалися до конспірації, послуговувалися зв'язківцями й кур'єрами для розсилки документів, організовували особисті зустрічі з активом на місцях для поширення вказівок, установок щодо активізації нелегальної діяльності та ін. Унаслідок цього окремі уповноважені РСРК дійшли висновку, що Оргкомітет і його активні прибічники утворили фактично релігійну політичну організацію (тобто сформовану релігійну опозицію як до атеїстичної політики держави й партії, так і до угодиницької діяльності ВР ЄХБ) [421, с. 348].

Упродовж серпня 1961 р. – січня 1962 р. РСРК отримала від канцелярій ЦК КПРС, Президій ВР і РМ СРСР біля 400 заяв віруючих щодо скликання з'їзду церкви ЄХБ під керівництвом Ініціативної групи. Усього під ними стояло біля 4 тис. підписів. З січня 1962 р. до серпня 1963 р. надійшло тільки 8 заяв. Проте, вже з серпня 1963 р. їх кількість знову швидко зростала: упродовж серпня – жовтня РСРК отримала 173 заяви з близько 3800 підписами. З України станом на жовтень 1963 р. було отримано 124 заяви з 2680 підписами [400, арк. 182 – 184]. Ці цифри дозволяють простежити активність підтримки Оргкомітету місцевими релігійними громадами.

Органи влади, спираючись на кількість підписантів, доходили висновку, що всього прибічників Оргкомітету в УРСР було близько 4 тис. осіб із за-

гальної кількості віруючих конфесії ЄХБ у республіці – 110 тис. Найбільше «оргкомітетівців» нараховували Вінницька обл. (400 чоловік), Донецька обл. (600 чол.), Київ та Київська обл. (600 чоловік), Одеська обл. (700 чол.), Харківська обл. (600 чол.), Черкаська обл. (500 чол.) [422, арк. 126]. Нагадуємо: мова йшла тільки про тих, хто засвідчив свою позицію підписом.

Представники Оргкомітету таємно роз'їжджали по країні, влаштовуючи спеціальні наради своїх прибічників та проводячи відповідну агітацію і в зареєстрованих, і незареєстрованих громадах. Вони відвідували молитовні будинки церкви ЄХБ, де після закінчення богослужіння виступали зі своїми проповідями. Уже до кінця 1962 р. було обрано та рукопокладено, як повідомляв «Братский листок», понад 259 служителів культу (112 пресвітерів, 37 благовісників і 105 дияконів) [298, арк. 96; 423, с. 3].

Лідери опозиції обрали Київ одним з центрів діяльності президії комітету. Тут систематично проводили його нелегальні засідання, скликали міжреспубліканські й союзні наради, у яких брали участь представники різних областей і республік. Керівники київських опозиціонерів вели свою діяльність не тільки в Києві, а й за його межами. Вони регулярно виїжджали в інші міста, області й республіки для створення нелегальних релігійних груп прибічників Оргкомітету [391, арк. 54].

Київські віруючі церкви ЄХБ писали до РСРК при РМ СРСР: «Існуючий нині духовний центр, що називає себе ВР ЄХБ (у м. Москва), не є обраним помісними Церквами, не наділений ними повноваженнями й не представляє їх. Члени ВР ЄХБ давно відірвалися від мас віруючих, стали на шлях диктаторства, скасування права помісних Церков на самовизначення».

Віруючі київської автономної громади ЄХБ, яка підтримувала Оргкомітет, в офіційному зверненні до Л. Брежнєва досить повно окреслили своє бачення «ідеологічної боротьби» з релігією на власному прикладі: «Упродовж 3-х рр. працівники КДБ, міліції та дружинники багато разів намагалися розігнати наші зібрання, погрожували судами, штрафами. І не лише погрожували, але практикували групові обшуки, облави, штрафи, товариські суди, нас били, поливали водою з пожежної машини, погрожували вогнепальною зброєю та собаками-вівчарками, нас намагалися давити машинами. Нашого одновірця Задорожного дружинники побили й кинули на рейки залізниці перед проходом потягу, намагаючись штучно створити склад злочину, щоб нас засудити. Нас постійно інспірують на непокору цивільній владі. У багатьох з нас, у порушення Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти, загрожує відняти дітей за релігійне виховання. Наших дітей насильно змушують ставати піонерами. Наших хлопців і дівчат виганяють за віру в Бога з вищих і середніх спеціальних навчальних закладів. Нас систематично звільняють з роботи, переводять на нижчі посади, піддають дискримінації в питанні отримання квартир. Наших призивників оголошують психічно ненормальними й направляють до психоневрологічних лікарень. Про нас неодноразово писали наскрізь брехливі статті в газетах, нас фотографують і з неправдивими коментарями показують по телевізору – з метою

налаштувати проти нас громадськість. З цією ж метою брехнею переповнені прилюдні лекції та радіопередачі, присвячені боротьбі з релігією» [298, арк. 118].

Старший пресвітер ВР ЄХБ в Україні О. Андреев також вважав найактивнішим об'єднанням «ініціативників» київське. Він писав: «Це угруповання очолює Г. Вінс, Л. Коваленко та його батько і В. Журило. Вони регулярно проводять свої богослужіння в лісі поблизу Києва – двічі на тиждень, вранці щонеділі та ввечері щоп'ятниці. На ці богослужіння приходять не лише київські мешканці, але й із сіл довкола Києва та навіть приїждять з інших областей. Вони поки що налаштовані дуже недобррозуміло стосовно ВР ЄХБ і вважають, що колишній з'їзд є неправомочним й надалі домагаються з'їзду виключно під керівництвом Оргкомітету» [424, арк. 216 – 220].

Спеціалісти помітили, що ідеологія керівників Оргкомітету, залишаючись у межах загальної для Спільноти ЄХБ віросповідної основи поміркованого фундаменталістського характеру, відрізнялася від ідеології керівництва ВР ЄХБ. «Мова йде не про відмову від основних віросповідних принципів, а про більш тверде й фундаменталістське їх трактування, про зміщення акцентів у їх інтерпретації» [160, с. 23]. Це прямо стосувалося відносин людини з Богом, сутності людини і її можливостей, ставлення віруючого до світу, суспільства та держави, до невіруючих, громадських та громадянських обов'язків, до науки, світської культури тощо.

До «основних євангельських принципів» віросповідальної програми Оргкомітету належали такі: 1. Слово Боже є єдиним досить достатнім і абсолютно авторитетним керівництвом для церкви; 2. Проповідь Євангелія або свідцтво про Христа є головним завданням і основним призначенням церкви; 3. Незалежність (автономія) місцевої церкви; 4. Хрещення по вірі; 5. Духовне відродження членів; 6. Відокремлення церкви від держави; 7. Загальне священство віруючих (членів церкви) [425, с. 2].

Як бачимо, наголос зроблено на становищі та ролі церкви в суспільстві. Саме за цією лінією велася критика офіційного керівництва церкви ЄХБ. У резолюції наради Оргкомітету, направленої на адресу ВР ЄХБ, наприклад, говорилося: «...ви пішли на підробку семи євангельсько-баптистських принципів... три принципи видалили зовсім, причому видалили саме ті, які заважають вам грішити» [426, с. 7] (йдеться про пункти 2, 3 і 6). Далі – висновок: цим ВР ЄХБ документально закріпило свій розрив як з віровченням, так і з церквою ЄХБ [427, арк. 265; 428].

Однією з ключових проблем розвитку конфесії Оргкомітет убачав реєстрацію релігійних громад державними органами. Опозиціонери вважали дискримінацією факт існування незареєстрованих громад ЄХБ, адже їм забороняли будь-яку релігійну діяльність [142, с. 51].

Разом з цим Оргкомітет рішуче відкидав найменші звинувачення в розкольніцькій діяльності. «Увесь цей час, – говорилося в його зверненні до віруючих церкви ЄХБ, – ми неодноразово зверталися до керівництва ВР ЄХБ, запрошували до покаяння та співробітництва у великій справі віднов-

лення євангельських принципів служіння церкві. Проте, воно не лише не дало згоди, а й почало відкрито ворожу роботу проти заходів, здійснюваних ініціативною групою» [429, арк. 13].

З метою релігійного виховання дітей прибічники Оргкомітету створювали спеціальні гуртки. Один з таких гуртків, де навчалася 35 дітей у віці від 5 до 15 рр., владні органи виявили в листопаді 1963 р. в Одесі. На спеціальних заняттях діти вивчали напам'ять окремі псалми, біблійні розповіді, а потім складали екзамени. За найкращі відповіді чи виконання релігійних віршів і пісень дітей нагороджували шоколадом або кольоровими листівками. Аналогічний гурток було виявлено в сел. Дергачі Харківської обл. і в м. Здолбунів Рівненської обл.; їх відвідували 15 – 20 дітей дошкільного та шкільного віку [391, арк. 40 – 41].

Велику роль у житті віруючих відігравало прослуховування передач зарубіжних релігійних радіостанцій, таких, як «Госпел Форфранс», «Транс-світове радіо», «Вільна Європа», «Свобода» тощо. Завдяки запису на касети радіопрограм релігійного змісту радянські віруючі могли постійно користуватися проповідями, висококваліфікованими хоровими та сольними музично-вокальними виступами. Через це органи влади вилучали такі записи, забороняли громадам користуватися магнітофонами, прослуховувати радіопередачі з-за кордону. Спеціальні засоби глушували, створювали радіоперешкоди на релігійних радіохвилях [430, арк. 13 – 14].

Оргкомітет ЄХБ дбав не тільки про усну, а й про друковану пропаганду. Зокрема, видавав нелегальні журнали: «Вестник спасения», «Евангельский призыв», «Братский совет молодым христианам», «Свет Востока», «Детский вестник», «Детский виноградник», «Братский листок»; брошури та книжки: «Христианское семейство», «Детский друг»; програма релігійного виховання дітей «О детях»; вірші: «О молодежи», «Иди на труд», «Воинствующим атеистам» та інші [128, с. 9].

Боротьбі ВР ЄХБ з опозиційним рухом активно допомагали РСРК при РМ СРСР і церковний відділ V-го управління КДБ СРСР. Вони пропонували «виявити найбільш засмічені посланнями Прокоф'єва громади», опозиційно налаштованих старших пресвітерів і віруючих, проводити профілактичні бесіди тощо [308, арк. 182].

Недарма прибічники Оргкомітету виступали не лише проти антирелігійної діяльності партійних і радянських органів влади, а й проти усієї адміністративної владної вертикалі в межах офіційної ВС ЄХБ. Уповноважений РСРК при Рівненському облвиконкомі П. Демченко наголошував, що робота «з припинення незаконної діяльності цих груп проводиться по лінії органів КДБ, уповноваженого Ради та старшого пресвітера ВР ЄХБ» [431, арк. 87]. Таким виявився новітній конкордат держави й церкви.

Про злиття державної структури з наглядом за діяльністю релігійних культів – РСРК з церковною вертикаллю влади під егідою ВР ЄХБ говорять таємні документи, що зберігаються в архівному фонді уповноваженого РСРК. Поміж них часто зустрічаються пропозиції уповноважених на зра-

зок таких: «доручити обласному пресвітеріві ЄХБ... скликати нараду пресвітерів, голів виконавчих органів й іншого активу релігійних об'єднань...» Формально на обговорення наради передбачали поставити два питання: «Про єдність церкви ЄХБ» і «Про обов'язки віруючих перед державою». У дійсності ж «нарада повинна мати основну спрямованість — викриття діяльності Оргкомітету... нарада повинна засудити діяльність Оргкомітету, заявити та проголосувати за категоричну незгоду з його розкольніцькою та протизаконною діяльністю, затвердити звернення до всіх віруючих...» [432, арк. 142 — 143]. Отже, як бачимо, внутрішньоцерковні справи в межах ВС ЄХБ планували та вирішували в стінах органів влади.

Збоку пресвітерів і старших пресвітерів ВР ЄХБ зафіксована активність у співпраці з атеїстичними органами влади. Так, зокрема, більшість працівників ВР ЄХБ передавали уповноваженим РСРК в областях усі листи та звернення, які надходили до їхніх громад від лідерів Оргкомітету, широко інформували про внутрішнє життя релігійних об'єднань [433, арк. 194].

Зі свого боку, представники влади вважали прибічників Оргкомітету навіть більш небезпечними, ніж єговістів. Адже поміж єговістів переважно малоосвічені й літні віруючі, а у «прокоф'ївців» — навпаки: молодь з середньою та вищою освітою [332, арк. 62; 434, арк. 45].

Упродовж своєї діяльності опозиція постійно перебувала в пошуку установ і організацій, які могли б вирішити питання з'їзду та невтручання держави в справи церкви. Якщо в перші місяці роботи Ініціативної групи її представники зверталися до ВР ЄХБ і РСРК при РМ СРСР, то члени Оргкомітету з 1963 р. після відлучення працівників ВР ЄХБ від церкви й втрати довіри до РСРК почали активно вимагати зустрічі з першим секретарем ЦК КПРС і Головою РМ СРСР М. Хрущовим. Зокрема, це звернення від 2 січня 1963 р., 13 серпня 1963 р., 12 листопада 1963 р., 16 грудня 1963 р., 17 березня 1964 р., 26 березня 1964 р., 15 квітня 1964 р., 7 травня 1964 р., 21 липня 1964 р., 17 вересня 1964 р. [435, арк. 210 — 231]. Після зняття М. Хрушова з усіх державних і партійних посад Оргкомітет клопотання не припинив. З новою силою їх направляли на ім'я О. Косигіна та Л. Брежнєва [435, арк. 231 — 241, 244 — 246], Голови Президії ВР СРСР А. Мікояна [435, арк. 242 — 243, 247].

У неодноразових зверненнях до центральних органів влади Оргкомітет укотре просив дозволу на скликання та проведення під своїм керівництвом Всесоюзного з'їзду представників усіх громад ЄХБ, докоряв ВР ЄХБ в узурпації влади в церкві, обґрунтовував правомочність своєї діяльності. У цих зверненнях — також скарги на репресії з боку уповноважених РСРК і КДБ, не розуміння зв'язку між релігією та державною безпекою, клопотання про припинення переслідувань віруючих і негайне звільнення уже заарештованих та засуджених прибічників опозиції в церкві ЄХБ тощо [435, арк. 210 — 228].

В одному із звернень до М.Хрушова Оргкомітет робить висновки про становище церкви в СРСР:

«...1. У даний час офіційна частина церкви ЄХБ знаходиться під повним нелегальним і незаконним керівництвом і контролем державних органів;

2. У церкві в якості головної ланки цього нелегального зв'язку використовується... ВР ЄХБ і її працівники, які церквою відлучені, але утримуються виключно державою, що викликає реакцію, призводить до внутрішньопереховного розколу та створення небезпечних штучних загострень;

3. Органи друку, прокуратури, суду, РСРК та органи КДБ діють щодо віруючих і церкви крайньо незаконно, ігноруючи та порушуючи не лише радянське законодавство та кримінальне право, Декрет про відокремлення церкви від держави й Конституцію СРСР, але й Загальну декларацію прав людини, Конвенцію про попередження злочину геноциду, Конвенцію про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти та інші міжнародні угоди;

4. Зв'язок держави з церквою використовується виключно для боротьби з церквою та з віруючими, як шляхом її внутрішнього церковного розкладу, так і шляхом репресій» [435, арк. 220].

Вимога повного відокремлення церкви від держави була головним пунктом листа Г. Крючкова й О. Шалашова до М. Хрушова (січень 1963 р.). Автори твердили: незалежно від державного устрою церква повинна бути вільною від втручання світської влади в її внутрішнє життя. Адресанти — члени Оргкомітету — категорично наполягали на з'їзді уповноважених церкви ЄХБ, скликаному демократичним шляхом, усуненні перешкод при проведенні богослужінь ЄХБ, припиненні різних репресій проти членів незареєстрованих громад [436, арк. 2 — 5].

Оргкомітет також безпосередньо звертався до громад віруючих. Так, у 1963 — 1964 рр. майже кожен область України відвідали 8 — 10 прибічників комітету, які проводили нелегальні богослужіння. У ці роки своєрідним центром діяльності опозиції стала Україна, де тривалий час перебували її голова Г. Крючков, секретар Г. Вінс, активні діячі В. Журило, М. Згурський, А. Кечик, Є. Коваленко, Л. Коваленко, В. Мельничук, П. Оверчук та ін. [332, арк. 62].

Наприкінці 1962 р. і на початку 1963 р. у Вінниці провели кілька міжобласних нарад Оргкомітету, тут певний час мешкав Г. Крючков, на той час уже оголошений у всесоюзний розшук [185, с. 288].

Учасники нелегальних груп віруючих, які підтримували діяльність Оргкомітету на теренах України, активно діяли на місцях. Вони систематично відвідували різні релігійні об'єднання ЄХБ на території своїх областей і за їх межами; залучали нових прибічників до своїх рядів; переконували віруючих у тому, що органи влади разом з духовним центром проводили спільну політику, спрямовану на ліквідацію церкви ЄХБ; закликали виходити з релігійних громад, не підкорятися реєстраційним органам і взагалі виходити з-під реєстрації; широко залучали дітей шкільного та дошкільного віку на молитовні зібрання; створювали дитячі гуртки, де навчали декламувати вірші, співати псалми, пісні на релігійну тематику, супроводжувати церковний спів музикою тощо [432, арк. 12].

Діяльність незареєстрованих громад і груп віруючих, які підтримували Оргкомітет, спонукала органи влади до послаблення державного тиску на зареєстровані громади. Адміністративні органи більш охоче реєстрували ті об'єднання віруючих, які визнавали законодавство про культ. Їм було дозволено на правах філіалів мати молитовні будинки за місцем проживання віруючих. Такі дії призупинили вихід віруючих із зареєстрованих громад, і, навіть, чисельно їх збільшили. Звісно, що це негативно позначилося на активності прибічників Оргкомітету, навіть після їхнього рішення реєструватися в державних органах. Проте місцева влада чинила опір цьому бажанню віруючих.

Часто місцева влада спочатку необґрунтовано відмовляла релігійним організаціям у реєстрації, а потім штрафувала керівників усіх релігійних об'єднань за ухилення від реєстрації. Наприклад, віруючі с. Малинськ Березнівською району Рівненської обл. понад 30 разів зверталися до районних і обласних установ з приводу реєстрації їх громади. Але їм у реєстрації безпідставно відмовляли; керівників же громади двічі незаконно оштрафували по 50 крб. начебто за ухилення від реєстрації [437, арк. 20].

Небезпеку з боку Оргкомітету органи влади усвідомили доволі швидко. Так, зокрема, спеціальною постановою ЦК КПРС від 14 січня 1963 р. санкціоновано перегляд тактичної лінії в радянській «релігійній політиці» [409, арк. 196]. Її деталізував у своєму таємному листі від 30 серпня 1963 р. уповноважений голова РСРК при РМ СРСР О. Пузін: «Треба позбавити розкольників довіри та підтримки релігійних об'єднань... З цією метою ЦК КПРС дозволив Раді у справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР дати згоду Всесоюзній Раді Євангельських християн-баптистів провести в поточному році в Москві нараду представників віруючих, яка виконає функції з'їзду Церкви.

На цій нараді передбачається схвалити рішення, що засуджує діяльність розкольників... звернення... із закликом до об'єднання й припинення їхньої протизаконної нелегальної діяльності... внести деякі зміни в чинний Статут і, отже, позбавити розкольників їхнього основного аргументу, що кличе до нелегальної діяльності... уся робота з підготовки до наради має здійснюватися негласно, щоб не збуджувати активності підбурюючих елементів. Ніхто до наради не повинен знати про її характер і, перш за все, про те, що буде викладено в листі ВР ЄХБ старшим пресвітерам» [409, арк. 203 – 204].

Показово, що О.Пузін передбачав: «...Ймовірно, і після названої наради нелегальна діяльність баптистських спільнот і груп не припиниться повністю. Враховуючи це, ЦК КПРС доручив Раді у справах релігійних культів і Комітетові державної безпеки при Раді Міністрів СРСР вжити додаткових заходів з припинення нелегальної діяльності баптистських організацій, активно використовуючи при цьому допомогу місцевих партійних, комсомольських і профспілкових організацій» [409, арк. 204-205; 438, арк. 27].

Підготовку до наради-з'їзду 1963 р. вели достатньо активно та прикисливо, особливо уповноважені РСРК, оскільки на них була покладена

відповідальність за підбір і підготовку рекомендованих кандидатур поміж активу ВС ЄХБ. Головно, це — добре перевірені на лояльність і співпрацю старші пресвітери та пресвітери зареєстрованих громад, яким довіряли представники влади. Якщо ж поміж кандидатів в учасники наради виявляли малознайому чи нову людину, то навіть, незважаючи на обов'язкову рекомендацію її старшим пресвітером, таку особу попередньо узгоджували з органами КДБ [439, арк. 58].

Нараду 1963 р. готували за дуже непростих умов: активна діяльність Оргкомітету, масові звернення до різних органів влади прибічників «ініціативників» з різних місць країни, вихід опозиції зі своїми зверненнями за межі РСРП (адресування копій та оригіналів відозви листів різноманітним міжнародним організаціям та установам). З іншого боку, кандидатури 39 учасників наради від України були узгоджені в КДБ при РМ УРСР [430, арк. 73]; їх на тиждень звільнили від роботи на виробництві й у колгоспах [389, арк. 19].

Органи влади зрозуміли, що протистояти скликанню з'їзду й далі — означає зробити відтік віруючих від ВР ЄХБ незворотнім. Було вирішено заради порятунку вірного влади складу ВР ЄХБ пожертвувати «новим Положенням» і «Інструктивним листом». Голова РСРП О. Пузін на закритій нараді в серпні 1965 р. пояснив причини поступок: «Місцеві органи, як ви знаєте, вже пробували саджати до в'язниць баптистів-розкольників, але це не дало позитивних результатів... Гоніння підняли та зміцнили авторитет вождів Оргкомітету й допомогли їм ... залучити на свій бік багатьох віруючих... Потрібно прямо сказати, що деякий час тому назад була створена реальна загроза того, що Оргкомітет зуміє заволодіти керівництвом усієї церкви. Ця небезпека й зараз повністю не ліквідована» [444, с. 4 – 5].

Щоб ВР ЄХБ не втратила ініціативу, вдалися до такого трюку: РСРП дозволила не з'їзд, а нараду ВР ЄХБ. Ця нарада, зібравшись 15 жовтня 1963 р., перейменувала себе на з'їзд. Були скасовані «нове Положення» і «Інструктивний лист», замінений на менш антиєвангельський Статут ВС ЄХБ [400, арк. 230 – 232].

У посланні до наради-з'їзду, підписаному Г. Крючковим, Г. Вінсом і О. Шалашовим, ВР ЄХБ звинувачено у «зв'язку зі світом» та зроблено заяву про те, що Оргкомітет не підтримує цей з'їзд, не буде брати участі в нарадах і з'їздах, які проводитиме ВР ЄХБ за підтримки органів влади. У новому Статуті ВС ЄХБ, прийнятому на з'їзді, Оргкомітет убачав «більш витончені тенета для нашого братства» [440, арк. 256 – 259; 441; 442; 443].

Відзначаючи нелегітимність проведеної наради-з'їзду, Оргкомітет знову наполягав на скликанні з'їзду церкви ЄХБ, який би був, по-перше, справді всесоюзним, тобто охоплював усі союзні та автономні республіки, краї й області. По-друге, він мав представляти як зареєстровані, так і незареєстровані громади та, по-третє, його делегати мали бути обраними на основі загальної виборності й вільного волевиявлення усіх членів церкви [332, арк. 37].

Свою незгоду з фактом проведення наради висловлювали й численні місцеві громади [332, арк. 41].

Як уже зазначали, під час наради-з'їзду 1963 р. було прийнято новий Статут ВС ЄХБ. Відомий зарубіжний дослідник радянського баптизму М. Бурдо, детально вивчивши цей Статут, виявив вражаючий збіг між змінами, зробленими працівниками ВР ЄХБ у новій редакції Статуту, та пропозиціями О. Прокоф'єва та Г. Крючкова [207, с. 190 – 210]. Основними нововведеннями були: заміна Всесоюдної Ради Всесоюзним з'їздом як вищим керівним органом усіх церков ЄХБ; перетворення ВР ЄХБ у виконавчий орган; отримання Спілкою вільної церковної структури, позбавленої централізму; надання старшим пресвітерам прав пасторів церков; зняття обмеження на членство в Спільці; відновлення 2–3-річного випробувального терміну для бажаючих прийняти водне хрещення; ліквідація заборони на участь у хоровавому співі сторонніх осіб тощо [215, с. 241 – 242].

Своє невизнання чинності проведеного ВР ЄХБ у 1963 р. з'їзду Оргкомітет пояснив тим що, по-перше, законне право на скликання Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ після 23 серпня 1961 р., згідно зі статтями 20 і 24 постанови ВЦВК і РНК від 8 квітня 1929 р., належить його ініціаторам, тобто Оргкомітету; по-друге, організатори наради-з'їзду – працівники ВР ЄХБ – відлучені комітетом від церкви у червні 1962 р. [445, с. 222]. Президія Оргкомітету також відзначала, що РСРК не мала авторитету поміж громадян, тому, починаючи з 1963 р., усі заяви віруючих громад ЄХБ щодо проведення з'їзду направляли до РМ СРСР і Президії ВР СРСР. Найбільше Рада втратила довіру після того, як до рук «ініціативників» потрапила фотокопія документа РСРК, адресованого її уповноваженому у Харківській обл. з вказівкою вжити заходи проти діяльності прибічників руху за скликання з'їзду. Як видно з записки, РСРК уважала злочином клопотання віруючих конфесії ЄХБ перед головою уряду щодо проведення з'їзду церкви під керівництвом Оргкомітету [445, с. 222 – 223].

Найбільше члени комітету докоряли працівникам ВР ЄХБ за їх заяву на нараді-з'їзді у 1963 р. про те, що нове Положення 1960 р. було лише проектом [289]. «А зараз, коли сотні віруючих за невизнання цих антиєвангельських документів позбавлені волі, а деякі й життя, ви говорите, що це був лише проєкт», – писали члени Оргкомітету президії ВР ЄХБ у листі від 23 березня 1965 р. [427, с. 264].

Після наради-з'їзду 1963 р. багато віруючих, які відокремилися від ВС ЄХБ, виявили бажання знову приєднатися. Особливо таких побільшало в роки адміністрування й гоніння щодо незареєстрованих громад ЄХБ (очевидно, вони не витримували тиску органів влади).

Але, разом з тим, на 1 січня 1965 р. до Оргкомітету від ВР ЄХБ відійшли 283 церкви (групи) із загальною кількістю членів 8 686. У 1965 р. – ще 20 груп, які нараховували 1329 віруючих [234, с. 245]. А скільки було поодиноких і малочисельних груп – не пораховано ніким. І це лише віруючі зареєстрованих громад...

На доповнення до свого повідомлення від 26 жовтня 1963 р. [400, арк. 224 – 229] про нелегітимність наради-з'їзду ВС ЄХБ, Оргкомітет 10 грудня 1963 р. оприлюднив «Роз'яснення Оргкомітету на новий Статут про Спільку ЄХБ», де категорично відкидає будь-яку можливість підтримки цього документа [446; 447]. Поміж недоліків Статуту виділено наступні: проголошення легальними тільки зареєстрованих громад, котрі корилися владі ВР ЄХБ і мали виключне право надсилати своїх делегатів на з'їзд представників церкви (§3); поза законом ставилися незареєстровані громади, яких була більшість у порівнянні з зареєстрованими; забезпечення ВР ЄХБ собі права «пожиттєвого обрання», оскільки саме Рада «поставляла» старших пресвітерів, а ті, у свою чергу, мали переважне право голосу під час виборів керівництва ВС ЄХБ (§7); установлений порядок звітності старших пресвітерів не передбачав їх відповідальності перед церквою та своєю громадою (§16); поєднання функції церковної ради з виконавчим органом громад (§§22 – 23); переважна більшість заборон Положення 1960 р. зберегли свою силу і після прийняття Статуту 1963 р.; загалом Статут обмежував свободу совісті, гарантованої конституціями СРСР і союзних республік [298, арк. 9 – 15; 332, арк. 30 – 32 зв., 111 – 116].

Надіслані ВР ЄХБ копії Статуту ВС ЄХБ громади повертали разом із за явами про його антиєвангельський зміст [298, арк. 2 зв., 2]. Подібну тактику громади уже застосовували щодо копій нового Положення.

Працівники ВР ЄХБ і її представники на місцях намагалися відшукати вихід з існуючої ситуації та пояснити причини активізації опозиційно налаштованих до Ради віруючих. Так, зокрема, старший пресвітер у Вінницькій обл. Д.Шаповалов вважав, що всі виходи з громад є ганебним явищем для ВР ЄХБ при такій великій кількості працівників. Причину він убачав у «не-чутливому ставленні» з боку окремих пресвітерів общин до колишніх працівників – братів, які повернулися з місць ув'язнення. Д.Шаповалов вважав, що з ними не поговорили по-братськи після їх повернення і не залучили до роботи общин і тому вони почали вести роботу на розділення.

Що стосується молодих віруючих, то, на думку Д.Шаповалова, вони почали відокремлюватися тому, що багатьох із них «повиключали з навчальних закладів і познімали з місць їх роботи». Поки вони навчалися та працювали, то вели себе стриманіше, а після звільнення розпочали активну нелегальну роботу й стали об'єднуватися між собою.

Також старший пресвітер області вважав, що недостатньо ведеться роз'яснювальна робота стосовно нового Положення ВР ЄХБ, а також вважав недоліком, що згідно з ним старший пресвітер ставав тільки наглядцем, а повинен «як мінімум виступати зі словом проповіді у той час, як слово проповіді може подіяти на віруючих набагато сильніше, ніж просте адміністративне оголошення. ...Однією із причин, яка породила нелегальні угруповання, було іноді не зовсім справедливе зняття з реєстрації пресвітерів і членів виконавчих органів общини» [308, арк. 42–43].

З 1963 р. розпочато масові судові процеси над віруючими, які після прийняття «прорадянського» нового Положення вийшли зі складу зареєстрованих громад і діяли нелегально [448, арк. 9]. При винесенні вироків судові органи часто неправильно класифікували внутріцерковний Статут ВР ЄХБ 1960 р. як складник радянського законодавства про культ. Так, у вирокі народного суду Хмельницького зі звинувачення А. Левчука, І. Левчука та В. Морозовського говориться: «Згідно положення про секти Євангельських християн-баптистів, прийнятого Всесоюзною Радою у 1960 р., релігійні громади підлягають офіційній реєстрації, а членам таких громад заборонено проводити зібрання поза стінами спеціально відведеного приміщення. На початку 1960 р. підсудні вийшли із зареєстрованої громади. Їх не задовольняли окремі пункти положення про секти ЄХБ» [449, арк. 17].

На основі такого звинувачення суд позбавив віруючих волі від 3 до 5 рр. з конфіскацією майна та засланням на такий же термін після відбуття основного покарання. Подібні судові процеси тільки посилювали діяльність громад віруючих, а «страждання за віру» їх загартувало.

Про факти грубого адміністрування місцевими органами влади також говорить випадок із засудженням Шепетівським нарсудом Хмельницької обл. на терміни від 3 до 5 рр. позбавлення волі віруючих К. Бенишука, А. Грабошука і С. Тимошука. Суд інкримінував їм вихід зі складу зареєстрованої громади ЄХБ та участь у молитовних зібраннях на приватних квартирах.

Інший суд (м. Славути) виніс вирок про позбавлення волі на 3,5 рр. із засланням на 5 рр. після відбуття покарання учаснику війни, робітникові І. Бартоломею [450, арк. 14]. У вирокі сказано, що він «організовував у себе на квартирі збирища віруючих баптистів і під виглядом проповідування релігійних віровчень і виконання релігійних обрядів проповідував невігластво, реакційні ідеї, антигромадську пропаганду, спрямовану на підриз здоров'я і посягання на обов'язки громадян з будівництва комуністичного суспільства» [318, арк. 75].

У 1963 р. і першій декаді 1964 р. лише у Хмельницькій обл. відбулося три судових процеси над керівниками груп «чистих» баптистів і «чистих» євангельських християн, на яких 8 осіб отримали різні терміни ув'язнення за керівництво, активну участь у нелегальних релігійних групах, порушення громадського порядку [451, арк. 18 – 23].

Такі факти – грубе порушення радянського кримінального права. До такого висновку дійшов і голова РСРК О. Пузін, який на Всесоюзній нараді уповноважених Ради 25 червня 1964 р. констатував: «Такі процеси приносять лише шкоду справі боротьби з релігійними віруваннями людей. Вони викликають співчуття до засудженого з боку населення, оточують його ореолом мученика за віру. Після таких процесів, як показують спостереження, діяльність релігійних об'єднань не припиняється. Більш того, «мучеництво постраждалих за віру» посилює у віруючих фанатизм і приваблює нових віруючих...» [318, арк. 75 – 76].

Уповноважені РСРК були стурбовані стрімким зростанням чисельності та активності віруючих церкви ЄХБ, які підтримували Оргкомітет. Вони зазначали, що ґрунтом для їх діяльності були громади, раніше зняті з реєстрації. Тут вони знаходили послідовників і залучали на свій бік цілі групи віруючих. Тому, щоб позбавити цих «розкольників» можливості діяти, уповноважені вирішили взяти на облік молитовні будинки та знову зареєструвати ті групи ЄХБ, які були зняті з реєстрації. Їм офіційно дозволили збиратися в облікованих молитовних будинках, здійснювати там богослужіння. «Від цього у нас кількість релігійних об'єднань не збільшиться, кількість віруючих залишиться попередньою. Таким чином, ми тут цілковито нічого не втрачаємо», — твердили уповноважені [432, арк. 10].

Цими заходами представники РСРК в областях планували досягти наступних результатів: а) позбавити віруючих їх незаконної діяльності та росту баптистського підпілля; б) відновити законні права віруючих на свободу совісті; в) забезпечити молодь і школярів від впливу опозиційно налаштованих груп віруючих ЄХБ; г) полегшити контроль за діяльністю віруючих з боку атеїстів.

Нарада-з'їзд 1963 р. активізувала протестний рух віруючих на місцях. Тільки упродовж жовтня — початку листопада 1963 р. з України на ім'я Голови РМ СРСР М. Хрущова було надіслано 132 заяви за 3 443 підписами [332, арк. 58 — 61]. На кінець 1963 р. в Україні кількість відокремлених складала 4 710 осіб, але на початок 1965 р. їх кількість, як стверджували працівники ВР ЄХБ, скоротилася і не перевищувала 3 500 осіб [452]. Напевно, мова йде про відокремлених віруючих, які вийшли з ВС ЄХБ.

За даними Г. Ляліної, на кінець 1965 р. 13 відсотків віруючих із зареєстрованих громад підтримувало Оргкомітет. У великих містах ця кількість сягнула до 19,4%. Тобто, прибічниками Оргкомітету були від 30 000 до 80 000 членів церков, які входили до ВС ЄХБ, а також половина з близько 250 000 членів незареєстрованих віруючих церкви ЄХБ. За припущенням В. Заватського максимально (1966 р.) Оргкомітет (вірніше вже РЦ) підтримали близько 155 000 прибічників [216, с. 193]. Таку ж цифру називає Г. Ляліна [142, с. 51]. 72 відсотки з цих віруючих приєдналися до Оргкомітету упродовж 1961 — 1963 рр.

Станом на 1 січня 1964 р. на території Української РСР діяло 1 025 громад ЄХБ (89 000 віруючих), зареєстрованих у радянських органах. Разом з тим, починаючи з 1947 р. і до 1964 р. було знято з реєстрації 850 громад ЄХБ, більшість членів яких стала прибічниками Оргкомітету [391, арк. 1]. До речі, це — понад 50 відсотків віруючих від чисельності церкви ЄХБ у СРСР [391, арк. 35].

Отже, мова йде про значну частину віруючого населення, тим більше, найактивнішу, яка не зупинилася перед важкими випробуваннями.

Після 1963 р. Оргкомітет змінив окремі акценти в програмі. Зокрема, його лідери закликали своїх прибічників: не йти на поступки ВР ЄХБ; деморалізувати її діяльність; усе, що виходить з боку ВР ЄХБ — бойкотувати

до того часу, допоки вона не визнає своєї вини і не покаїться; наполягати на скликанні з'їзду церкви ЄХБ під керівництвом Оргкомітету; вимагати свободи безперешкодного молитовного зібрання, створення молодіжних хорів, струнних оркестрів, навчати дітей релігії тощо; не визнавати законодавство про культ, не коритися владі, відстоювати повну релігійну свободу, повне відокремлення церкви від держави, повну свободу навчання дітей релігії; відмовитися від реєстрації релігійних об'єднань в органах влади; інформувати Оргкомітет, органи влади, зарубіжні міжнародні організації тощо про випадки беззаконня з боку місцевих структур; допомагати ув'язненим за віру та їхнім родичам; обвинувачувати владу в геноциді проти віруючих євангельсько-баптистського сповідання, незгодних з діями ВР ЄХБ і т. д. [318, арк.87 – 89].

Оргкомітет вимагав від керівництва держави створити комісію для розслідування діяльності РСРК, яка, на їхню думку, грубо порушувала законодавство про культ, сприяла розколу поміж віруючих [332, арк. 50]. А навесні 1964 р. була нездала спроба зустрічі з М. Хрущовим [424, арк. 93].

Головне питання зустрічей із представниками влади полягало у припиненні переслідувань віруючих. Найжорстокіше покарання – засудження на кілька років та заслання у віддалені райони СРСР. Як правило, існувала практика відправляти до крайньої Півночі засуджених віруючих лише з території України. Так, тільки за указом від 12 липня 1961 р. «Про посилення боротьби з особами, які ухиляються від суспільно-корисної праці та ведуть антисуспільний паразитичний спосіб життя» віруючих з УРСР було заслано до віддалених районів Сибіру (за неповними даними) 13 чоловік. А всього упродовж 1961 – 1964 рр. в Україні засудили 405 віруючих, що склало більше половини всіх засуджених віруючих у межах СРСР (усього 806 чоловік) [453, арк. 175 – 176].

Численні скарги і заяви віруючих з приводу фактів грубого адміністрування, боротьби за свої права як громадян держави упродовж 1960 – 1964 рр. змусили ЦК КПУ прийняти дві постанови, спрямовані на ліквідацію «адміністративних перекозів стосовно релігійних об'єднань і віруючих». Це були постанови «Про посилення атеїстичної роботи поміж трудящих, які перебувають під впливом релігійного сектантства» від 22 січня 1964 р. та «Про факти грубого адміністрування окремих місцевих органів влади стосовно віруючих» від 14 травня 1964 р.

Незважаючи на вимоги цих постанов, окремі місцеві працівники партійних і радянських організацій не зменшили, а часто навіть посилили репресії щодо віруючих. Велика кількість фактів, зафіксованих у документах того часу, свідчить про масовість порушення місцевим керівництвом чинного законодавства та порядку взаємодії органів влади з віруючими [391, арк. 21 – 23, 32]. Досить часто віруючих на місцях кваліфікували як ворогів радянської держави, «моральних виродків та дармоїдів». Багато хто з місцевих працівників вважали постанови 1964 р. значною поступкою і захистом релігії [384, арк. 41].

Неодноразово віруючих церкви ЄХБ — прихильників Оргкомітету — притягували до кримінальної відповідальності лише за приналежність до незареєстрованої релігійної організації, хоча в конкретних діях віруючих жодного карного злочину не було. Часто засуджували навіть осіб похилого віку, пенсіонерів, робітників і колгоспників, котрі сумлінно працювали на виробництві, брали активну участь у соцзмаганнях.

Так, Шепетівським народним судом Хмельницької обл. були засуджені до позбавлення волі від 3 до 5 рр. троє віруючих, провина яких полягала лише в тому, що вони вийшли із зареєстрованої громади ЄХБ і збиралися на молитовні збори в приватних квартирах, що не заборонялося тогочасним радянським законодавством про культ [431, арк. 205].

В іншому випадку прокуратура Дергачівського району Херківської обл. притягнула до кримінальної відповідальності за статтею 209 КК УРСР віруючих А.Коробко та В.Ястребову лише за зв'язки з т.зв. «розкольниками» (прихильниками Оргкомітету), розповсюдження їх листів, організацію та керівництво групою віруючих, залучення до неї дітей і навчання тих релігії. У вироку нарсуду від 26 вересня 1963 р. сказано: «Реакційний характер діяльності нелегальної групи розкольників, яку організував підсудний Ястребов полягав у тому, що вона виявляла незадоволення діючим положенням про ВР ЄХБ, а також діяльністю його виконавчого органу. Ця група виступала проти тих норм положення, які були спрямовані на прищеплення культурних звичок віруючим». Як бачимо, суд став на захист релігійного центру та його положення. Як наслідок такого вироку — В.Ястребов був змушений відбувати покарання упродовж 10 рр. (5 рр. таборів і 5 рр. заслання) з позбавленням батьківських прав. Сам же В.Ястребов був учасником Великої Вітчизняної війни, мав урядові нагороди, був членом профспілки, позитивно характеризувався на роботі, на своєму утриманні мав 4 малолітніх дітей і непрацюючу дружину. На додачу до всього цього прокуратура Дергачівського району ще й намагалася притягнути до кримінальної відповідальності дружину — Н.Ястребову. У процесі слідства прокурор району в примусовому порядку направляв її на стаціонарне судово-медичне психіатричне обстеження, де вона пробула цілий місяць, після чого справу закрили за недостатністю доказів вини в умовах постійних клопотань і скарг віруючих проти такого прокурорського свавілля [449, арк. 13 — 14; 450, арк. 51 — 51зв.].

Як зазначалося, серед випадків адміністрування віруючих ЄХБ найчастіше траплялися факти незаконного та необґрунтованого закриття молитовних будинків, заборони проводити молитовні збори, звільнення з роботи та вилучення релігійної літератури.

Цікавий спосіб атеїстичної пропаганди та боротьби з релігією винайшла влада с. Микільська Борщагівка Київської обл. Тут у квітні 1954 р. молитовні збори розігнали працівники сільської ради та міліціанти. Для цього використали автоцистерну з помпою, яка того дня поливала в радгоспі капусту. Усю воду повністю вилили не на капусту, а на віруючих — прихильників

Оргкомітету ЄХБ. Їх, мешканців цього ж села, виявилося близько 100 осіб [454, арк. 61 – 62].

А от керівництво Бахчисарайського району Кримської обл. вигадало більш оригінальний спосіб перешкодити місцевій релігійній громаді ЄХБ провести водне хрещення наближених. Представники влади у червні 1964 р. вирішили інсценувати мотоциклетні змагання і конкурс риболовів у Бахчисарайському ставку, де мало проходити хрещення. Щоб створити видимість зараження водою, ініціатори заходу пофарбували воду в рожевий колір, але потім самі ж там ловили рибу. Незважаючи на розроблений план «операції», віруючі обминули увагу влади і здійснили обряд водного хрещення [455, арк. 12].

До представників місцевих органів влади в боротьбі з віруючими долучилися службовці державної протипожежної охорони. Так, 7 січня 1965 р., у день Різдва, інспектор протипожежної охорони технік-лейтенант А. Звонов склав розпорядження державного протипожежного нагляду щодо молитовного будинку Криворізької громади ЄХБ, у якому вимагав упродовж 10 днів виконати 17 заходів, у тому числі побудувати біля молитовного будинку басейн для води місткістю не менше 300 м³ [384, арк. 50].

Можна навести безліч подібних фактів у різних регіонах України. Контролюючі органи знали про них, але, окрім усного та поверхневого писемного засудження випадків зловживання влади щодо віруючих, інших стягнень не застосовували. Усі превентивні заходи — це семінари та лекції для працівників місцевих рад депутатів трудящих і адміністративних органів з питань дотримання законодавства про культу [231, с. 38].

Таким чином, аналіз ситуації відносно свободи совісті на місцевому рівні в 1962 – 1965 рр. свідчить: усі зловживання представники місцевих органів влади допускали у супереччиній Конституції, міжнародним договорам з прав людини, законодавству про культу, постановам ЦК КПУ, Президії ВР УРСР та РМ УРСР тощо. Періодично в країні проголошувався курс на викорінення адміністрування щодо віруючих, посилення атеїстичного виховання замість застосування неприхованих фізичних і моральних утисків. Але, незважаючи на ці показні кампанії проти «перегинів» у боротьбі радянської держави з релігією, жоден архівний документ не говорить про реальне покарання винних у незаконному грубому адміністративному тискові на віруючих. Це вказує на те, що місцева практика різко розбіжна з теорією вищих інстанцій. Як виявилося, це було вигідно для партійного атеїзму, а не для громадян з релігійними поглядами.

У своїй доповіді на Всесоюзній нараді уповноважених РСРК (25 червня 1964 р.) Голова Ради О. Пузін зазначав, що «останнім часом адміністрування щодо релігійних об'єднань і віруючих отримало найгрубіші форми і значні розміри, що викликало велике невдоволення і озлобленість віруючих громадян СРСР. Адміністрування викликає часто обурення серед усіх прошарків населення, у т. ч. і невіруючих. Адміністрування є також гарною їжею для

антирадянської пропаганди закордонних реакційних кіл. Відповідно, питання про адміністрування набуває політичного забарвлення» [318, арк. 63].

О.Пузін відзначав незадовільний стан розгляду скарг віруючих, які майже не вивчалися. Результатом перевірок Радою різних скарг і звернень став висновок: «...у більшості випадків скарги віруючих обґрунтовані». Далі наводяться приклади грубого адміністрування. Для ілюстрування висновків РСРК О.Пузін наводить кілька десятків фактів, які мали місце тільки в першій половині 1964 р. [318, арк. 64-71].

До цікавого висновку дійшов наприкінці своєї доповіді О.Пузін, аналізуючи причини продовження розколу серед ЄХБ після наради-з'їзду 1963 р.: «Тільки адміністрування місцевих органів щодо релігійних об'єднань ЄХБ і віруючих надає силу Оргкомітету і не дає зникнути нелегальній діяльності баптистів. Не було б цього (адміністрування. — О.Л.), не було б і нелегальних баптистських організацій. Це підтверджує «географія» руху розкольників. Оргкомітет активно підтримують ті релігійні об'єднання, які піддаються переслідуванням з боку місцевих органів влади. Де більше адміністрування, там більше розкольників» [318, арк. 90].

3 літа 1964 р. різко змінилася державна політика в сфері релігії. Так, зокрема, на Всесоюзній нараді уповноважених РСРК (червень 1964 р.) регіональним представникам Ради дано завдання з вимогою негайного їх виконання: 1) зупинити незаконне зняття з реєстрації релігійних об'єднань і закриття молитовних будинків, скасувати всі рішення щодо цього, винесені без достатніх підстав; 2) вирішити питання про реєстрацію фактично чинних релігійних об'єднань, які користуються відповідно до Конституції правом вільного відправлення культу; не боятися реєстрації, оскільки кількість фактично чинних релігійних об'єднань у наслідок цього не збільшиться, а нелегальна діяльність підпільних організацій скоротиться; прибічників Оргкомітету також слід реєструвати, якщо вони не порушують закони, а їхнє невизнання ВР ЄХБ не є підставою для відмови від реєстрації. Цим можна, на переконання О. Пузіна, подолати підпілля, нелегальну діяльність Оргкомітету, зруйнувавши підвалини його існування; 3) не заважати процесові об'єднання з ЄХБ менонітів і п'ятидесятників, але за умови визнання та дотримання ними законодавства про культу; 4) вирішити проблему молитовних будинків, аби віруючі не збиралися для богослужінь у квартирах; 5) попередити працівників адміністративних органів про недопустимість притягнення до судової відповідальності віруючих громадян: СРСР і служителів культів за релігійну діяльність, приналежність до певних конфесій без наявності складу злочину; про неможливість поширення указів Президій ВР республік про дармоїдів на осіб, які отримують державну пенсію або добросовісно працюють на підприємствах, у колгоспах і т. п.; 6) посилити контроль за виконанням законодавства про культу, рішуче боротися з нелегальною діяльністю віруючих [318, арк. 95 — 96].

Упродовж 1964 — 1965 рр. органи влади проводили роботу з ліквідації наслідків адміністрування. Унаслідок цього виявлено факти необґрунтова-

ного притягнення віруючих до кримінальної відповідальності за приналежність до громад ЄХБ, які діяли без реєстрації в органах влади, хоча у вчинках віруючих ознак злочину не було.

Лише в Харківській обл. упродовж 1961 – 1964 рр. притягли до кримінальної відповідальності 25 віруючих (з них 19 осіб – євангельсько-баптистського сповідання). Після втручання прокуратури СРСР і УРСР багато вироків народних судів були скасовані, а слідство припинено за відсутністю провини [384, арк. 42 – 47]. Крім ув'язнення, заслання до віддалених районів Сибіру, позбавлення батьківських прав, конфіскації майна, штрафів, звільнення з роботи і місць навчання, також широко застосовували як засіб покарання психіатричну медицину [див., наприклад: 431, арк. 180 – 181].

З метою посилення контролю за діяльністю нелегальних і підпільних релігійних об'єднань і припинення їх діяльності уповноважені РСРК при РМ СРСР в УРСР пропонували:

- переконати віруючих, які відкололися від зареєстрованих громад у необхідності припинення їх нелегальної діяльності та повернення до зареєстрованих громад;

- продовжувати роботу по об'єднанню п'ятидесятників із зареєстрованими громадами ЄХБ за умови визнання ними радянського законодавства про культ, не чинити перешкод такому об'єднанню;

- виконкомам районних, міських і обласних Рад депутатів трудящих розглянути питання про легалізацію (реєстрацію) фактично діючих релігійних об'єднань ЄХБ, які у відповідності з Конституцією СРСР користуються правом вільного відправлення культу;

- не застосовувати адміністративні заходи в боротьбі з релігією, припинити незаконне зняття з реєстрації релігійних об'єднань і закриття молитовних будинків, виправити допущені в цьому напрямі помилки [391, арк. 8];

- звернути увагу партійним, комсомольським, радянським і профспілковим організаціям на заходи виховного характеру серед рядових віруючих;

- дискредитувати керівників Оргкомітету в очах віруючих з допомогою місцевої преси, радіо, телебачення, культосвітніх закладів, на загальних зборах і в товариських судах, залучивши віруючих, які порвали зв'язки з «ініціативниками»;

- ізолювати керівників опозиції, які після кількох попереджень не припинили свою діяльність [391, арк. 24].

Початок 1964 р. був ознаменований для прибічників Оргкомітету трагічною новиною: через два тижні після засудження за «небажання прийняти новий Статут ВР ЄХБ» віруючий М. Хмара помер у тюрмі, не витримавши тортур [457, арк. 267зв. – 269]. Це був найбільш показовий випадок, приклад надмірної заподадливості місцевих органів влади, коли вони, ведучи антирелігійну пропаганду, виконували інструкції з Москви. Віруючі мали копії документів, домоглися створення спеціальної комісії для розслідування обставин смерті Хмари у в'язниці. Але влада відмовилася офіційно визнати

скоєння злочину, хоча комісія й підтвердила факт застосування тортур [215, с. 220].

Загалом упродовж 1961 — 1964 рр. у СРСР було засуджено за релігійними мотивами 1 234 особи. Більшість з них відправили до в'язниць, таборів, на спецпоселення, заслання. Нерідко при веденні таких справ допускали порушення законності. Одразу після відставки М. Хрущова у жовтні 1964 р. Верховний суд СРСР провів спеціальну нараду з питань порушення законності щодо віруючих. У січні 1965 р. Президія ВР СРСР прийняла постанову «Про деякі факти порушення соціалістичної законності відносно віруючих», відповідно до якої додатково вивчили справи і відмінили судові рішення. Багатьох засуджених віруючих реабілітували, повернули до місць їхнього мешкання [453, арк. 5, 6, 269; 458, арк. 14 — 19].

Загальна кількість в'язнів громад ЄХБ, засуджених з 1963 р. до червня 1964 р., складала 196 чоловік. Померло під час допитів до та після суду в тюрмах і таборах — 5 чоловік (М. Хмара, М. Кучеренко, О. Вібе, М. Лопаєв, І. Риженко). Станом на червень 1964 р. у в'язницях і таборах перебувало 174 віруючих церкви ЄХБ [450, арк. 52зв. — 53].

У лютому 1964 р. засновано Раду родичів в'язнів ЄХБ (РРВ ЄХБ), мета якої — поширення відомостей (у тому числі поміж світової громадськості) про ув'язнених за релігійні переконання прибічників Оргкомітету (з вересня 1965 р. — членів ЦЦ ЄХБ), підтримка їх і їхніх сімей, клопотання про долю ув'язнених перед державними органами [225, с. 148 — 149; 459]. Упродовж 15 рр. РРВ ЄХБ очолювала мати Г. Вінса — Л. Вінс [460, с. 367 — 369]. До 1969 р. РРВ ЄХБ існувала окремо від ЦЦ як громадська організація.

У звіті РРВ ЄХБ, що був підготовлений у лютому 1964 р., головні напрямки її роботи сформульовано таким чином:

«...1. Зберігання і уточнення відомостей про в'язнів ЄХБ, засуджених за період з 1961 р. по лютий 1964 р. з часу введення «нового Положення ВР ЄХБ».

2. З'ясувати, з якої причини та за яку провину засуджені наші родичі, брати і сестри, що перебувають нині в таборах та у вигнанні.

3. З'ясувати, з якої причини відбирають дітей у віруючих батьків церкви ЄХБ.

4. Наше ставлення до керівництва і влади як родичів засуджених.

5. Наше служіння в церкві як родичів засуджених і наше служіння Господу в наших родинах» [412, арк. 124].

Також завданнями діяльності РРВ ЄХБ стали:

«1. Постійна інформація Церкви ЄХБ про в'язнів ЄХБ, засуджених за Слово Боже, і про відібраних дітей у віруючих батьків ЄХБ та заклики до молитов про в'язнів і дітей.

2. Клопотання перед Урядом про перегляд усіх судових справ віруючих церкви ЄХБ, засуджених за Слово Боже, починаючи з 1961 р. з метою їх звільнення і повної реабілітації (виправдання), а також клопотання перед Урядом про повернення до своїх сімей дітей віруючих церкви ЄХБ, відібраних у батьків.

3. Для виконання завдань, указаних у пунктах 1 і 2, Рада веде точний облік і збір даних про всіх в'язнів ЄХБ, засуджених за Слово Боже, та про всіх дітей, відібраних у батьків ЄХБ за релігійне виховання.

4. Членами Ради можуть бути тільки члени Церкви ЄХБ, які мають родичів ЄХБ, засуджених за Слово Боже в СРСР. Членів Ради обирають на Всесоюзних нарадах родичів в'язнів Церкви ЄХБ» [412, арк. 127].

Одразу ж членів РРВ ЄХБ почали переслідувати органи безпеки. Цілу низку жінок-членів тимчасової Ради ув'язнили за їхню діяльність; з-поміж них – Л. Бондар, У. Германюк, Н. Дмитрієву, Г. Козорезову, Г. Ритікову, С. Юдінцева та ін. [185, с. 296].

22 – 23 лютого 1964 р. Рада таємно скликала Всесоюзну нараду віруючих церкви ЄХБ, чиїх родичів засудили за релігійні переконання [461, с. 3 – 6; 462]. На цій нараді було прийнято й оприлюднено чимало документів, котрі розкривають становище в нелегальних громадах ЄХБ, які підтримували діяльність Оргкомітету. Також вони значною мірою висвітлюють державно-конфесійні відносини в СРСР середини 1960-х рр. [412, арк. 122 – 135; 463].

Основним завданням РРВ ЄХБ стало поширення друкованої інформації про в'язнів-віруючих церкви ЄХБ. Так започатковано «релігійний самвидав».

Витоки самвидаву релігійних громад ЄХБ відносимо ще до 1960-1961 рр., коли Ініціативна група поширювала поміж релігійних громад звернення, виготовлені використанням друкарської машинки чи гектографа. Тоді ж Ініціативна група розпочала видання «Братского листка», зі сторінок якого інформувала про свою діяльність, зверталася до одновірців на релігійні і суспільні теми. Уже з 1965 р. листок виходив періодично (один раз на місяць) як інформаційний орган Оргкомітету та РЦ ЄХБ. А дещо раніше (у 1963 р.) з'явився духовно-настановчий журнал «Вестник спасения» (з 1976 р. – «Вестник истины») [220, с. 72]. З 1964 р. також почали виходити «Чрезвычайные сообщения» РРВ ЄХБ, які з 1971 р. були реформовані у щомісячник «Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ» [78, с. 147 – 148].

Ініціатори підпільного релігійного друку постійно ризикували; зустрічали природні й штучні перепони. Віруючі випробували різноманітні способи друкування: трафаретний, склографічний, фототипічний, гектографічний (так звана «синька») і, нарешті, офсетний [220, с. 63 – 71].

Самвидавці місяцями вивчали спеціальну літературу в бібліотеках, проводили численні хімічні дослідження та експерименти, проектували і створювали друкарські машини з допоміжних матеріалів. І все це таємно, цілковито конспіративно, подалі від контролюючих органів і сторонніх очей.

Одного літнього дня 1963 р. Г.Крючков, Ю.Крючков і І.Афонін (лідери Оргкомітету) випадково потрапили на експозицію японської виставки малогабаритного друкарського обладнання, котра проводилася у будівлі Політехнічного музею в Москві. Тут вони й побачили невелику друкарську машину, за типом якої пізніше сконструювали власні друкарські машини.

Віруючі довго роздивлялися японську офсетну машину, щоб мати надалі зразок для наслідування [464, с. 2 – 3].

Ще на згаданій виставці розробники підпільного релігійного друку зрозуміли, що секрет офсетного друку полягає не лише в друкарській машині, а й у особливостях фотопроцесу. Найважливішим завданням стала необхідність овоїти фотолабораторний процес виготовлення друкарських форм.

Кожного дня, після кропіткого пошуку необхідної літератури в Центральній науковій бібліотеці імені В.І.Леніна, члени Оргкомітету ЄХБ в одному з підмосковних будинків проводили різні експериментальні досліді. Згідно з рецептами, указаними у довідниках, варили фарбу з утворенням сажі, власноруч шліфували алюмінієві пластини, поливали їх світлочутливим розчином власного приготування та висушували на програвачі грампластинок, який виконував роль центрифуги. Потім експонували текст та проявляли. Намагалися навіть робити знімки: замість растру використовували тонку капронову чорну хустину та фотографували. Ю.Крючков працював по 17-18 годин на добу, допоки не домігся якісних відбитків. Але друкувати з таких форм уручну було дуже складно: фізично працювати по 18 годин на добу з виходом готової продукції біля 1 000 екземплярів за 6 годин безперервної роботи, постійно контактуючи з хімікатами було неможливо. Постала необхідність у створенні друкарської машини. Ю.Крючков зібрав першу напівдерев'яну машину, але постійно тривали роботи по її удосконаленню та перетворенню у справжній друкарський верстат.

На середину 60-х рр. XX ст. робота над створенням металевий друкарської машини та вдосконаленням лабораторних методів перемістилася з Москви в Україну. Саме тут була створена друкарська машина з можливістю одночасного двостороннього друку на аркушах А4 формату [220, с. 95 – 123].

В Україні Оргкомітет постійно проводив нелегальні засідання, збори, пленуми президії, скликав різні міжреспубліканські та всесоюзні наради в Києві. Так, зокрема, у вересні 1964 р. тут пройшло розширене засідання Оргкомітету з представниками Кавказу, Сибіру, Середньої Азії, Молдавії, Білорусії. А вже 29 листопада під егідою Оргкомітету працювала нарада, у якій взяли участь близько 200 віруючих місцевих релігійних громад [181, с. 69].

4 липня 1964 р. відбулася перша у цьому році зустріч представників Оргкомітету з функціонерами РСРК, 10 липня – друга, 27 липня – третя. Віруючих запевняли, що репресії будуть припинені, оргкомітетників направляли тодо РСРК при РМ СРСР, тодо ЦК КПРС, переконаючи, що «ставлення до них стало краще» [450, арк. 41]. На фоні політичних репресій це виглядало лицемірством.

На всі клопотання скликати справжній з'їзд РСРК відповіла листом від 19 вересня 1964 р. У ньому повідомлено: «Дозвіл на проведення з'їзду може бути виданий лише тим релігійним об'єднанням, які зареєстровані в органах державної влади. Такий дозвіл, як відомо, був виданий Радом минулого року. За наявними в нас відомостями, всесоюзний з'їзд церкви ЄХБ, що відбувся 1963 р., вирішив усі назрілі питання життя церкви: з'їзд схвалив

новий Статут об'єднання ЄХБ, обрав керівний орган церкви – Всесоюзну Раду Євангельських християн-баптистів – тощо. Всі об'єднання ЄХБ, зареєстровані в органах влади, схвалили це рішення і не вимагають проведення нового з'їзду» [465, арк. 81].

Неодноразово представники радянської влади звинувачували «оргкомітетівців» у фальсифікації листів до центральних органів влади від релігійних громад і підписів віруючих [391, арк. 7]. Часто такі підозри підтверджували спеціальні перевірки [466, арк. 6 – 7].

Уже наприкінці 1964 р. поміж прибічників Оргкомітету помітно протиріччя, появу різних течій, які нерідко призводили до нових розколів у церкві та виокремлення груп віруючих у самостійні автономні утворення. Зафіксовано також випадки повернення віруючих до зареєстрованих громад ВС ЄХБ. Причини цього такі: різке розмежування Оргкомітетом громад віруючих на істинні (ті, що підтримують опозицію) та неістинні (ті, що підкоряються ВР ЄХБ), що не сприяло об'єднанню усіх груп ЄХБ в одну церкву, як проголошували «ініціативники»; постійний осуд, невдоволення «оргкомітетівців» одновірцями з громад ВС ЄХБ, ворожість до працівників ВР ЄХБ, існування їх відступниками, слугами сатани, знаряддям атеїзму, зрадниками тощо; неправомірне відлучення Оргкомітетом служителів ВР ЄХБ від церкви, оскільки право відлучення мала тільки помісна церква (громада), члном якої був пресвітер чи диякон; кількісна перевага ВС ЄХБ над прибічниками Оргкомітету; напівлегальне становище Оргкомітету та небажання центральних органів влади від діалогу з його членами, відмова їм у їхніх вимогах і проханнях [298, арк. 59 – 60].

Після кількох років активності релігійної опозиції в середовищі церкви ЄХБ у цьому рухові також виникли відцентрові сили, котрі почали говорити про помилки не тільки ВР ЄХБ, а й керівництва Оргкомітету. Характерним щодо цього є лист активного опозиціонера Т. Калініченка одному з лідерів київських «ініціативників» Л. Коваленку. «Проти кого ми воюємо, – допитується він, – підтримуємо ворожнечу, безперервну полеміку, що вийшла далеко за межі християнської етики? Проти наших одновірців, найменування котрих ми носимо – ЄХБ». І далі дописувач продовжує, що в жодній зі сторін не знайшлося Божої розсудливості, терпіння для того, щоб розв'язати конфлікт мирним шляхом. Порушуючи норми і правила Євангельського вчення, без відома переважної більшості віруючих відлучили, мовляв, ми весь ВР ЄХБ і його старших пресвітерів від церкви, прокляли їх як еретиків, відступників, атеїстів» [298, арк. 159].

«Це, – продовжує автор листа, – наш перший тяжкий гріх, який потяг за собою і озлоблення, і ненависть. Ми вимагали дозволу на проведення з'їзду і знаємо, що навіть всупереч ВР ЄХБ він був дозволений для всього нашого братства, по відношенню до якого ми зайняли ворожу позицію (адже ми відмовилися від співробітництва з підготовки до з'їзду під тим приводом, що вони вже відлучені і сісти разом з ними за один стіл ми не можемо). Ми вимагали неможливого, усунення ВР ЄХБ від керівництва з'їздом і передачі

керівництва нам, і в цьому напрямку формували також громадську думку віруючих. З'їзд відбувся без нас. І він відмінив і «Положення», і «Інструктивний лист», на усуненні яких ми наполягали, і прийняв новий статут. Отже, ми допустили ще один невірний крок, котрий ускладнив наше становище, втягнувши все наше братство в тенета тяжкого гріха. Але для того, щоб виправдати свої дії, ми проголосили, що з'їзду не визнаємо, а новий статут вважаємо порочним (хоча він і не гірший Положення 1948 р.). продовжуючи наполягати на скликанні окремого з'їзду і узаконенні права на вигадану свободу, ми знов всупереч Божій розсудливості вступили у ворожі стосунки з органами влади.

Коли б можна було, — продовжує Т.Калініченко, — зібрати всі матеріали, факти, вчинки, дії, що вже мали місце в цій далеко не принадній історії, то можна було б написати історію в кількох томах. Але це була б досить неприваблива, темна історія. Навіть коли б тільки посилатися на писемну полеміку між ВР ЄХБ і нами, то й при цій умові жодна з сторін не має права називати себе народом Божим, євангельськими християнами» [467].

Автор листа запитує: «...чому, мовляв, я все звинувачую одну сторону і обходжу мовчанкою провини ВР ЄХБ? Та хоча б тому, що про їхнє відступництво, кваліфіковане злочином (мається на увазі керівництво ВР ЄХБ. — О.Л.), упродовж п'яти років вже багато говорилося — і в особистих розмовах, і писемних «всенародних» звинуваченнях... Від малого до великого, від правителя до слуги — всі знають про гріх, який вчинила ВР ЄХБ. Але ми бачимо великий гріх в очах ВР ЄХБ, а не помічаємо більшого, свого...» [298, арк. 160 — 161].

Як бачимо, у середині опозиційної течії в євангельсько-баптистському братстві виникають нові опозиційні настрої — як проти ВР ЄХБ, радянського законодавства про культ, так і проти діяльності Оргкомітету ЄХБ.

Частина невдоволених діяльністю лідерів РЦ ЄХБ вийшла зі складу СЦ і повернулася в підпорядкування ВР ЄХБ [468].

Зміна вищого політичного керівництва країни викликала прагнення партійно-радянської верхівки до деякого пом'якшення релігійної політики. Таку думку висловили і директор Інституту філософії АН СРСР Л. Мітрохін та директор Інституту історії АН СРСР О. Клібанов [469, арк. 6, 10 — 11].

Певні кроки для полегшення життя віруючих зробила Президія ВР СРСР своєю постановою від 27 січня 1965 р. «Про деякі факти порушення соціалістичної законності щодо віруючих», а також Генеральний прокурор СРСР Р. Руденко, Голова РСРК при РМ СРСР О. Пузін [469, арк. 17; 470, арк. 28].

Упродовж лютого — березня 1965 р. мусувалася можливість зустрічі Г. Вінса та О. Карева для співбесіди щодо подолання роз'єднаності між віруючими церкви ЄХБ. Однак через незгоду представників Оргкомітету перемовини не відбулися [234, с. 245].

16 квітня 1965 р. Оргкомітет в особі Г. Крючкова та Г. Вінса направив заяву першому секретареві ЦК КПРС, голові Конституційної комісії Л. Брежнєву, Президії ВР СРСР, Комісії законодавчих пропозицій Ради Союзу ВР СРСР, Комісії законодавчих пропозицій Ради Національностей ВР СРСР,

Президії Верховного Суду СРСР, а також усім громадам ЄХБ. У заяві вміщено вимога: при розробці нової Конституції СРСР «відновити права віруючих громадян СРСР на свободу релігійної пропаганди», «скасувати постанову ВЦВК і РНК РРФСР від 8 квітня 1929 р. «Про релігійні об'єднання», які суперечать духові й літері головного законодавства — ленінського Декрету про відокремлення церкви від держави та школи від церкви. Цим самим автори послання закликали «відновити повну свободу релігійної діяльності й повне невтручання держави в діяльність Церкви» [454, арк. 145].

На свій лист до Конституційної комісії Оргкомітет 8 травня 1965 р. отримав відповідь від юридичного відділу ВР СРСР з інформацією про те, що пропозиції комітету до проекту нової Конституції СРСР будуть враховані [471, с. 2; 472]. Насправді ж, пропозицій віруючих навіть не розглядали.

У квітні — червні 1965 р. влада помітила значну активізацію діяльності прибічників Оргкомітету. Вона полягала в проведенні релігійних ритуалів із залученням великої кількості населення, пожвавленні роботи поміж дітей і підлітків, наданні матеріальної допомоги віруючим і зростанні числа релігійних громад та груп тощо [432, арк. 197 — 201; 434, арк. 91; 454, арк. 153 — 154; 473, с. 271; 474, арк. 63].

23 травня 1965 р. у сел. Борова Фастівського району Київської обл. відбулася Всеукраїнська Братська нарада служителів церкви ЄХБ (поміж прибічників Оргкомітету) [181, с. 69]. На ній обговорювали «питання очищення, освячення та єдності всієї церкви ЄХБ». Нарада, де були присутніми понад 200 служителів церкви — майже з усіх 25 областей України [432, арк. 121 — 122], прийняла Звернення до віруючих зареєстрованих громад ЄХБ України. Звернення пропонувало такі духовні й організаційні заходи: «...досягати в усіх громадах об'єднаної молитви по п'ятницях; посилити свідцтво про Христа скрізь, де тільки це буде корисно; ...відновити відвідування сусідніх громад з участю в служінні, проповіддю та співом; поступово проводити очищення помісних церков; ...відсилати на адресу ВР ЄХБ їх «Статут» і всі інші документи, а також перейти на повну незалежність від ВР ЄХБ і розпочати активне клопотання про вільний з'їзд церкви ЄХБ за керівництва Оргкомітету» [475]. Документ підписали 46 пресвітерів, 16 благовісників, 9 дияконів та 64 проповідники з України [298, арк. 102 — 104; 471, с. 2; 476, арк. 177].

Аналогічні масові наради проводили в м. Львові (29 серпня 1965 р.) [454, арк. 198 — 199], Дарницькому лісі Києва (5 вересня 1965 р.) [454, арк. 204 — 207].

Так, зокрема, 5 вересня під Києвом відбувся форум баптистської молоді, участь у якому взяли близько 1 000 віруючих. І це незважаючи на безпрецедентні запобіжні заходи органів влади, і у Львові (залучено 2 000 активістів) [432, арк. 172 — 180], і Києві [432, арк. 124 — 128].

У 1965 р. лідери Оргкомітету знову змінили свою тактику клопотання перед урядовими органами. Від постійних письмових звернень, заяв і пропозицій вони перейшли до організації багатолюдних делегацій. Делегати

збиралися в приміщеннях центральних владних структур, щоб зустрітися з вищим керівництвом.

Так, наприклад, 25 – 25 травня 1965 р. Г. Крючков, Г. Вінс і М. Батурин відвідали приймальню Президії ВР СРСР й отримали відмову щодо прийому в кабінеті Голови Президії ВР СРСР А. Мікояна. На початку червня в Москві перебувала делегація з 26 віруючих, нещодавно звільнених з місць ув'язнень. Її прийняли в Генеральній Прокуратурі, Президії ВР СРСР і в ЦК КПРС. Колишні в'язні порушували питання про звільнення всіх віруючих, повну реабілітацію всіх засуджених «ініціативників» і ліквідацію випадків переслідувань віруючих на місцях та дозвіл на проведення з'їзду під керівництвом Оргкомітету [471, с. 1 – 2].

Не дивлячись на велику кількість звернень до центральних органів влади з проханням прийняти делегацію від Оргкомітету для вирішення актуальних питань, відповідей не надходило. Тому було вирішено направити делегацію від помісних церков до Москви з тим, щоб безпосередньо на місці вимагати зустрічі з керівництвом країни. З 16 по 20 серпня 1965 р. делегація в складі від 87 до 105 осіб у приймальні Президії ВР СРСР вимагала зустрічі з її Головою А. Мікояном [477, с. 21]. Усі ці дні віруючі постилися та молилися, що не на жарт здивувало, а потім злякало працівників державної установи. Протягом 5 днів представники влади не знали, що робити з цими делегатами від понад 50 міст Радянського Союзу. До віруючих з промовою звертався Генеральний Прокурор СРСР Р. Руденко, інші посадові особи. Нарешті 20 серпня заступник завідувача приймальні Президії ВР СРСР О. Копейкін повідомив делегатів: їх заява та усні прохання доведені до відома А. Мікояна і той дав згоду прийняти п'ятеро представників делегації 24 вересня 1965 р. Віруючі пристали на цю пропозицію й одразу обрали делегатів: М. Батурина (від Шахтинської церкви ЄХБ), Й. Бондаренка (від Одеської Церкви ЄХБ), Л. Говорун (від Смоленської церкви ЄХБ), В. Козлова (від церкви ЄХБ м. Йошкар-Ола) і П. Якименкова (від Московської церкви ЄХБ) [298, арк. 94 зв.; 478, с. 4; 479].

Керівництву Оргкомітету також вдалося зустрітися ще з кількома високопосадовцями державних органів влади [186, с. 547]. Проте, в кожному випадку представники опозиції отримували бюрократичні відписки, обтічні формулювання про неможливість розгляду поставлених питань тощо [454, арк. 150; 480, арк. 25 – 26].

22 вересня 1965 р., за два дні до призначеної зустрічі, представників Оргкомітету прийняв Голова Президії ВР СРСР А. Мікоян [481]. Члени делегації знову почули вже традиційні рекомендації дотримуватися законодавства про культ, а також про те, що для проведення з'їзду необхідно звернутися до ВР ЄХБ і уповноважених на це органів. Вони отримали вимогу негайно припинити масові акції протесту. Представники влади та Оргкомітету дійшли спільного висновку про безрезультатність зустрічі [454, арк. 209 – 215; 482, арк. 95, 195 – 198].

Перебіг зустрічі обговорювали на зібраннях віруючих у Києві, Харкові, Кіровограді, Сумах, Чернігові та інших містах. На них неодноразово звучали пропозиції про необхідність перейменування Оргкомітету. Назва духовного центру незареєстрованих віруючих церкви ЄХБ мала повністю відповідати його цілям, оскільки в проведенні з'їзду в межах ВС ЄХБ під керівництвом Оргкомітету було відмовлено, навіть, категорично заборонено. Постала нагальна потреба у створенні паралельної, чи й альтернативної, церковної організації – нового релігійного об'єднання громад ЄХБ, які вийшли з-під опіки ВР ЄХБ і з офіційної Спільки або ж ніколи там не перебували.

У вересні 1965 р. Оргкомітет схвалив рішення про організаційне оформлення незалежної від ВР ЄХБ течії та створення Ради Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ) на чолі нового братства – Спільки Церков ЄХБ (СЦ ЄХБ). До складу РЦ ЄХБ увійшли Г. Крючков (голова), Г. Вінс (секретар), а також 11 осіб з різних районів СРСР [483, арк. 130].

Після зустрічі делегації Оргкомітету з Головою Президії ВР СРСР А. Мікояном «оргкомітетівці» розіслали громадам текст розмови та звернення до віруючих [298, арк. 152 – 156; 484, арк. 59 – 63зв.]. Представники делегації переконливо твердили, що «незаконні репресії та гоніння санкціонуються верховними партійними та державними органами... І якщо в подальшому ці беззаконня будуть продовжуватись і в з'їзді Церкви ЄХБ під керівництвом Ради Церков ЄХБ будуть відмовляти, то це буде означати, що вищі партійні та державні органи свідомо йдуть курсом переслідування і репресій віруючих і Церкви ЄХБ з метою придушення релігії шляхом збереження за собою права керувати Церквою ЄХБ» [484, арк. 62зв. – 63].

Разом з тим, працівники ВР ЄХБ були занепокоєні ситуацією з масовим переходом віруючих із зареєстрованих общин на бік Оргкомітету. Вони вбачали причини цього, прикрого для них, явища в наступному:

1) нелегальні групи ЄХБ вільно проводили свої богослужіння, не маючи законних претензій з боку органів влади;

2) прибічники Оргкомітету вільно допускали до проповіді всіх приїжджих проповідників з інших общин, що заборонялося в зареєстрованих громадах ЄХБ;

3) відокремлені здійснювали групові поїздки в інші громади ЄХБ, де проводилися масові зібрання віруючих;

4) на богослужіннях допускалося декламування різних віршів молоддю та дітьми;

5) проведення групових зібрань молоді по домівках з грою на музичних інструментах і проведення «біблійних співбесід»;

6) надання гуманітарної допомоги віруючим;

7) відсутність податку з пресвітерів, які висловили свою підтримку Оргкомітету та перейшли на напівлегальне становище;

8) відсутність списків членів наближених серед прибічників опозиції, що утаємничує членство в общинах тощо [424, арк. 225 – 226].

Найбільше ряди общин, які підтримували Оргкомітет, поповнювалися молоддю з зареєстрованих громад. Молодих віруючих цікавила активна робота серед молоді, музичне служіння, духовний ентузіазм, вірність справі та жага духовного пробудження. Крім того, як зазначає О.Сінічкін, рух викликав глибоку симпатію з боку церков менонітів і незареєстрованих п'ятидесятників [200, с. 107].

Разом з тим, уже після з'їзду-наради 1963 р. під контролем ВР ЄХБ, після відміни Положення 1960 р. і «Інструктивного листа старшим пресвітерам», окремі віруючі почали повертатися до ВС ЄХБ. Оргкомітет з цього часу взяв курс на розділення братства та створення власної Спільки Церков.

Оргкомітет стверджував, що всі відлучення, усі свої дії він робить за підтримки Духа Святого. На що прихильники ВР ЄХБ відповідали: «...чи можна погодитися, щоб Дух Святий приводив нас до думки проклинати одне одного та ворогувати між собою. ...Чи відповідають обіцянки «Оргкомітету» тому, що він ставить перед собою завдання об'єднати всі зареєстровані та незареєстровані общини тоді, як фактично вся робота «Оргкомітету» явно спрямована на розділення наших общин» [200, с. 107].

Саме в цьому й полягає найголовніша трагедія братства ЄХБ. Помісні церкви почали ділитися. І не просто ділитися, а вороже ставилися одне до одного. Пізніше розповідали учасники цих подій, що віруючі відокремлених церков, бачучи братів або сестер із зареєстрованих общин, навіть переходили вулицю, щоб не вітати одне одного.

Зроблений нами аналіз дає підстави для сумніву в тому, що державні органи влади мали на меті розкол євангельсько-баптистського братства й подальше використання протистояння між віруючими. Такий намір не підтверджено документально й суперечить радянській політиці щодо пізніх протестантів: досягнення максимальної керованості й тотального контролю за об'єднаннями віруючих. Керованість і контроль були б неможливіми за умови збереження нелегальних форм релігійної діяльності. Цю версію також спростовує швидка негативна реакція на створення Оргкомітету й дозвіл на реєстрацію громад поза ВС ЄХБ, який з'явився дещо пізніше. Державні органи витратили набагато більше зусиль на подолання розколу, аніж на штучне об'єднання шести конфесій в одну релігійну спільку – ВС ЄХБ.

Представники державної влади постійно контролювали діяльність релігійних об'єднань і щодо тих, які не йшли на співпрацю, застосовували різноманітні репресивні заходи: закриття молитовних будинків, які пересували на реєстрації; розгони богослужінь, весіль, похоронних процесій тощо; обшуки віруючих і їх помешкань з вилученням майна, не забороненого законом; позбавлення батьківських прав і примусове розміщення дітей із сімей віруючих у інтернатах; накладення адміністративних стягнень у вигляді штрафів та кількадечних затримань; відкриття кримінальних справ і засудження на тривалі терміни ув'язнення з подальшим засланням до Сибіру (чому таке далеке заслання стосувалося тільки українців і було законодавчо закріплене лише в КК Української РСР); постійні переслідування в

місцях позбавлення волі чи заслання, в армії; примусове лікування в спеціальних психіатричних лікарнях закритого типу тощо.

Після наради-з'їзду 1963 р. Оргкомітет змінив тактику – тепер він основну увагу звернув на незареєстровані групи ЄХБ, шукаючи серед них підтримку. Пояснюється це, мабуть тим, що ресурс невдоволених діями ВР ЄХБ серед зареєстрованих обшин вичерпався – хто міг, той уже підтримував Оргкомітет і збирався на молитовні зібрання окремо від офіційної церкви ЄХБ.

Головними моментами програми Оргкомітету були:

1. Вимога інтенсивної релігійної пропаганди серед усіх прошарків населення, не обмеженої стінами молитовних будинків.

2. Виховання в кожному віруючому активного релігійного фанатика, готового на будь-які вчинки заради Христа, здатного поширювати слово Боже незважаючи на труднощі;

3. Особлива увага до місіонерської діяльності серед молоді й дітей, що повинна була привести до омолодження церкви;

4. Підкреслення протилежності «божественного» та «людського» начал, релігійної общини та «миру», виховання ворожого ставлення до атеїстичного суспільства, його законів, культури, науки;

5. Проповідь неунікнення зіткнення між людьми «внутрішніми» (віруючими) та людьми «зовнішніми» (атеїстами).

На основі цих положень формувалася вся політика Оргкомітету у процесі взаємодії з державою.

Таким чином, на середину 1960-х рр. була утворена нова деномінація євангельсько-баптистського напрямку – Спілка Церков ЄХБ зі своїм духовним центром – Радою Церков. Це церковне об'єднання, альтернативне до ВС ЄХБ і суворо опозиційне до органів атеїстичної влади, було наслідком діяльності владних структур, які підтримував духовний центр Спілки ВР ЄХБ та які перешкоджали внутрішньому оновленню церкви. Розкол 1960-х рр. – найбільший за всю історію церкви ЄХБ. Він змусив владу припинити масову антирелігійну кампанію і репресії проти всіх без винятку релігійних громад. Гоніння переважно зазнавали незареєстровані громади ЄХБ, що дало змогу зареєстрованим уникнути жорстоких репресій і адміністративного тиску.

Розкол у євангелізмі-баптизмі як безпосередній результат партійно-державної політики щодо громад ЄХБ, став узаконеним фактом. Він – практично головна проблема політики та об'єкт, що на нього безперервно, аж до розпаду СРСР, спрямовуватимуть масштабні зусилля органи безпеки й установи в справах релігій на теренах України.

Підсумки до розділу

Середина 1940-х – початок 1950-х рр. у релігійному житті України означені першими виявами кризи поміж протестантських громад. Причиною

цього була діяльність органів партійної й радянської влади, спрямована на втручання у внутрішні справи церкви ЄХБ і повний контроль над офіційним духовним центром — ВР ЄХБ. За планом світської влади, кризові явища в церкві мали б сприяти ослабленню та поступовому занепаду ВС ЄХБ. Але цей процес вийшов з-під контролю державного атеїзму — через зародження опозиційних настроїв поміж віруючих. Значна їх частина залишила лави офіційної Спільки й активно діяла поза правовим та церковним полем як незареєстровані групи й громади ЄХБ.

Упродовж 1950-х рр. функціонували громади «чистих баптистів», «істинних баптистів», «доскональців», «молодих світських баптистів», «чистих євангельських християн», «старобаптистів» тощо. Їхня позиція та діяльність заклали підмурівок виникнення нового релігійного об'єднання опозиційно налаштованих віруючих церкви ЄХБ.

В історії опозиційного руху в церкві ЄХБ найголовнішими датами були: травень 1961 р., 25 лютого 1962 р. і 19 вересня 1965 р. Вони позначають різні етапи в створенні євангельсько-баптистської організації, альтернативної до чинної офіційної. Так, поява та виступ Ініціативної групи серйозно підірвали й до того ослаблений авторитет ВР ЄХБ як духовного центру ВС ЄХБ. Діяльність групи виявила значну невдоволеність багатьох віруючих своїм офіційним церковним керівництвом. Утворення Оргкомітету стало ультимативним заходом, мета якого — під загрозою заснування нової церкви домогтися повної капітуляції центральної церковної верхівки. Оскільки капітуляції не було, Оргкомітет на своєму підпільному засіданні 23 червня 1962 р. відлучив від церкви всіх керівних діячів ВР ЄХБ. І, насамкінець, утворенням Спільки Церков на чолі з Радою Церков ЄХБ опозиціонери проголосили себе центральним керівництвом церкви. Але, як виявилось пізніше, вони змогли очолити лише ту частину церкви, яка відмовилася від підпорядкування Всесоюзній Раді ЄХБ. Таким чином, ми можемо з упевненістю говорити, що з 1965 р. в СРСР існували дві паралельні деномінації поміж віруючих євангельсько-баптистського спрямування. Свого найбільшого розмаху боротьба між ними набула на території України.

Виходячи з проведеного аналізу, виділяємо такі принципи напрямки партійно-державної політики щодо Євангельських християн-баптистів, розпочаті з середини 1950-х рр.: суттєве ужорсточення нормативної бази, яка дуже часто мала антиконституційний характер; різке зменшення масштабів інституційної релігійності й позбавлення багатьох громад можливості легального існування; організація масштабних позасудових переслідувань віруючих та їхніх лідерів силами правоохоронних органів; спроба перекрити канали відтворення релігійності в наступних поколіннях; принциповий ріст обсягів антирелігійної пропаганди, спрямованої проти простих віруючих; ретельний підбір і маніпуляція керівниками офіційного духовного центру церкви ЄХБ у руслі партійно-державної політики щодо релігійних культів; дискримінація громадян на ґрунті їх ставлення до релігії; непомірний податковий тиск на священнослужителів.

В умовах зміни партійного керівництва змінювалася й державна політика щодо релігійних об'єднань. І, як наслідок, діяльність церковної опозиції в євангельсько-баптистському середовищі України стала першим дисидентським рухом, давши поштовх іншим до боротьби за політичні права радянських громадян.

Отже, активність та рішучість лідерів опозиції, численна підтримка їх у громадах виявилися несподіванкою і для ВР ЄХБ, і для влади. Спроби блокувати інформацію, заборонити поширення листів, локалізувати активність «ініціативників» успіху не мали. Діяльність Оргкомітету переконувала, що йдеться не про окремі випадки прояву «антирадянщини», а про організований спротив, навіть з'явилися ознаки широкого правозахисного руху. Як бачимо, склалася парадоксальна ситуація: релігійне об'єднання вимагало від органів влади виконання законів, ними ж установлених і проголошених, але не використовуваних у повній мірі.

РОЗДІЛ 2

ДІЯЛЬНІСТЬ ГРОМАД СПІЛКИ ЦЕРКОВ НА ТЕРЕНАХ УКРАЇНИ ЯК АЛЬТЕРНАТИВА ОФІЦІЙНІЙ ВСЕСОЮЗНІЙ СПІЛЦІ ЄХБ

2.1. Еволюція СЦ ЄХБ в умовах атеїстичної держави (1965 — 1975 роки)

1965 р. став рубіжним у інституалізації церковної опозиції поміж віруючих конфесії ЄХБ. З цього часу мова вже йде про паралельне існування двох деномінацій — ВС ЄХБ на чолі з ВР ЄХБ і СЦ ЄХБ на чолі з РЦ ЄХБ. Найбільше таке розмежування спостережено на території УРСР. Саме тут знаходилася основна маса віруючих громад ЄХБ та центр усіх релігійних проблем, пов'язаних з розколом.

Починаючи з 1965 р., реформатори-«ініціативники» змінили свою критику ВР ЄХБ на критику радянської держави, законодавства про культу та органів влади. Залучаючи до своїх лав нових віруючих, прибічники опозиції сконцентрували увагу на незареєстрованих громадах. Упродовж 1965 — 1975 рр. обидві Ради боролися за підтримку саме цих релігійних об'єднань, яких не зачепив розкол на початку 1960-х рр. [215, с. 221].

Аналіз звинувачувальних висновків, вироків і записів судових процесів показав, що віруючих церкви ЄХБ засуджували за релігійними мотивами [320, арк. 151 — 156, 158 — 160; 485, с. 17 — 18; 486; 487, с. 1 — 16; 488, с. 1 — 123; 489; 490, с. 1 — 4; 491, с. 1 — 7; 492, с. 1 — 20; 493, с. 1 — 13; 494; 495, арк. 83 — 85]. Це не залишило поза увагою лідери опозиції церкви ЄХБ.

Упродовж 18 — 19 вересня 1965 р. в Москві працювала Всесоюзна нарада служителів опозиційних церков ЄХБ, на якій були присутні пресвітери, благовісники, диякони та проповідники з усіх частин країни. На нараді розглядали такі питання: звіт про роботу Оргкомітету; про перейменування Оргкомітету; про заяву урядові від імені Всесоюдної наради; звернення до церков ЄХБ [298, арк. 95].

У ході зібрання було вирішено перейменувати Оргкомітет на Раду Церков ЄХБ (РЦ ЄХБ) як керівний і духовний центр Спільки Церков ЄХБ (СЦ ЄХБ). До складу РЦ ЄХБ було одноголосно обрано: Г. Крючкова — пресвітера церкви ЄХБ м. Узлова; Г. Вінса — благовісника церкви ЄХБ м. Києва; С. Дубового — пресвітера церкви ЄХБ м. Джезказгана; І. Антонова — пресвітера церкви ЄХБ м. Кіровограда; М. Батурина — пресвітера церкви ЄХБ м. Шахти; П. Якименкова — пресвітера церкви ЄХБ м. Москви; Д. Мінякова — пресвітера церкви ЄХБ м. Барнаула; С. Голєва — благовісника церкви ЄХБ м. Рязані; А. Гончарова — пресвітера церкви ЄХБ м. Прокоф'євська; М. Кондрашова — пресвітера церкви ЄХБ м. Моздока; С. Цуркана — пресвітера церкви ЄХБ с. Слободзея (Молдавія) [496, с. 5].

Спеціальна заява з приводу створення РЦ ЄХБ повідомляла про її основні функції: а) здійснювати духовне та організаційне служіння в церкві ЄХБ на всій території СРСР, керуючись у своєму служінні Святим Письмом (Біблією); б) здійснювати в межах закону зовнішнє представництво церков ЄХБ як у СРСР, так і за кордоном; в) продовжувати клопотання перед урядом про дозвіл на скликання Всесоюзного з'їзду церкви під керівництвом РЦ ЄХБ [298, арк. 99; 497, с. 60; 498].

Після цієї наради новоутворена РЦ неодноразово зверталася до різних вищих органів влади з повторними вимогами щодо скликання з'їзду під контролем «ініціативників», затвердження на ньому нового Статуту братства, визнання РЦ ЄХБ владними органами тощо [499, с. 64 — 65; 500; 501, с. 65 — 67; 502].

З другої половини вересня 1965 р. прокотилася нова хвиля репресій щодо віруючих СЦ ЄХБ. Їх початок припав на Москву та Ленінград. В Україні переслідування з новою силою розпочато з 10 жовтня того ж року. Саме тоді в Сокологорному Запорізької обл. і Жовтих Водах Дніпропетровської обл. під час святкування дня жнив віруючих кидали до автомашин, рвали на них одяг, били, викручували руки, кидали на землю й топтали ногами. Багато віруючих отримали травми, переломи тощо. Після тривалого побиття атеїсти-дружинники запитали віруючих: «А що ви хотіли тут робити?». Останні їм відповіли: «Молитися Богові», що дуже вразило нападників. Вони промовили: «А нас прислали сюди, щоб завадити віруючим принести в жертву людину» [484, арк. 64].

Ці перші в 1965 р. репресивні заходи на теренах України щодо віруючих СЦ ЄХБ, а також суд над К. Марченком і В. Філаретовим у Запоріжжі 4 жовтня 1965 р. змусили служителів СЦ Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Кримської, Полтавської, Сумської та Харківської обл. скликати нараду 24 жовтня та звернутися до церков з інформацією про ситуацію в релігійному житті України останнього часу.

30 листопада 1965 р. РЦ затвердила Статут СЦ [298, арк. 170 — 173 зв.; 503, с. 5 — 12]. Згідно з ним, Спілька — це добровільне об'єднання самостійних і рівноправних церков, які повинні бути цілковито вільними, незалежними від держави об'єднаннями віруючих громадян-однодумців (§§1, 3). Мета та

завдання СЦ: а) проповідувати Євангеліє всім людям; б) досягати більш високого духовного рівня святості та християнського благочестя; в) домагатися об'єднання та міцності усіх церков і всіх віруючих церкви ЄХБ (§4).

У статуті також передбачено, що СЦ об'єднувала всі зареєстровані та незареєстровані в органах влади помісні церкви ЄХБ, які діяли на території СРСР і визнавали віровчення церкви ЄХБ та даний Статут (§5). Кожна помісна церква мала свободу на входження й вихід зі Співки (§§6, 7). Відповідно до §§9 — 12, 19, 21 — 23, 36 — 42 встановлено систему внутрішнього управління та підпорядкування у СЦ ЄХБ (див. рис. 1).

Безпосередньо на РЦ ЄХБ покладалися такі завдання: а) надання духовної та організаційної допомоги помісним церквам, обласним і міжобласним братським радам; б) видання та забезпечення церков ЄХБ необхідною духовною літературою; в) організація біблійних і регентських курсів та семінарів; г) здійснення в межах закону зовнішнього представництва церков ЄХБ як у СРСР, так і за кордоном (§14). Ліквідувати СЦ може тільки Всесоюзний з'їзд

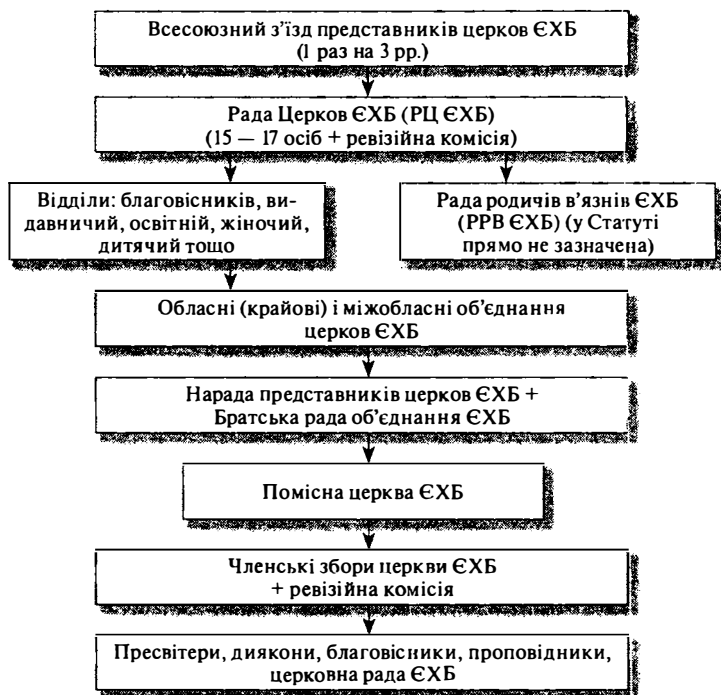

Рис. 1. Схема управління в СЦ ЄХБ за Статутом 1965 р.

представників церков ЄХБ як вищий керівний орган Спільки (§20) [298, арк. 170 – 173 зв.; 504, с. 207 – 215; 505].

24 лютого 1966 р. члени РЦ ЄХБ звернулися до голови РМ СРСР О. Косигіна з заявою, в якій просили уряд: 1) дати дозвіл на друк Біблій кишенькового формату для проповідників ЄХБ накладом 10 000 примірників; 2) дозволити видання збірок духовних пісень накладом 5 000 примірників; 3) дати дозвіл на друк періодичних видань РЦ ЄХБ: а) щомісячного «Братского листка» накладом 10 000 примірників; б) щомісячного духовно-настановчого журналу також накладом 10 000 примірників [506, с. 67 – 68; 507; 508, арк. 8].

Але влада навіть не відповіла на цю заяву. Потреба в релігійній літературі підштовхнула віруючих СЦ до створення власної типографії й видавництва.

Наприкінці 1965 – на початку 1966 рр. внесено суттєві зміни в законодавство про культу. Роз'яснення «Про реєстрацію релігійних об'єднань», затверджене постановою РСРК при РМ СРСР 16 жовтня 1965 р., стверджувало, що невизнання віруючими будь-якого релігійного спрямування тієї чи тієї церковної влади й авторитетів, малочисельність їхнього об'єднання та відсутність спеціального молитовного будинку не можуть стати підставою для відмови в реєстрації релігійного об'єднання [509, арк. 5]. Цим і спробували скористатися прибічники РЦ ЄХБ, але, як покаже час, не зовсім вдало.

Репресії щодо віруючих СЦ ЄХБ з новою силою розпочалися після ухвалення 26 березня 1966 р. Президією ВР УРСР Указу про адміністративну відповідальність за порушення законодавства про культу, а також внесення доповнень до статті 138 КК УРСР [437, арк. 28 – 31]. Окрім згаданої статті КК, активно застосовували і статті 62, 64, 187 та ін. [391, арк. 19].

Також масовим стало штрафування віруючих незареєстрованих громад ЄХБ. Лише в 1967 р. було притягнуто до адміністративної відповідальності близько 1300 осіб, в Україні – понад 400, з них половина – члени громад ЄХБ. Проте, нескінченні штрафи, часто кілька разів повторювані упродовж кількох лише днів, завдаючи серйозної матеріальної шкоди віруючим, не були ефективним засобом припинення ними організованої релігійної діяльності. Це змушені були визнати й працівники РСР [510, арк. 57].

На основі указу від 26 березня 1966 р. першого ж року його дії каральні органи УРСР притягли до кримінальної відповідальності близько 40 віруючих СЦ ЄХБ [511, арк. 18 – 19].

Незабаром після утворення СЦ у Києві 15 – 16 січня 1966 р. була проведена майже Всесоюзна нарада прибічників РЦ ЄХБ загальною кількістю близько 200 осіб [512, арк. 62 – 65]. Доповіді виголосили Г. Крючков («Про роботу РЦ ЄХБ»), Г. Вінс («Про Статут РЦ ЄХБ у СРСР»), М. Величко («Звіт про роботу Міжобласної ради»), Н. Білецька («Про роботу серед дітей») та ін. Було вирішено докласти всіх зусиль для поінформування віруючих щодо позиції РЦ ЄХБ [190, с. 548; 513, арк. 323 – 326].

Прибічники РЦ відкрито кидали виклик владі, їхні протестні масові акції стають відомими і в самій країні, і поза її межами. Так, зокрема, у травні 1966 р. трапилася екстраординарна подія для всієї радянської історії – пікетування віруючими СЦ ЄХБ (близько 500 осіб) будівлі ЦК КПРС у Москві. Для радянських релігійних організацій цей показовий виступ – унікальний. Повторення таких подій стане можливим тільки наприкінці 1980-х – на початку 1990-х рр. демократичним політичним організаціям.

Отже, на 16 травня 1966 р. заплановано багаточисельну акцію протесту віруючих СЦ ЄХБ проти уряду і партії. З усього Радянського Союзу до Москви таємно з'їжджалися представники опозиційної деномінації для участі в клопотанні за права віруючих громадян [514, с. 1].

Делегація, яка чекала на прийом біля ЦК КПРС, на кінець дня нараховувала близько 430 осіб від 130 громад Сибіру, Середньої Азії, Уралу, Поволжя, Кавказу, центру Росії, Білорусії, України та Молдавії. За даними прокуратури Москви, отриманими з повідомлень віруючих, кількість протестантів сягнула б понад 1500, якби багатьох з них не відкликали достроково з відпусток або не зняли з потягів у дорозі [508, арк. 23 – 39; 515, с. 2]. Ця акція була настільки несподіваною для влади, що в перший день вона нічого не зробила для розгону демонстрації.

Члени делегації подали петицію на ім'я генсека ЦК КПРС Л. Брежнєва [516]. Віруючі, хоч, як виявилось пізніше, не були організовані безпосередньо РЦ ЄХБ, але висували Л. Брежнєву аналогічні з РЦ вимоги про дозвіл на проведення з'їзду, визнання РЦ і СЦ, припинення гонінь на віруючих та ліквідацію втручання держави у внутрішньоцерковні справи, а також про реалізацію права на релігійне навчання й виховання [517].

Наступного дня, провівши ніч під стінами ЦК КПРС, віруючі організували справжню демонстрацію, у якій разом з новоприбулими членами московської незареєстрованої громади взяло участь близько 600 осіб. Органи влади застосували силу: армія, міліція та КДБ розігнали демонстрацію, а її учасників жорстоко побили, заштовхали до 28 автобусів, спеціально для цього підігнаних до Кремля, та відвезли до в'язниці [477, с. 24 – 25]. Більшість з віруючих наступного дня, оштрафувавши, випустили, іншим дали по 15 діб адмінарешту [484, арк. 58 – 58 зв., 77 – 79, 87 – 87 зв., 88 – 89].

19 травня Г. Вінс і М. Хорев, уповноважені РЦ ЄХБ з'ясувати подальшу долю віруючих, із заявою [518, с. 68 – 69; 519] звернулися до приймальні ЦК КПРС, де їх також заарештували кадебісти [233, с. 213, 215-д; 517]. РЦ опротестувала цей арешт новою заявою [520, с. 69 – 70; 521].

Після придушення демонстрації в Москві великою хвилею прокотилися всіма регіонами СРСР серія арештів місцевих лідерів опозиційних віруючих церков ЄХБ. Уже в травні заарештували 31 особу; арешти тривали протягом літа, за ґрати кинули ще 128 осіб, а загальна кількість заарештованих у цій справі – 202 особи. Арешти тривали й наступного року, а до серпня 1968 р. Усього у в'язниці опинилися 240 осіб [215, с. 282].

Таким чином, після подій біля будівлі ЦК КПРС антирелігійний терор посилили по всій країні. Так, зокрема, 20 травня 1966 р. на молитовні збори Київської автономної громади ЄХБ прибув уповноважений РСР й інші офіційні особи. Уповноважений заявив: якщо віруючі не повернуться до ВС ЄХБ, то їх зібрання заборонять. 22 травня богослужіння цієї громади знову перервала велика кількість працівників міліції та КДБ, які вчинили «грубу розправу» над віруючими. Після візиту представників громади до прокуратури УРСР 23 травня правопорушення з боку органів міліції та КДБ щодо віруючих повторилися. Незважаючи на тиск і репресії, громада й далі збиралася для богослудь, і кожного разу міліція та КДБ розганяли збори, віруючих заарештовували, засуджували на 15 діб, штрафували та примушували переходити до ВС ЄХБ або взагалі в православ'я [484, арк. 101 – 103; 522, арк. 2; 523, арк. 27; 524].

У результаті репресій у Києві заарештували 181 віруючого, з них 15 діб відсиділи 64 особи, звинувачені в дрібному хуліганстві, на решту наклали штрафи по 25 – 50 крб. Щодо 4 віруючих – І. Бондаренка, П. Величка, Г. Вінса і В. Шупуртяк порушили кримінальні справи [508, арк. 23 – 27, 74 зв. – 76, 78 – 79, 81, 83 – 85; 522, арк. 2 – 3].

Особливі сподівання радянська влада покладала на запланований на кінець 1966 р. Всесоюзний з'їзд церкви ЄХБ, який мав відіграти вирішальну роль у поверненні під опіку ВР ЄХБ тих громад віруючих, які вийшли з неї добровільно [525, арк. 96 – 98].

У червні 1966 р. комісія з організації з'їзду виробила й затвердила порядок обрання делегатів на обласні наради й з'їзд, підготувавши все так, щоб обмежити участь прибічників РЦ ЄХБ у цих заходах. Так, на обласні заходи громада обирала від 50 членів 1 представника, від 100 – 2 і т. ін. Громади, чисельністю від 30 до 50 членів, обирали на обласну нараду 1 представника. Громади, де кількість членів була менше, ніж 30, мали об'єднуватися з найближчими громадами й обирати представників за тією ж нормою. На Всесоюзний з'їзд ВС ЄХБ обирали одного делегата від 500 віруючих. Нелегальні громади СЦ ЄХБ не мали змоги належним чином представити себе на з'їзді [526, арк. 52 – 52 зв.].

РЦ бойкотувала з'їзд 1966 р. Її представники оприлюднили заяву та звернення до з'їзду, де наголошували, що в жодних нарадах, з'їздах і конференціях під егідою ВР ЄХБ вони участі не братимуть, а всі ухвали таких заходів вважатимуть недійсними [527, с. 1 – 7; 528, арк. 7 – 14; 529].

З 4 по 7 жовтня 1966 р. у Москві пройшов черговий Всесоюзний з'їзд церкви ЄХБ під керівництвом ВР ЄХБ. Влада, побоюючись росту активності прибічників РЦ, майже не перешкоджала його проведенню [215, с. 244; 525, арк. 132 – 133]. На з'їзді були визнані помилки, зроблені керівництвом ВР ЄХБ – прийняття документа на пленумі 1959 р., а також закликано до єдності всієї громади СЦ. Фактично форум був таким, якого прагли й дуже довго вимагали Ініціативна група, Оргкомітет і РЦ ЄХБ. Проте, опозиційні віруючі на чолі з керівництвом СЦ не визнали й не взяли участі в його ро-

боті, мотивуючи це тим, що він проводився під керівництвом ВР ЄХБ, а не активістів РЦ [484, арк. 24 — 25, 28 зв. — 29; 530; 531, с. 2 — 3; 532].

Під час з'їзду представники РЦ Є. Коваленко та Г. Майборода зачитали звернення-заяву від РЦ, у якій йшлося про невизнання з'їзду та його рішення. У дискусію активісти СЦ не вступали [525, арк. 133 — 135; 533].

Наприкінці з'їзду А. Міцкевич виголосив слова вибачення за свої помилки в минулому, а делегати прийняли їх з прощенням [215, с. 248 — 249].

Не сприяли порозумінню та примиренню «збіги»: під час наради-з'їзду 1963 р. у в'язниці перебував О. Прокоф'єв, а в 1966 р. Г. Крючков і Г. Вінс — в слідчому ізоляторі.

На з'їзді 1966 р. обрали об'єднавчу комісію, яка одразу ж зіткнулася з великими проблемами: у деяких зареєстрованих громадах вважали, що прибічники РЦ відійшли від Христа і їм немає прощення; частина місцевих пресвітерів ВР ЄХБ не захотіла визнавати власні помилки в минулому; керівники РЦ радили своїм прибічникам не вступати в перемовини з членами комісії тощо [215, с. 267].

Також на з'їзді було прийнято віровчення, розроблене І. Каргелем ще в 1913 р., і внесено зміни до Статуту Спільки. Ними, зокрема, передбачено: на допомогу старшим пресвітерам створити «пресвітерські ради»; старші пресвітери зобов'язані звітувати про свою діяльність перед відповідними територіальними пресвітерськими нарадами. У новій редакції Статуту також підкреслено незалежність помісної церкви.

РЦ ЄХБ, як ми уже згадували, не визнала новий з'їзд 1966 р. і заявила прибічникам ВР ЄХБ, учасникам з'їзду, наступне:

«1. У жодних нарадах, конференціях, з'їздах і т. п., які проводяться під керівництвом ВР ЄХБ, Рада Церков, згідно з прийнятою резолюцією, участі брати не буде і повноважень представництва на них нікому не дає.

2. Нинішній з'їзд не має права вирішувати церковні питання, оскільки він організований під керівництвом служителів ВР ЄХБ, відлучених церквою від ЄХБ за антицерковну діяльність, яку проводять до сьогоднішнього дня.

3. Усі заходи, рішення, документи вищеназваних нарад, конференцій, з'їздів, які проводилися під керівництвом ВР ЄХБ, Рада Церков, згідно з раніше прийнятою резолюцією, вважає й буде вважати недійсними.

4. Так як ВР ЄХБ і її працівники виправдовують свою антицерковну діяльність, відкидаючи покаяння за зв'язок з миром, заявивши під час розмови з братами Ради Церков, що «такого покаяння не буде», то єдиним, угодним Богу рішенням, яке може прийняти цей з'їзд — це прийняти відлучення ВР ЄХБ і її працівників...» [511, арк. 13 — 14; 534, с. 9 — 10].

На підтвердження своєї тези проте, що з'їзди Спільки 1963 і 1966 рр. проведено за активної участі «зовнішніх» (не членів церкви, представників атеїстичних органів влади), члени РЦ оприлюднили лист одного з служителів, який зміг виступити на з'їзді ВР ЄХБ у 1966 р. (не називаючи його імені) [245, с. 10].

У звіті новообраного старшого пресвітера в Україні М. Мельникова зазначено, що в Україні діяльність РЦ ЄХБ підтримує лише 4% віруючих; на

початку 1966 р. кількість відокремлених в Україні складала 6 000 чоловік; проте, цього ж року 2 000 з них повернулося до своїх церков. Також він повідомив, що старшими пресвітерами обрано двох колишніх прибічників Оргкомітету – В. Василенка (Вінницька обл.) та І. Лайка (Чернігівська обл.). У складі української делегації на з'їзді були присутніми близько 20 осіб, у минулому – прихильників Оргкомітету. Також прозвітовано, що кількість прибічників «чистого баптизму» зменшилася до однієї сотні віруючих.

Перша офіційна зустріч представників ВР ЄХБ і РЦ ЄХБ з приводу можливого примирення та «широкого прощення» відбулася 23 березня 1966 р., але закінчилася діаметрально протилежним результатом – навіть скандалом [484, арк. 121 – 140; 535; 536, с. 22 – 31; 537, с. 57 – 58].

Невдовзі після з'їзду, 29 – 30 листопада 1966 р., у Московському міському суді відбувся процес над головою РЦ ЄХБ Г. Крючковим і її секретарем Г. Вінсом [538; 539, арк. 2 – 56]. На судові засідання не викликали жодного з 17 свідків, у тому числі головних свідків звинувачення. Слухання проходило надто поспішно. Першого дня судові засідання тривало з 10 год. ранку до 9 год. вечора, другого – з 10 до 1 год. ночі. 1 грудня оголосили вирок: Г. Крючкова і Г. Вінса засуджено до трьох років позбавлення волі кожного [485, с. 16 – 17; 540, с. 4].

Через рік Київська громада віруючих СЦ ЄХБ відкрито протестувала проти спроб фізичного знищення Г. Вінса у виправному таборі, де створили нестерпні умови для відбуття покарання [541, арк. 144 – 149; 542; 543]. Реакції влади на цей протест не було.

Зарубіжні релігійні центри, організації та установи активно стежили за долею секретаря РЦ ЄХБ Г. Вінса. Та все ж журнал Українського євангельсько-баптистського братства в США «Післанець правди» одного разу допустив грубу помилку. Не перевіривши сумнівну інформацію, у 1970 р. надрукував статтю про голодну смерть у радянській в'язниці проповідників Г. Вінса та Й. Бондаренка. Іншого разу, у журналі «Місія Христа в комуністичному світі», у підписі під світлиною Г. Вінса помилково говорилося: «його розшукує поліція, хоча ми маємо дані, що він утік до Ізраїлю» [39, с. 81].

Оскільки в 1966 р. основний склад РЦ ЄХБ опинився в таборах і в'язницях, було обрано її тимчасовий склад з інших служителів СЦ та поповнено відділ благовісників. Так, зосібна, лідерами РЦ стали І. Пунк, П. Румачик і М. Шаптала.

Дошкульний випадок для органів влади трапився в м. Миргороді Полтавської обл. 1967 року. Тут незадовго до смерті член КПРС з 25-літнім стажем О. Бутенко заповів, щоб його тіло поховали зіруючі церкви ЄХБ за релігійним обрядом. Сім'я так і вчинила. Проте під час похоронної процесії представники місцевої влади силою відібрали труну з покійником у його родини та поховали за радянським звичаєм. При цьому вони перешкоджали родичам попрощатися з померлим. На цвинтарі частину віруючих вкинули до автомашини та забрали до відділу міліції. Ці події детально описали сини

покійного О. Бутенка у відкритому листі-заяві до Л. Брежнєва від 26 березня 1967 р. [544].

Улітку 1967 р. у Києві органи влади викрили школу з навчання дітей релігії. У ній було 4 групи, що нараховували близько 100 дітей від 6 до 17 рр. У підпільній школі учнів поділяли на групи відповідно до їх віку, а саме: 1 старша група, 2 групи шкільного віку та 1 група дошкільників. Керувала релігійним навчальним закладом М. Купрієнок, згодом засуджена каральними органами; учителями-помічниками були Н. Беґеко, Д. Ковтун і О. Костенко. Вони з допомогою віруючих Д. Лешенка, З. Панькової та М. Тишкевич організували для найкращих учнів (30 осіб) відпочинок і літню школу у польових умовах поблизу річки Уж, де їх і викрили органи влади [545, арк. 58 – 59]. У вчителів вилучили товсті зошити (4 шт.) із записаними псалмами, духовними гімнами і віршами (до речі, цілком законна література), кілька нотних альбомів релігійного змісту, багато дитячих малюнків на релігійну тематику, акордеон, гітару тощо [511, арк. 123 – 126].

Уповноважений РСР при РМ СРСР по УРСР К. Литвин мав усі підстави твердити про те, що київська громада віруючих СЦ ЄХБ була «опорною базою нелегального центру» «ініціативників», видаючи підпільну релігійну літературу, розповсюджуючи листи та заяви, створюючи показові біблійні школи і групи з вивчення Біблії тощо. Він підкреслював, що рушійна сила київських опозиціонерів – досвідчені кадри: з 200 осіб – 119 віруючих віком до 40 рр., 10 – з вищою освітою, 50 – з повною середньою. Вони організували лише упродовж 1968 р. у Києві та Київській обл. понад 50 масових зібрань віруючих, на яких були присутніми до 10 000 осіб [546, арк. 20].

Показовою, на наш погляд, є деяка статистика РСР при РМ СРСР щодо застосування адміністративної відповідальності віруючих за 1967 р. Так, усього в СРСР цього року було оштрафовано близько 1 300 чоловік, з яких 400 осіб – в Україні. Поміж усіх покараних – 800 прибічників РЦ ЄХБ. Як бачимо, найбільший тягар адміністративної відповідальності падав на українських опозиційних віруючих [437, арк. 19].

Упродовж 1967 – 1969 рр. спостережено активізацію антирелігійного друку, гонінь і репресій на місцях, тортур та арештів органами міліції й КДБ, переслідування дітей віруючих громад ЄХБ та масових погромів молитовних зібрань із застосуванням насилля [547, с. 16 – 17; 548, с. 2 – 7]. Винуватцем цього було прямо названо ЦК КПРС і його лідера Л. Брежнєва.

У серпні 1967 р. один з американських журналів («Сучасність») уперше опублікував «Інструктивний лист старшим пресвітерам» та відкритий лист українського віруючого церкви ЄХБ А. Ковальчука до Л. Брежнєва, де автор звинувачував вище керівництво в цілеспрямованих переслідуваннях незаєєстрованих громад ЄХБ [549, с. 84].

Про посилення репресій щодо віруючих СЦ ЄХБ після їхньої демонстрації біля стін ЦК КПРС у Москві свідчить статистика вжитих заходів адміністративної та кримінальної відповідальності. Так, за період з червня

1966 р. по квітень 1967 р. в УРСР притягли 55 чоловік до кримінальної та 503 особи до адміністративної відповідальності [420, арк. 26].

Підготовка до відзначення 100-річчя вітчизняного баптизму в серпні 1967 р. ще більше розділила два баптистські центри. РЦ ЄХБ заявила про ювілей масовими зібраннями, які майже повсюдно закінчувалися конфліктами з правоохоронними органами. Так, 13 серпня 1967 р. на одеському Пересипі, просто неба проходило зібрання понад 200 віруючих, тут виголошували проповіді та поширювали нелегальну релігійну літературу. Спроби органів влади припинити багатолюдне зібрання не мали успіху [420, арк. 25, 28].

Ювілейні урочисті зібрання віруючих СЦ ЄХБ відбувалися на Донеччині, у Житомирі, Запоріжжі, Кіровограді, Новоград-Волинському, Чернігові тощо. Надходили також відомості про підготовку до масових зібрань наприкінці серпня в Луганській, Рівненській, Харківській обл., у Києві та Львові [420, арк. 28].

Отже, доходять висновку органи в справах релігій, спротив переростав у затяжну фазу й загрожував своїм поширенням зареєстрованим громадам [420, арк. 43].

Починаючи з 1967 р., РРВ ЄХБ від свого імені регулярно поширювала надзвичайні повідомлення про нові арешти й суди над віруючими церкви ЄХБ, відкриття кримінальних справ, переслідування, жорстокі розгони зібрань, специфіку утримання в'язнів совісті в таборах, їх непоодинокі смерті під час відбування термінів покарань; а також аналізувала судові вироки, випадки допитів дітей і репресій щодо них, позбавлення батьківських прав через релігійне виховання дітей в сім'ях [547, с. 1 – 18; 550, арк. 53 – 60; 551, с. 5 – 14].

Часто віруючі скаржилися на вчинені над ними в органах міліції тортури, які для багатьох закінчувалися інвалідністю [552, с. 10 – 11].

Також РРВ ЄХБ наголошувала на тому, що віруючим церкви ЄХБ у таборах були створені особливі умови: а) у супереч правил режиму виправних таборів їх позбавляли права переписки з близькими та рідними; б) віруючим табірникам забороняли мати Біблії та Євангелія; в) в'язнів ЄХБ позбавляли права здійснювати духовні треби; г) вони також не мали права молитися [553].

Усього ж протягом 1964 – 1970 рр. РРВ ЄХБ направила до центральних державних і партійних органів влади 38 надзвичайних повідомлень, заяв, термінових телеграм. Але жодної відповіді від адресатів не надійшло [554, с. 41].

Упродовж 1968 р. органи влади продовжили наступ на прибічників РЦ ЄХБ. Зокрема, цього року було засуджено 60 осіб. Як наслідок репресій, близько 2 000 віруючих були змушені відійти до ВР ЄХБ, не витримавши тиску влади [184, с. 237]. До того ж заходи органів влади «з ослаблення вплив. зв. «Ради церков єхб» на рядових віруючих були здійснені через релігійні канали, через Всесоюзну раду єхб» [184, с. 237].

10 січня 1968 р. у Львові у прибічників РЦ В. Петлехи та І. Януш під час обшуку вилучили багато релігійної літератури, виготовленої нелегальним

методом, друкарську машинку, чистий типографський папір, вісківку, чорнильну хімічну пасту та копіювальний папір. З цього органи контролю зробили висновки, що в їхньому будинку, по суті, була створена законспірована друкарська точка, за допомогою якої господарі розмножували релігійну літературу та поширювали її поміж своїх однодумців у межах області [54], арк. 65 – 67; 555, арк. 90].

12 лютого 1968 р. відбулася чергова зустріч представників РЦ ЄХБ з керівництвом РСР при РМ СРСР, результати якої не змінили політику радянських органів щодо віруючих і додали переконливості останнім у малоефективності таких бесід [54], арк. 1а – 41, 95 – 99; 556, с. 3 – 11; 557, с. 3 – 11].

ВРЄХБ активно шукала шляхи до примирення та об'єднання з громадами, які підтримували РЦ. Основні перемовини щодо можливого об'єднання припали на 1969 р. Усього було проведено 4 зустрічі. У ході двох перших (19 квітня та 17 травня) обидві сторони намагалися знайти точки дотику й готувати власні проекти декларації для підписання протилежною стороною. Закінчилися ці спроби оформлення єдності братства ЄХБ взаємними звинуваченнями в небажанні церковної однакості та прагненні кожної зі сторін до безмежної влади над віруючими [558, с. 1 – 10; 559, с. 1 – 6; 560, арк. 57 – 63; 561, арк. 69 – 91, 95 – 116; 562, арк. 7 – 93, 157 – 161 зв.].

Так, зокрема, 19 квітня ВР ЄХБ висунула РЦ низку вимог і пропозицій відносно майбутнього примирення, а вже 17 травня, під час другої зустрічі, у свою чергу РЦ ЄХБ виголосила свої «братські поради з питання покаяння» [562, арк. 162 – 167; 563, с. 1 – 5; 564, арк. 53 – 56].

Поряд з вимогами до ВР ЄХБ з боку РЦ офіційний центр також мав багато вимог і претензій до керівництва відокремлених віруючих. З-поміж них: припинення, за їх словами, принизливого наклепництва на адресу ВР ЄХБ; зняття відлучення з усіх членів ВР ЄХБ, проведеного РЦ без дотримання церковних правил; припинення діяльності РРВ ЄХБ з її надзвичайними повідомленнями; неповторення демонстрацій, багатолюдних зустрічей без дозволу влади, шлюбних процесій з масовою участю віруючих, лісових зібрань, різких дій щодо влади, налагодження недільних шкіл для дітей та інших порушень законодавства про культу; відмова від видання різних листків і звернень, спрямованих проти влади, передачі цих листків іноземцям, адресування їх за кордон, встановлення контактів з різними антирадянськими групами та окремими діячами за кордоном тощо [565].

У свою чергу, РСР не дуже подобалися результати перемовин між РЦ і ВР ЄХБ. Працівники Ради звинувачували окремих керівників ВР у тому, що вони «проявляють схильність піти на угоду з ними (прибічниками РЦ ЄХБ. — О.Л.) за рахунок відмови від дотримання законодавства про культу» [564, арк. 56].

29 жовтня 1969 р. відбулася третя зустріч представників альтернативних духовних центрів. Від РЦ у ній брали участь Г. Крючков, Г. Вінс, М. Шапта-ла, а від ВР ЄХБ — І. Іванов, С. Тимченко, О. Карев, І. Моторін, М. Жидков. Як секретарі були присутніми О. Бичков і В. Лебедев. Керівництво РЦ ви-

клало свої пропозиції у зверненні. Проте представники ВР їх не прийняли [564, арк. 139; 566, с. 1 – 3; 567, с. 1 – 3].

Четверта зустріч (4 грудня 1969 р.) також не дала позитивних результатів щодо процесу об'єднання. Створена на з'їзді ВС ЄХБ комісія з об'єднання потрапила в скрутне становище, оскільки РЦ розгорнула діяльність проти неї та заборонила віруючим вести діалог з її членами з питання примирення й об'єднання [234, с. 248].

21 липня 1969 р. також відбулася зустріч Г. Крючкова й М. Шаптала в приміщенні РСР при РМ СРСР з її відповідальними працівниками стосовно нормалізації взаємовідносин між РЦ ЄХБ та органами влади. Представники держави наполягали на протизаконності діяльності «ініціативників» і вимагали визнання та дотримання ними законодавства про культ. Члени РЦ ЄХБ, погрожуючи можливими неконтрольованими діями своїх прибічників, не отримавши жодних позитивних результатів від розмови, ні з чим залишили приміщення Ради [564, арк. 96 – 99].

6 грудня 1969 р. у Тулі відбулася Всесоюзна нарада-з'їзд служителів церков СЦ ЄХБ, у якій взяли участь 120 осіб з 47 областей, країв і республік СРСР. З'їзд проходив у братській кімнаті нарад РЦ ЄХБ при молитовному будинку Тульської церкви з 10 год. до 22.30 [550, арк. 1; 568, с. 1; 569].

На порядку денному були такі питання: 1) звіт про служіння РЦ за період з 1966 р. по травень 1969 р.; 2) звіт про служіння РЦ за період з червня по грудень 1969 р.; 3) ставлення до ВР ЄХБ; 4) ставлення церков до реєстрації; 5) обрання РЦ ЄХБ; 6) прийняття документів: а) звернення РЦ до всіх церков про реєстрацію; б) заява урядові.

З самого початку наради Г. Крючков повідомив усім присутнім, що два дні тому було отримано дозвіл Тульського виконкому депутатів трудящих від 3 грудня 1969 р. на проведення цього заходу [550, арк. 2].

З'їзд став важливим тому, що саме на ньому було вирішено рекомендувати всім незареєстрованим громадам ЄХБ подавати заяви нового зразка до органів влади з метою реєстрації [570, арк. 80 – 83]. Головним для служителів СЦ була відсутність пункту про обов'язковість визнання та дотримання законодавства про культ [550, арк. 21, 131 – 132]. Але, як з'ясувалося пізніше, поступки держави в справі реєстрації релігійних об'єднань були тимчасовими. Після проходження реєстрації громадам СЦ ставили додаткові умови. Зокрема, визнати ВР ЄХБ за духовний центр [571, с. 1 – 2].

Цього ж дня було обрано новий склад РЦ ЄХБ, куди увійшли: М. Батурин, Г. Вінс, С. Дубовий, М. Кондрашов, Г. Крючков, П. Румачик, М. Шаптала та П. Якименков [550, арк. 5 – 8]. Вивели зі складу РЦ і навіть відлучили від церкви цього року О. Прокоф'єва і І. Пунка [572, с. 4; 573, с. 4].

Через кілька місяців, 15 серпня 1970 р. лідери СЦ знову зберуться на чергову нараду в Тулі, але цього разу її розжене місцева влада, а 2 вересня того ж року братську кімнату РЦ ЄХБ, надану М. Владикініним, взагалі конфіскують [574, с. 8].

Тулський з'їзд СЦ 1969 р. прийняв текст листа до О. Косигіна, у якому назвав імена обраних членів РЦ, і зазначив: «У зв'язку з тим, що ці особи є законно обраними представниками нашої організації, просимо розглядати цих діячів СЦ ЄХБ як таких, які мають законне право бути звільненими від роботи в народному господарстві. Просимо Вас дати відповідні вказівки нижчестоячим інстанціям, щоб вони не чинили цим особам перешкод у виконанні покладених на них функцій» [550, арк. 128 — 130]. Підкреслюючи, що мова йде виключно про реалізацію їх громадянських прав, укладачі листа наголошували: «Діяльність РЦ ЄХБ не пов'язана з порушенням громадського порядку або приниженням прав громадян і не має нічого спільного з суспільно-політичними й тому подібними питаннями. Вона торкається виключно внутрішньоцерковних проблем».

Відповідь влади не забарилася. Г. Крючкова і Г. Вінса засудили до примусової роботи на підприємствах народного господарства; заарештували М. Хорєва та інших членів РЦ, суди над якими закінчувалися стандартними вироками: 3 роки ув'язнення. Лідери СЦ перейшли на нелегальне становище починаючи з 1970 р. [215, с. 286 — 287].

3 грудня 1969 р. державні органи реєстрації релігійних об'єднань запропонували нову, скорочену, анкету, у якій вже не було фрази: «З радянським законодавством про релігійні культи ознайомлені та зобов'язуємося його дотримуватися». Саме це відіграло вирішальну роль у прийнятті рішення РЦ піти на реєстрацію громад.

Але й реєстрація релігійних об'єднань СЦ ЄХБ не полегшила їм життя та не припинила репресії з боку місцевих органів влади. Початок 1970 р. знову був щедрим на заяви та клопотання віруючих перед центральними установами для захисту від свавілля чиновників [див., наприклад: 575, с. 47 — 51].

Через рік після заклику РЦ у 1969 р. до своїх громад реєструватися в органах влади Рада прийняла програмний документ, у якому констатувала, що майже всі громади СЦ передали до офіційних інстанцій прохання про реєстрацію [215, с. 285]. З часом керівники СЦ ЄХБ зрозуміють, що цей крок не матиме позитивних наслідків. Жодну з громад, яка подала заяву про реєстрацію під керівництвом РЦ, не зареєстрували [550, арк. 97; 576, с. 3].

За даними РСР, після аналізу судової статистики, упродовж 1966 — першої половини 1969 рр. за порушення законодавства про культи засудили 429 осіб. З них: у 1966 р. — 184, 1967 р. — 115, 1968 р. — 72, у першому півріччі 1969 р. — 58 осіб. Для порівняння: упродовж 1961 — 1965 рр. усього було засуджено 917 віруючих. Зменшення кількості ув'язнених в основному припало на Україну, де кількість засуджених у відповідні періоди знизилася з 518 до 84 осіб. Контингент засуджених за порушення законодавства про культи в основному складали прибічники РЦ ЄХБ (біля 90 відсотків усіх віруючих в'язнів). Владні інстанції в основному інкримінували такі порушення: поширення нелегальної релігійної літератури, яка містила заклики до невиконання законодавства про культи; систематичне навчання дітей релігії; підготовку та проведення релігійних зібрань, походів, зборів й інших це-

ремоній культу; організаційна діяльність керівників релігійних об'єднань [564, арк. 126 – 127].

Цього ж, 1969 р., 9 – 11 грудня відбувся черговий з'їзд ВС ЄХБ, де знову були присутніми представники РЦ (наприклад, Л. Коваленко). Г. Вінс, Г. Крючков, М. Шаптала офіційно не прийняли запрошення ВР ЄХБ взяти участь у роботі форуму, навіть у статусі гостей. Усього на з'їзді було 475 делегатів і 269 гостей. Понад 250 чоловік репрезентували українські зареєстровані церкви ЄХБ. На з'їзді говорили про успіхи комісії з примирення щодо об'єднання частини опозиційних віруючих з офіційними громадами ВС ЄХБ, внесли зміни до Статуту Спільки, згідно з якими з'їзд можна скликати один раз на 3 – 5 рр. [215, с. 252 – 255; 234, с. 249].

Цього разу РСР дозволила брати участь у роботі з'їзду лише представникам зареєстрованих громад ВС ЄХБ, засвідчивши безперервне посилення тиску держави на незареєстровані релігійні об'єднання [564, арк. 57 – 60].

Про широкі зв'язки між прибічниками РЦ та зарубіжними антикомуністичними організаціями знали й органи радянської влади. Зокрема, у листуванні між РСР та вищими органами управління часто згадували імена У. Ольденбурга, Неерскофа, С. Чернійчука та інших як туристів-посередників між опозиційними віруючими церкви ЄХБ і різними закордонними центрами.

Владним органам стало відомо, що в липні 1971 р. у Вінницькій обл. перебував турист зі Швеції С. Чернійчук, який, будучи емісаром «Слов'янської місії», налагодив контакти з активістами нелегальних громад віруючих СЦ ЄХБ. Він пропонував їм матеріальну допомогу: отримати як подарунок автомобіль з Канади, потім продати, а виручені кошти передати пресвітеріві М. Машніцькому, щоб він витратив їх на користь релігійного об'єднання [577].

За інформацією працівників РСР, документи РЦ і РРВ ЄХБ про «гониму церкву в СРСР» використовували в своїй роботі такі зарубіжні організації, як «Спеціалізований науково-дослідницький і інформаційний центр» (Англія), «Центр з вивчення релігії та комунізму» (Англія), «Слов'янська місія» (Швеція), «Місія допомоги церкві мучеників» (США), радіостанції «Свобода», «Голос Америки», «Бі-бі-сі», «Вільна Європа», газети «Посев», «Новая русская газета» тощо [110, с. 26 – 27].

«Місія Вурмбранда» масово тиражувала й широко поширювала в різних країнах Європи та Америки «Відкритий лист усім християнам світу», листівку «Скільки християн у радянських в'язницях?», брошури «Російські християни під судом», «Підпільні святі», «Я був рабом у Росії», «Мученики за Христа», бюлетені «Підпільна Євангелізація», «Ісус для комуністичного світу», «Голос мучеників» та ін. [577].

У інформації також відзначалося, що почастішали повідомлення про гоніння на віруючих СЦ ЄХБ у газетах і журналах («Баптист Таймс», «Чорч Таймс», «Векопостен», «Каліфорнія седерн Баптистс» тощо), які видавали зарубіжні релігійні організації, котрі підтримували «дружні» зв'язки та об-

мінювалися делегаціями з ВР ЄХБ. До них належали англіканська церква, баптистські спілки Швеції, Англії, США й інших країн.

Зарубіжні релігійні центри привозили до СРСР або переправляли нелегальним шляхом релігійну літературу у великому обсязі. Факти вилучення зарубіжної релігійної літератури були непоодинокими, а її кількість нараховувала тисячі примірників щоразу [577]. Крім літератури, ці центри часто практикували допомогу у вигляді грошових переказів, бандеролей і посилок. Їх адресували родичам ув'язнених віруючих.

За підсумками роботи другого Всесоюзного з'їзду родичів в'язнів ЄХБ (12 – 13 грудня 1970 р., Київ), стала відомою жаклива статистика боротьби держави з віруючими громадянами. З'їзд підрахував різні аспекти репресій з боку атеїстичної влади упродовж 1961 – 1970 рр. Так, зокрема, було ув'язнено 524 віруючих, з них – 44 жінки. 8 осіб померло під час слідства або в ув'язненні.

Під час обшуків вилучено 2 840 релігійних книг, брошур релігійного змісту (Біблії, Євангелія, Симфонії, Збірки духовних пісень), музичні інструменти, альбоми, нотні зошити, магнітофонні стрічки, листи релігійного змісту, настінні тексти з рамками тощо.

За участь у молитовних зібраннях було покарано адмінарештом на 15 діб 791 людину (це 11 865 людиноднів); міліціянти з активною допомогою працівників прокуратури, уповноважених РСР і дружинників 986 разів розігнали молитовні зібрання, нерідко б'ючи віруючих.

Допитам і погрозам у органах влади піддали 1 380 чоловік (загалом зафіксовано 8 648 випадків). Це без урахування допитів під час облав на зібрання (їх взагалі дуже важко рахувати). Також незаконно допитали 390 дітей віруючих батьків (не беручи до уваги багаточисельні допити в школах).

Сума штрафів за відвідування молитовних зібрань і надання для них свого житла складає 94 300 крб. Кілька десятків віруючих були виключені або не прийняті до вищої школи через віру в Бога.

Центральні, обласні та районні газети, журнали публікували сотні статей і заміток антирелігійного змісту. З'їзд навіть склав список з 66 назв статей цього напрямку.

Було зазначено, що сумна статистика презентує тільки 50% від усіх дійсних фактів порушень прав віруючих громадян, щодо яких РРВ та РЦ ЄХБ мали достовірні підтвердження [552, с. 40 – 41].

Другий Всесоюзний з'їзд родичів в'язнів ЄХБ у СРСР постановив: надати проводити з'їзди за потреби, незалежно від терміну; РРВ підзвітна тільки з'їздові; видрукувати збірку документів РРВ за увесь період роботи з 1964 р. по 1970 р.; РРВ можна розпускати лише з двох причин: а) за рішенням Всесоюзного з'їзду родичів в'язнів; б) за відсутності в'язнів у СРСР. У подальшому, зазначав з'їзд, РРВ зобов'язана інформувати усіх віруючих про гоніння шляхом надзвичайних повідомлень і направляти їх копії до уряду; було схвалено роботу та документи РРВ ЄХБ у СРСР упродовж звітного періоду (1969 – 1970 рр.).

З'їзд одноголосно вирішив: а) вважати всі документи ВР ЄХБ, у яких міститься інформація про РРВ, неправдивими та антиєвангельськими; б) постійно молитися за ВР ЄХБ задля її спасіння; в) звернутися до всіх християн світу з проханням взяти участь у молитвах за переслідувану церкву ЄХБ у СРСР, а також запропонувати розпочати й продовжувати клопотання перед урядом щодо можливості сповідання своєї віри в Бога вільно; г) розширити текст листа до християн світу шляхом доповнення-прохання до всіх органів друку, рад. останцій і телецентрів світу: розповсюдити текст і довести до відома всіх християн світу звернення з'їзду; д) направити лист Генеральному секретареві ООН У Тану та уряду СРСР; е) опублікувати перелік антирелігійних статей у радянській періодиці та список вилученої літератури під час обшуків помешкань віруючих; ж) поширити фотоілюстровану інформацію в 12 розділах і список в'язнів ЄХБ у СРСР.

Також з'їзд обрав новий склад РРВ ЄХБ і делегував 5 осіб для зустрічі з урядовими й іншими організаціями, у тому числі й міжнародними [578, с. 35 – 37].

У своїй плідній діяльності РРВ ЄХБ особливу увагу приділяла віруючим дітям. Кожен документ Ради згадує про них, про порушення їхніх прав з боку органів влади, як-то: насмішки та утиски в школах; заниження оцінок з різних предметів і за поведінку; примусовий вступ до піонерів або комсомолу; допити прокуратури, міліції, КДБ; спеціальна вказівка в характеристиках про приналежність до віри; заповнення анкет релігійного змісту; штрафи батькам за присутність дітей на церковних богослужіннях; особливий перепис як вдома, так і під час богослужіння; позбавлення рідних батьків їх прав на виховання своїх дітей тощо [579, с. 5 – 8; 580, с. 22 – 28]. У заявах, зверненнях, відкритих листах і клопотаннях члени Ради перелічували випадки побиття дітей з ініціативи шкільних керівників, допитів неповнолітніх органами влади без відома та участі батьків, виключення з навчальних закладів віруючих молодих людей та інші дії влади репресивного характеру [581, с. 57 – 63; 582; 583; 584, с. 11 – 12; 585].

Відбувши свій перший термін покарання, Г. Вінс повернувся до Києва 19 травня 1969 р., але репресій щодо нього та його родини не припинили. За ним був встановлений суворий контроль; його особою опікувалися спеціальні органи [550, арк. 11 – 19; 586, с. 1].

Репресивна система зачепила і його матір – Л. Вінс – голову РРВ ЄХБ. У 1970 р., Л. Вінс мала вже 63 рр., її заарештували за роботу в РРВ, яка полягала в постійних усних і письмових зверненнях та клопотаннях перед органами влади, зарубіжними міжнародними організаціями [587, арк. 2 – 3]. Арешт стався 1 грудня о 20 год., коли Л. Вінс була вдома з онуками [588, с. 38; 589; 590, арк. 51].

Судовий процес над головою РРВ тривав упродовж 8 – 9 лютого 1971 р. у Києві. Суд підхилив усі клопотання Лідії Михайлівни, не викликав потерпілих віруючих. Свідчили лише працівники прокуратури, міліції, адміністрації таборів, тобто атеїсти. Це прозвучало в захисному слові Л. Вінс:

«Я вважаю, що суд дійсно порушив процесуальні норми... Хіба можуть бути свідками слідчі та працівники міліції, саме ті, на кого ми скаржилися. Жодного потерпілого свідка не викликали. У такому вигляді суд навіть виглядає якось абсурдно...» [228, с. 48]. Суд не зважив на сказане.

Сам процес проходив у приміщенні нарсуду Залізничного району Києва в залі на 35 – 40 осіб, хоча потрапити туди бажали понад 100 чоловік – в основному одновірці підсудної з різних місцевостей. Проте, змогли побувати на процесі не більше 15 осіб разом з родичами. Інші віруючі чекали на вулиці.

Звинувачували Л. Вінс за двома статтями: а) стаття 138, ч. 2 КК УРСР – за виготовлення та поширення літератури, яка містить заклики до невиконання законодавства про культу; б) стаття 187, ч. 1 КК УРСР – за поширення завідомо наклепницьких вигадок, які паплюжать радянську державу та суспільний устрій.

Підсудна внесла кілька клопотань: а) про надання більшої зали для суду; б) про відвід суду, адже він складався лише з атеїстів, які не могли зрозуміти, на її думку, мотиви вчинків віруючих. Також прохала, щоб її інтереси захищав представник міжнародної християнської громадськості – віруючий юрист [551, с. 22].

Київський обласний суд засудив Лідію Михайлівну на 3 роки позбавлення волі за статтею 138, ч. 2 та статтею 187, ч. 1 КК УРСР [590, арк. 714; 591, с. 6; 592, с. 3].

У заявах і клопотаннях на ім'я уряду та керівництва партії віруючі наголошували на тому, що Л. Вінс засудили за її клопотання перед урядом про випадки беззаконня, вчинені місцевою владою проти віруючих церкви ЄХБ та їх сімей. Вони доводили, що така діяльність не містить у собі злочину проти радянського законодавства, а тому позбавлення жінки волі незаконне [460, с. 368].

18 лютого 1971 р. Л. Вінс подала касаційну скаргу до Верховного Суду УРСР [591, с. 6 – 7]. Той не розслідував факти переслідувань, про які говорила на суді та згадувала в касаційній скарзі Лідія Михайлівна, і затвердив вирок обласного суду. Л. Вінс відбула увесь термін покарання у виправно-трудовій колонії п/с ЯЭ УЧ 308/34 м. Дніпродзержинська Дніпропетровської обл. [593, с. 18].

Перебування в ув'язненні непоправно зашкодило її здоров'ю. У заяві від 5 листопада 1972 р. віруючі Київської церкви ЄХБ (150 п.дписів) вимагали термінової госпіталізації Л. Вінс до лікарні з висококваліфікованими спеціалістами, індивідуального догляду, належного харчування. Звичайно, подібного виправно-трудової колонії не передбачали [594, с. 20].

Незважаючи на важкі табірні умови, у 1973 р. Л. Вінс вийшла на волю, хоча в день звільнення була такою слабкою, що ув'язнені вели її під руки до воріт табору [595, с. 34].

24 січня 1970 р. народний суд Подільського району Києва засудив на 1 рік примусових робіт Г. Вінса [550, арк. 54]. Його насильно працевлаштували

на заводі імені Калініна, але в серпні того ж року Г. Вінс самовільно залишив роботу «для продовження духовного служіння в РЦ ЄХБ».

Так, зокрема, 24 серпня 1969 р. Г. Вінс і М. Величко організували в Києві зібрання віруючих у кількості 500 чоловік, поміж яких було понад 200 дітей дошкільного та шкільного віку. 24 січня 1970 р. також відбулися збори віруючих у сел. Борова Фастівського району Київської обл., 10 липня того ж року в Пуша-Водиці в Києві на зібранні прибічників РЦ було 200 осіб тощо [493, с. 2]. З цього часу Г. Вінс перейшов на нелегальне становище. Він був оголошений у всесоюзний розшук.

В одній із своїх заяв Г. Вінс зробив неймовірне на той час — порівняв радянський лад з нацистським режимом у Німеччині, з'ясувавши, що у своєму ставленні до християн вони ідентичні. Для більшої переконаності Г. Вінс навів витяги з офіційних нотаток «Нюрнберзького процесу». У розділі «Переслідування та винищення євреїв і християн» записано: «Гестапо призначило «спеціалістів у справах церкви» і дало їм інструкцію — прагнути до кінцевої мети: намагатися знищити церкву. Протокол цього судового розгляду переповнений конкретними прикладами переслідування священнослужителів, конфіскації церковного майна, втручання у випуск релігійних видань, заборони релігійного виховання та придушення релігійних організацій. Основним засобом переслідування та винищення були концентраційні табори... вони використовувалися перш за все як засоби для переслідування християнської церкви...» [590, арк. 53 зв.].

У свою чергу робота з примирення між прибічниками різних духовних центрів ЄХБ мала певні успіхи. Так, зокрема, в 1970 р. у деяких місцях пройшли спільні богослужіння прибічників ВР ЄХБ і РЦ, на яких віруючі просили один в одного прощення й виражали бажання надалі працювати разом. Також окремі старші пресвітери відвідували групи прибічників РЦ і проводили з ними бесіди. Це сприяло поверненню частини «відокремлених» до своїх церков [495, арк. 41 — 45].

6 грудня 1970 р. РЦ офіційно звернулася до віруючих з приводу єдності. Вона вкотре перелічувала причини розмежування між ВР і РЦ ЄХБ, обґрунтовувала неможливість об'єднання за умов, що існують [590, арк. 37 — 46].

Загалом, за даними ВР ЄХБ, до СЦ станом на 1.01.1970 р. входило 458 церков (близько 17 000 віруючих), а на 1.01.1972 р. — 452 групи (близько 18 000 віруючих). Уже на 1.01.1973 р. ВР ЄХБ нараховувала близько 15 000 прибічників РЦ [234, с. 250 — 251].

10 — 11 квітня 1971 р. у Москві відбулася розширена нарада РРВ ЄХБ, на порядку денному якої були такі питання: 1) нові факти арештів і судів віруючих церкви ЄХБ у СРСР за період з часу проведення другого Всесоюзного з'їзду родичів в'язнів ЄХБ; 2) про судовий процес над головою РРВ Л. Вінс; 3) становище в'язнів ЄХБ у місцях позбавлення волі; 4) вилучення релігійної літератури, масові обшуки на квартирах віруючих, штрафи, розгони молитовних зібрань тощо; 5) порушення прав дітей віруючих батьків

ЄХБ з боку органів освіти та прокуратури; 6) обговорення і прийняття листів, повідомлень, нагадувань тощо [596, с. 3 – 4].

Нарада прийняла рішення провести аналіз судового процесу над головою РРВ ЄХБ Л. Вінс і повідомити про це спеціальним випуском; направити уряду коротке нагадування про дійсний стан віруючих церкви ЄХБ у країні з додатком фактів репресій; звернутися до новообраного Президента Всесвітньої Спільки баптистів К. Харгровса з листом з приводу свободи віросповідань. Також було обрано комісію з 5 осіб для дослідження повідомлень про порушення прав дитини органами освіти та прокуратури, які надходили з різних місць країни, та затверджено рішення випускати Бюлетень РРВ ЄХБ у СРСР з фотоілюстраціями [596, с. 13 – 14].

5 червня 1971 р. оприлюднено заяву про початок роботи підпільного видавництва СЦ ЄХБ «Християнин», діяльність якого покликана була ліквідувати дефіцит релігійної літератури в СРСР. Видавництво офіційно прохало голову РМ СРСР О. Косигіна не створювати штучних перешкод для його роботи і вважати продукovanу ним літературу легальною [320, арк. 94 – 95; 597].

У 1971 р. уповноважені РСР в областях повідомляли про нову тактику опозиційних віруючих конфесії ЄХБ: вони великими групами відвідували зареєстровані громади, говорили з ними про єднання, роздавали літературу тощо. Такий підхід серйозно схвилював старших пресвітерів ВР ЄХБ в областях, а також уповноважених Ради. Вони назвали нову тактику СЦ тактикою «троянського коня» [598, арк. 30 – 32].

Про кількісні та якісні зміни в середовищі прибічників РЦ ЄХБ говорить також те, що опозиційні групи віруючих 1970 р. регулярніше відвідували молитовні зібрання зареєстрованих громад одновірців, деякі з них навіть об'єдналися. Такі факти наводив уповноважений К. Литвин щодо Ворошиловградської, Донецької, Київської, Одеської та деяких інших обл. [599, арк. 76].

Чиновник також відзначав певну роботу в боротьбі з діяльністю прибічників РЦ ЄХБ окремих старших пресвітерів ВР ЄХБ в областях і старшого пресвітера в Україні. Разом з тим, він зауважував, що останні прагли отримати для себе конкретні вигоди, розширити церковну мережу, домогтися поступок у виконанні законодавства про культу. Так, зокрема, вони здійснювали «позапланові» рукопокладення пресвітерів і дияконів, клопотали про реєстрацію окремих частин уже зареєстрованих громад, збільшували кількість проповідників, поповнювали церковні хори молоддю, створювали струнні оркестри, допускали дітей до декламації релігійних віршів на молитовних зібраннях [599, арк. 77 – 78].

Вельми цікавий документ під назвою «Звернення до всіх віруючих ЄХБ у СРСР» з'явився у 1971 р. У ньому авторами названо членів зареєстрованих церков, які входили до ВР ЄХБ. Далі повідомлено, що упродовж 1970 – 1971 рр. відбулося кілька нарад, які обговорювали такі питання: 1) діяль-

ність ВР ЄХБ; 2) робота в церквах, проведена КДБ; 3) 10-річчя РЦ ЄХБ і її діяльність.

При розгляді першого питання віруючі начебто дійшли висновку про нецерковну діяльність ВР ЄХБ і гріховний зв'язок останньої з атеїстичною владою. Особливу увагу було звернено на роль органів КДБ у громадах ВС ЄХБ. Це звернення наробило багато клопотів як ВР, так і представникам органів влади. Прилюдно документ оголосили фальшивим (перевірити це складно, оскільки підписи під зверненням відсутні, окрім хіба що переліку імен) [600, арк. 142 – 144].

Зпочатком 1970-х рр. з'явився третій різновид євангельсько-баптистських церков – «автономні церкви». Незважаючи на завіряння керівництва цих автономних релігійних об'єднань про підтримку програми РЦ, остання негативно сприйняла їх існування, звинувативши в зраді та компромісі з владою. Вони були автоматично виключені зі складу СЦ ЄХБ.

Керівники автономних церков 6 разів зверталися до РЦ з проханням про зустріч, запевняючи про свою єдність з незареєстрованими церквами. У той же час в цих зверненнях була критика деяких аспектів діяльності РЦ ЄХБ та позиції з покращення стану справ у братстві.

Проте РЦ жодного разу не відповіла на такі звернення й лише у 1974 р. для перемовин з керівниками автономних церков направила І. Антонова і М. Шапталу. У 1986 р. Г. Крючков заявить, що «Рада Церков не йде на перемовини ні з ВР ЄХБ, ні з тими, які побажали бути мостом між РЦ і ВР ЄХБ», тобто з автономними церквами [335, с. 8].

Тоді ж, з початком 1970-х рр., посилювалися політичні репресії щодо віруючих СЦ ЄХБ. Якщо в 1970 р. за правопорушення на релігійному ґрунті засуджено 18 осіб, у 1971 – 26, у 1972 – 30, то вже 1973 р. на лаві підсудних опинилося 55 чоловік. Причому, новим моментом у судовій практиці стало засудження віруючих за політичними статтями. Наприклад, один з лідерів харківських опозиціонерів у середовищі віруючих церкви ЄХБ Б. Здоровець у 1973 р. був покараний за статтями 187, ч. 1 та 187, ч. 3 КК УРСР, які передбачали санкцію за розповсюдження наклепів на радянський державний і суспільний устрій [185, с. 295; 601, с. 6, 17 – 18, 24 – 25].

Різко зросла кількість заяв до центральних органів влади зі скаргами на репресії щодо віруючих СЦ ЄХБ [див., наприклад: 602, с. 1 – 2; 603].

Першу згадку про опозиційних віруючих церкви ЄХБ самвидавний інформаційний бюлетень радянських правозахисників – «Хроніка текущих событий» – умістив у 5 випуску (грудень 1968 р.). Це був текст листа Київської громади СЦ на захист Г. Вінса. Наступне повідомлення про віруючих СЦ у «Хроніці» належить до 1970 р.; лише з 1974 р. інформація про переслідування віруючих громад ЄХБ стала постійною – була налагоджена регулярна передача чергових випусків «Бюлетенів» РРВ [78, с. 149].

А перший виступ московських правозахисників на захист переслідуваних віруючих церкви ЄХБ припадає на 1974 р. Ініціативна група захисту

прав людини в СРСР і академік А. Сахаров звернулися до міжнародної громадськості в зв'язку зі справою Г. Вінса [604, с. 51].

На активізацію прибічників РЦ ЄХБ впливали й уже згадувані зарубіжні зв'язки віруючих зі своїми земляками, які проживали в США, Канаді та інших країнах. У 1973 р. у громадах Вінницької, Волинської, Київської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Чернівецької та інших обл. побували з місіонерською метою, видаючи себе за туристів, П. Горбань (голова відділу Східної слов'янської місії з Канади), О. де Шаландо (пастор з Франції), Г. Вейтік, Кастлер і Грейф (віруючі з Західного Берліну) та ін. У жовтні 1973 р. відбувся Конгрес Всеукраїнського баптистського братства в США, котре на чолі з О. Гарбузюком ставило за мету «захищати українців-баптистів, які переслідувалися за віру в Україні» [184, с. 253 – 254].

У 1972 р. світовою сенсацією стала історія, пов'язана з загибеллю 20-річного солдата Івана Мойсеєва – члена незареєстрованої громади ЄХБ. За офіційною версією, солдат втопився в морі неподалік Керчі 16 липня. Але його родичі та одновітці стверджували, що при відкритті труни вони знайшли на тілі Мойсеєва сліди ран і побоїв [605, арк. 88 – 91]. Чутка про те, що в радянській армії замучили за віру невинного юнака, швидко розлетілася поміж віруючих. Про Мойсеєва стало відомо й за кордоном. Допомогти загибелю вже було запізно, але люди різних країн вимагали провести об'єктивне розслідування, назвати винних [див.: 211].

І. Мойсеев став для віруючих СЦ ЄХБ ще одним мучеником, а радянські ідеологи аж до «перебудови» прилюдно «спростовували наклеп», тобто тримали в таємниці правду про цю трагедію [600, арк. 109 – 114].

У травні 1973 р. неподалік сел. Високий Харківської обл. пройшло зібрання прибічників РЦ, на якому були присутніми близько 650 осіб, у тому числі понад 250 чоловік молоді з інших обл. і республік СРСР. Неймовірними зусиллями місцеві органи влади зупинили демонстрацію. Більше 30 активістів притягнули до адміністративної, а лідера опозиційно налаштованих віруючих церкви ЄХБ Б. Здоровця – вкотре до кримінальної відповідальності [184, с. 254]. Цього разу на 3 роки позбавлення волі, хоча він – інвалід II групи. Б. Здоровець оголосив голодівку на знак протесту проти нелюдського ставлення до нього [606, с. 1].

Одним із злочинів перед церквою та Богом, як вважали прибічники РЦ, була діяльність ВР ЄХБ на міжнародній арені. Знаючи про релесії в СРСР щодо віруючих незареєстрованих громад, лідери ВР ЄХБ, догоджаючи радянській владі, за кордоном заявляли цілком протилежне. Ось що писав О. Карев до лідерів Оргкомітету: «...труднощі для дітей Божих створюються законами нашої країни».

Небувала в історії людства за своїм розмахом і силою боротьба з релігією, яка ведеться в нашій країні з перших днів Жовтневої революції, – ось, що народжувало, народжує та буде народжувати страждання і «дітей», і «батьків» [245, с. 11].

І тут же заявив на увесь світ: «...З оголошенням радянським урядом свободи совісті євангельські християни-баптисти могли безперешкодно продовжувати свою діяльність у галузі проповіді Євангелія, організації та вихованні своїх громад, виданні духовної літератури й підготовці своїх духовних служителів...» [607, с. 5 – 7].

На початку 1974 р. у електролічильнику, встановленому в будинку Г. Крюкова, був виявлений підслуховувальний пристрій, який передавав через радіохвилі всі розмови в приміщенні. Після знешкодження апарату одразу ж з'явилися «електрики», щоб з'ясувати, куди подівся електролічильник. Дружина Г. Крюкова повернула його їм, але без «підслухачки». Органи довгий час намагалися повернути апарат, застосовуючи різні методи тиску та залякування [604, с. 70 – 71; 608, с. 30 – 36].

Пізніше родичі Г. Крюкова звинуватять органи влади не лише в прослуховуванні будинку голови РЦ ЄХБ, а й у застосуванні більш інтенсивного та малопомітного методу – пронизуванні потужними світловими променями невідомого походження всього будинку. Через них, як стверджує родина Г. Крюкова, який увесь час перебував на нелегальному становищі, мешканці почали різко хворіти [609, с. 3 – 4].

Цікавий момент біографії Г. Крюкова: у той час, як майже всі члени РЦ ЄХБ відсиділи у в'язницях і таборах по 10 років, він – лише 3 роки (1966 – 1969 рр.). Можливо, владі було вигідно, щоб він залишався на волі та керував СЦ ЄХБ, – думали окремі віруючі.

Опозиція до Г. Крюкова, яка виникла в середині СЦ з 1969 р., активно поширювала різноманітні звернення до братів і сестер ЄХБ. У них порівнювали життя та діяльність сім'ї Крюкових з іншими активістами руху спротиву поміж віруючих. Так, зокрема, йому відкрито докоряли за те, що «...спокійно жив у молодій незаміжньої жінки, начебто ховаючись від влади». Його офіційна дружина Л. Крюкова постійно вимагала для себе матеріальної допомоги. Діти навчалися, працювали, стали комсомольцями. Таким чином, вони єдині з дітей членів РЦ ЄХБ не зазнавали переслідувань владними інституціями.

Противники лідера СЦ ставили чимало запитань: «Які справжні причини відсторонення від церкви Й. Бондаренка, С. Дубового, М. Шаптали, П. Якименкова?», «Чому Г. Крюков, переховуючись, жодного разу не відвідав своєї сім'ї (тоді як також розшукуваний Г. Вінс постійно таємно відвідував свою родину)?», «Чим можна пояснити таку невловимість Крюкова, коли інших знаходили, судили, ув'язнювали?», «Кому більш вигідне переховування голови РЦ – владі чи братству?», «Чому на фотокартці електролічильника, у якому начебто містився підслуховувальний пристрій, що працював у квартирі Г. Крюкова 1,5 місяці, були лише нульові показники?» тощо [610, арк. 121 – 122].

У березні 1974 р. знову заарештовано Г. Вінса. Він укотре постав підсудним перед радянським законом у ролі віруючого-опозиціонера, позбавленого захисту. Основні пункти звинувачення Г. Вінса: організаційна

діяльність як секретаря РЦ; організація підпільного видавництва «Християнин»; створення РРВ ЄХБ; участь у виданні журналів «Братский листок», «Вестник спасения», «Юность», «Бюллетень Совета родственников узников ЄХБ в СССР»; укладення Статуту СЦ; у створенні підручника на біблійні теми «Песнь пастуха»; зібрання віруючих церкви ЄХБ у кількості понад 500 осіб «під виглядом весілля» 24 серпня 1969 р.; зібрання віруючих церкви ЄХБ у сел. Борове Київської обл. 24 січня 1970 р.; зібрання віруючих конфесії ЄХБ у Пуща-Водиці Києва 10 липня 1970 р.; публікації про мученицьку смерть І. Мойсеева 16 липня 1972 р.; авторство статей «Верность» і «Великие принципы Библии» [611; 612, арк. 11 – 16; 613, арк. 2 – 13].

Незважаючи на серйозні процесуальні порушення під час досудового слідства та судового засідання, 31 січня 1975 р. Київський обласний суд оголосив вирок Г. Вінсу: визнати винним за статтями 138 (ч. 2), 187 (ч. 1) та 209 (ч. 1) і присудити 5 рр. позбавлення волі в таборах суворого режиму з подальшим засланням на 5 рр. і конфіскацією майна (максимальне передбачене законодавством покарання згідно з КК УРСР) [392, с. 28; 614, с. 1 – 15; 615, с. 35].

10 лютого 1975 р. Г. Вінс подав до Верховного Суду УРСР касаційну скаргу, але 6 березня того ж року її відхилили зі збереженням вироку без змін [616, арк. 1 – 12; 617].

Таким чином, не знайшовши захисту та підтримки в межах республіки, сім'я Г. Вінса апелювала до різних міжнародних організацій і навіть політичних діячів та установ: організації «Міжнародна амністія», Комітету з прав людини при ООН, Конгресу США й особисто Президента США Дж. Форда. У цих заявах родина віруючого в'язня просила стати на його захист перед Л. Брежнєвим, іншими лідерами СРСР [617; 618, с. 1 – 3; 619, с. 1; 620; 621; 622, с. 1 – 3; 623; 624].

Клопотання сім'ї Г. Вінса про його долю (перш за все через критичний стан його здоров'я) підтримали сенатор Г. Джексон (США), академік А. Сахаров і політичні радянські дисиденти Т. Веліканова, С. Ковальов і Г. Под'япольський [604; 625; 626, с. 1 – 2; 627, с. 1 – 2; 628, с. 1]. Конгрес США навіть оприлюднив спеціальну резолюцію, в якій висловив протест проти гоніння і переслідувань Г. Вінса за його віру в Бога [39, с. 82]. Після цього американська преса розгорнула цілу кампанію, спрямовану на захист Г. Вінса та інформування всього світу про його долю в таборах [див., наприклад: 629; 630; 631].

Крім клопотань сім'ї Г. Вінса, також значного розмаху набула петиційна кампанія віруючих СЦ ЄХБ, котрі вимагали звільнити секретаря РЦ [632, с. 1 – 9]. До неї долучилися представники зареєстрованих громад ВС ЄХБ Києва [633, арк. 47 – 47 зв.; 634].

Неодноразово РРВ ЄХБ зверталася з відкритими листами до Генерального Секретаря ООН У Тана та К. Вальдхайма, Комісії (Комітету) з прав людини при ООН, Міжнародної організації юристів, Міжнародного комітету захисту дітей, Ради Всесвітньої Спільки баптистів, Всесвітнього Конгресу

християн тощо з проханнями захисту від «переслідування релігій комуністичними органами терору» [485, с. 1 – 23; 511, арк. 1076 – 188; 553, с. 1 – 29; 635; 636; 637; 638; 639].

Так, зокрема, віруючі наводили численні факти репресій: розгін молитовних зібрань, вилучення приватних і молитовних будинків, позбавлення віруючих батьків права виховувати своїх дітей відповідно до власних переконань, допити дітей органами прокуратури, судові процеси над віруючими церкви ЄХБ і нестерпні умови утримування в'язнів у таборах та в'язницях тощо. Велика частка таких фактів стосувалася України.

Видавнича діяльність прибічників РЦ також дуже заважала атеїстичній пропаганді та боротьбі з релігійною опозицією поміж віруючих церкви ЄХБ. Органи безпеки будь-якими засобами намагалися знищити підпільне видавництво СЦ ЄХБ «Християнин». Успіх репресивним структурам посміхнувся 24 жовтня 1974 р.: їм удалося викрити одну з нелегальних типографій видавництва. Поміж 7 заарештованих працівників були й українці: К. Гриценко (с. Мала Салтанівка Київської обл.), І. Коротун (Ворошиловград), В. Підченко (Харків). «Карателі» конфіскували власноруч виготовлену друкарську машину, понад 9 т паперу, 15 000 віддрукованих Євангелій та інші матеріали [604; 640; 641, с. 1 – 2; 642, с. 1 – 2].

Цей випадок не загальмував роботу видавництва, оскільки на той час воно вже мало кілька друкарських машин і, відповідно, кілька підпільних типографій на теренах СРСР.

У своїй заяві РЦ ЄХБ обґрунтовувала незаконність та несправедливість дій органів влади з ліквідації типографії, конфіскації її майна та арешту всіх її працівників [643]. Цією ж заявою РЦ ЄХБ прохала звільнити всіх співробітників типографії, повернути друкарську машину та інші вилучені матеріали й інструменти [644, с. 2].

Органи контролю постійно здійснювали моніторинг релігійної ситуації в своїй місцевості. Коли до них надходила інформація про підготовку незареєстрованих громад ЄХБ до певних активних дій (зібрань, збору підписів тощо), ці органи одразу ж вдавалися до протидії. З-поміж типових заходів щодо попередження активності громад СЦ ЄХБ, як правило, були: 1) встановлення жорсткого контролю за місцями зібрань громад СЦ ЄХБ; 2) боротьба зі спробами таких зібрань, через пропозиції віруючим відвідувати зареєстровані громади; 3) установа комісіями сприяння за дотриманням законодавства про культ при районних і сільських Радах депутатів трудящих щоденного контролю за можливими місцями зібрань прибічників РЦ; 4) виклики на засідання комісії активістів груп і попередження їх про протизаконну діяльність та відповідальність за це перед законом; 5) суворий контроль за місцями можливих зборів віруючих на автобусних і залізничних вокзалах, а також за можливою масовою купівлею квитків до Москви, Києва й інших міст СРСР; 6) жорсткий нагляд поштових відділень за надсиленням кореспонденції й особливо урядових телеграм, підписаних групами віруючих [590, арк. 65].

Напередодні чергового з'їзду ВС ЄХБ у 1974 р. ВР неодноразово направляла керівництву РЦ нові пропозиції про зустріч з питання єдності, але відповіді не отримувала. РЦ спромоглася лише на лист до Президії ВР ЄХБ з пропозиціями перенести з'їзд, клопотати про проведення з'їзду на більш широкій представницькій основі, звільнення в'язнів церкви ЄХБ, вимагати визнання та легалізації РЦ. ВР ЄХБ відкинула ці пропозиції.

Упродовж другої половини 1960-х – першої половини 1970-х рр. особливо гострого та широкого розмаху набула петиційна кампанія. Іноземні засоби масової інформації опублікували низку документів: заяв, звернень до керівництва КПРС, радянського уряду, світового співтовариства [185, с. 294].

Досить часто зареєстровані громади підпадали під вплив РЦ, навіть офіційно не виходячи зі складу ВС ЄХБ [510, арк. 56, 58]. Поширення альтернативного баптистського руху призвело до активізації й ВР ЄХБ. Її керівництво звернулося до влади за дозволом опікуватися незареєстрованими громадами, оскільки поміж них найбільше прибічників РЦ. Воно також прагнуло «відшукувати в усіх громадах досвідчених працівників, особливо з колишніх пресвітерів і керівників церков, що нині не займаються справою, а також з осіб більш молодого віку для залучення їх до роботи серед ініціативників» [298, арк. 22]. Віднині, усвідомивши нову ситуацію, керівники ВР ЄХБ дедалі більше активізуватимуть власну діяльність, виправдовуючи її перед органами влади загрозою з боку «розкольників».

На думку православного священника (опозиційно налаштованого до керівництва РПЦ) Г. Якуніна, успішність проповідництва церкви ЄХБ можна пояснити тим, що поряд із зареєстрованими громадами ВС ЄХБ було незалежне об'єднання – СЦ. Вони, на його думку, були міцно зв'язані між собою за принципом «сполучених судин»: при посиленні тиску на офіційну церкву віруючі зареєстрованих громад відмовлялися від реєстрації та переходили до неофіційної частини церкви ЄХБ. Саме тому, підкреслював священник, влада не надто тиснула на зареєстровані громади, і вони жили вільніше за православні приходи: мали виборних керівників громад, проводили з'їзди, звітували перед віруючими тощо. Таку структуру «сполучених судин» Г. Якунін вважав «ідеальною формою буття церкви» у радянських умовах [200, с. 145].

Часто в літературі можна зустріти твердження, що між ВС ЄХБ і СЦ не існувало богословських відмінностей. Та з цим важко погодитися, оскільки лідери протилежних сторін під час дискусії постійно зачіпали теологічні питання. Таких було два – проблема взаємодії церкви й держави та розмежування в поглядах на сутність церкви (еклесіологія). Вирішуючи для себе ці проблеми, обгрунтовуючи свою позицію, полемісти акцентували увагу на різних місцях Святого Письма.

Категоричне несприйняття прибічниками РЦ будь-яких відносин з владою поступово переростало в небажання взагалі мати щось спільне з миром і жити поза церквою. Рудименти подібного підходу до вирішення проблем, які неодмінно виникають у житті віруючих, ще й зараз помітні в представ-

ників СЦ ЄХБ: вони не заохочують прагнення до освіти, турботу про своє здоров'я, засуджують інші «поступки миру».

Керівництво ВР ЄХБ ставилося до культури по-іншому. Вони доводили необхідність для віруючих осягати різні дисципліни, зокрема, географію, історію, літературу. Це, на їх думку, повинне допомогти краще вивчити Біблію.

Крім цих суперечностей, у теологічних питаннях існували й інші розбіжності. Так, зокрема, полемісти по-різному бачили смисл й основне завдання богослужіння. Опозиційні віруючі вважали, що необхідно нести Євангеліє людям, незважаючи на обставини. Також, на відміну від практики в громадах ВС ЄХБ, в об'єднаннях СЦ існувало правило обов'язкового та регулярного сповідування в гріхах перед служителями як невід'ємна умова участі в хлібопереломленні. Представники ВР ЄХБ не знаходили обґрунтування такого в Біблії.

Можна також говорити про формування культу страждань поміж прибічників РЦ ЄХБ. Гоніння, переслідування та страждання вони визнавали необхідною умовою і життя церкви, і окремого віруючого.

Аналізуючи діяльність прибічників РЦ ЄХБ, можна стверджувати, що рух церковних опозиціонерів вийшов за межі суто релігійної боротьби за вплив і владу в церкві. Ще у 1968 р. М. Бурдо в книзі «Релігійний фермент у Росії (Протестантська опозиція в радянській релігійній політиці)» писав: «Рух за реформу залишив сферу вузькоцерковного значення і посів місце в сучасній політичній історії СРСР» [207, с. 105].

Пройшовши всі інстанції радянської держави, не знайшовши правосуддя та захисту, віруючі церкви ЄХБ були змушені звернутися до міжнародних правозахисних організацій за допомогою. Радянські віруючі просили забезпечити їм: 1) право на життя, працю та освіту; 2) право на свободу віросповідання; 3) право мирних зібрань; 4) звільнення всіх в'язнів, засуджених за Слово Боже, та їх реабілітацію; 5) батьківські права на виховання дітей до їх повноліття тощо.

Таким чином, у другій половині 1960-х рр. продовжено наступ на релігію, щоправда, менш брутально, ніж у попередній період, за часів М. Хрущова. Як і раніше, знімали з реєстрації служителів культу, релігійні громади й культові приміщення. Знову посилили переслідування прибічників РЦ ЄХБ та членів автономних церков. Значною мірою цьому сприяла законодавча й нормативна база діяльності культів, адміністративне та кримінальне право, підпорядковані завданням партійної й державної політики щодо релігії та церкви в нових умовах.

Наприкінці 1960-х рр. налякані розмахом руху опозиційно налаштованих до ВР ЄХБ віруючих органи влади почали шукати компроміс. Вони дещо пом'якшили політику реєстрації релігійних громад; дозволили автономну реєстрацію в тих випадках, коли віруючі були лояльні до законодавства про культу, але не бажали підкорятися ВР ЄХБ. Останній захід став новинкою

та явною поступкою — раніше громадам забороняли існувати поза офіційними релігійними спілками.

У 1970 р. автономну реєстрацію отримала громада м. Узлова Тульської обл. РРФСР — «рідна церква» Г. Крючкова, звідки розпочався рух «ініціативників». Її приклад наслідували громади віруючих церкви ЄХБ інших міст. Так, наприклад, автономною стала Київська громада за адресою вул. генерала Пухова та ін. Проти волі загнані в підпілля багато громад активно погоджувалися на реєстрацію.

Отже, події другої половини 1960-х — першої половини 1970-х рр. свідчать про те, що розмах релігійного дисидентського руху вийшов за межі, окреслені владою для релігійних організацій на початку 1960-х рр., і склав реальну загрозу іміджеві державної влади. РСР не очікувала зустріти таку стійкість та силу й усвідомила, що вже не може керувати цим процесом, а тому була змушена дещо послабити антирелігійний натиск. Таким чином, завдяки активній позиції представників СЦ ЄХБ, усі віруючі (і в першу чергу члени громад ВС ЄХБ) отримали більше свободи для релігійної діяльності.

2.2. Посилення внутрішніх суперечностей і послаблення діяльності прибічників РЦ ЄХБ (1976 — 1985 роки)

У другій половині 1970-х рр. віруючі СЦ змінили тактику проведення своїх зібрань. Замість організованих масових молін у лісах вони почали їх проводити під виглядом (або з приводу) весіль, іменин, ювілеїв, річниць тощо [645, арк. 7].

Одразу після з'їзду ВС ЄХБ у грудні 1974 р. РЦ заборонила своїм прибічникам погоджуватися на зустрічі та бесіди з служителями ВР ЄХБ, відвідувати богослужіння зареєстрованих церков, проводити свої богослужіння в приміщеннях зареєстрованих громад, реєструватися тощо.

З 1977 р. остаточно припинено пошук примирення та порозуміння між ВР ЄХБ і РЦ ЄХБ. Остання категорично відмовилася від будь-яких переговорів з представниками зареєстрованих громад. Така різка зміна лінії поведінки призвела до посилення відцентрових рухів поміж самих опозиціонерів, і навіть зачепила особисті позиції та переконання окремих членів РЦ.

Найвиразніше новий розкол у середовищі віруючих церкви ЄХБ виявився під час розширеного засідання РЦ 22 травня 1976 р. у Харцизьку Донецької обл., участь у якому взяли понад 100 представників громад з усього СРСР. Г. Крючков особисто не був на цій нараді, але передав записану на магнітофонну плівку свою доповідь, де повідомив, що видавництво «Християнин» з 1971 р. видрукувало 350 000 примірників різної релігійної літератури, що готувалися біблійні курси для молодих віруючих тощо. Він також суворо розкритикував членів РЦ Й. Бондаренка та С. Дубового, звинувативши їх у співпраці з органами КДБ і фінансових махінаціях коштами віруючих СЦ.

Звинувачені відійшли від справ у РЦ, але остаточно їх вину перед братством ЄХБ так і не довели. З цього часу були закладені основи діяльності автономних місцевих громад, невідкладних ні ВР ЄХБ, ні РЦ ЄХБ.

Також можна вести мову про виокремлення третього «центру» поміж опозиційних віруючих церкви ЄХБ. Ним стала РРВ ЄХБ, очолювана Г. Ритіковою. Л. Вінс після реєстрації київської громади в державних органах відчула себе зрадженою; вона виявляла своє невдоволення методами роботи автономних громад й окремими членами РРВ ЄХБ.

Одночасно з цим упродовж 1976 р. посилюється переслідування членів РРВ ЄХБ. Під час проведення останньої наради 6 – 9 лютого 1976 р. у Ворошиловграді за її учасниками та будинком постійно стежили. Після закінчення заходу його учасниць (до РРВ ЄХБ входили переважно жінки) піддали репресіям: обшуки, затримання, арешти тощо [646].

Активізація репресій була наслідком посилення діяльності незареєстрованих громад ЄХБ. Навіть уповноважений К. Литвин відзначав певний ріст чисельності прибічників РЦ в окремих областях України. Так, зокрема, за 1976 р. збільшилася кількість опозиціонерів-віруючих ЄХБ у Ворошиловградській обл. (з 200 до 300 осіб), Львівській обл. (з 150 до 210), Одеській обл. (з 309 до 351), Рівненській обл. (з 340 до 421), Хмельницькій обл. (з 236 до 268) [647, арк. 13].

Основні положення програми братства запропоновані Г. Крючковим у вигляді магнітофонного запису на вже згадуваній Всесоюзній нараді служителів СЦ ЄХБ (22 травня 1976 р.). Програму незалежності церкви він уявляв як програму «повного невтручання, повного відокремлення церкви від миру», «повної та всебічної невідцензурності» останньої. Конкретно це повинно було виражатися в таких принципах: 1) невідцензурність РЦ ЄХБ, її відділів і документів; 2) невідцензурність братського журналу; 3) безцензурність видавництва «Християнин»; 4) безцензурність РРВ ЄХБ; 5) безцензурність міжобласних та обласних братських рад, помісних громад, а також усієї їхньої документації.

Далі лідер церковної опозиції зазначав: «Ми не повинні втручатися в справи політики або в іншу сферу державної діяльності, чого ми, слава Богу, ніколи не робили й не робимо. Ми не повинні торкатися економічних проблем або питань соціальної системи. Ми не повинні когось судити, хоча як громадяни ми маємо право виступати з мирними пропозиціями або клопотаннями...» [648, с. 3 – 11].

Напередодні прийняття нової Конституції СРСР, у рамках громадського обговорення її проєкту, РЦ ЄХБ 14 серпня 1977 р. оприлюднила свою заяву до Конституційної комісії. Це вже було третє клопотання РЦ щодо конституційних змін, пов'язаних зі свободою совісті в СРСР. Керівний центр опозиційних віруючих церкви ЄХБ пропонував конституційно закріпити такі принципи:

«1. Громадянам СРСР гарантується свобода совісті. Відносно релігійної та атеїстичної ідеологій держава нейтральна.

2. Товариства та спілки релігійних і атеїстичних напрямків незалежні від держави та користуються статусом приватних товариств з правом володіння суспільною власністю.

Створення, діяльність і пропаганда ідей цих товариств допускається безперешкодно, оскільки вони не супроводжуються порушенням єдиного для всіх громадян державного кодексу.

3. Школа (включно з вищою) відносно релігії та атеїзму — нейтральна.

Забезпечення громадян знаннями атеїстичної ідеології здійснюється на факультативній (добровільній) основі» [649, с. 1 — 2].

Пропозиції віруючих органи влади не враховували [650, с. 6].

Досить активно прибічники РЦ ЄХБ святкували 110-літній ювілей баптизму в Росії та Україні. Одночасно з ним вони також відзначали 6-річчя виникнення «ініціативного» руху за відродження церкви ЄХБ. Урочисті заходи найактивніше проходили в Донецькій, Запорізькій, Кіровоградській, Кримській, Луганській, Полтавській, Харківській, Хмельницькій, Черкаській та інших обл. України [420, арк. 42 — 43].

Наприклад, з приводу 110-річчя баптизму в Україні також збиралася харківська регіональна група СЦ ЄХБ під орудою Б. Здоровця. Ще до початку зібрання намальоване на великому щиті число «110» замінили на «125». У центрі спеціальної споруди для молитовного зібрання розмістили емблему з написом по колу «Всеукраїнське євангельсько-баптистське товариство» з датами в середині «1852 — 1977 (125)». Напис був виконаний на жовто-блакитному тлі; проповіді виголошувалися лише українською мовою. Поскодження такої символіки В. Арестов убачав у зв'язках Б. Здоровця з зарубіжним представником об'єднання українських євангельсько-баптистських церков у США і Канаді О. Гарбузюком [110, с. 104 — 105].

Невирішеність питання щодо легального існування СЦ ЄХБ та її керівного органу — РЦ зумовили зближення релігійного активу з українським правозахисним рухом. Відомо, зокрема, що син одного з засновників РЦ ЄХБ Г. Вінса — Петро — увійшов до Української Гельсінської групи, у складі якої боровся за права людини в СРСР [651, с. 28].

Одразу після створення Московської Гельсінської групи в 1976 р. до неї звернулися представники СЦ ЄХБ зі скаргою на відбирання органами влади дітей у віруючих батьків. Московська Гельсінська група видала з цього приводу документ «Про переслідування релігійних сімей». 5 грудня 1976 р. П. Вінс з групою молодих віруючих узяв участь у традиційній демонстрації правозахисників на площі Пушкіна в Москві. Вони ж кидали академіку А. Сахарову, затиснутому в кільце дружинників і кадебістів, букет червоних гвоздик [652, с. 21 — 22].

П. Вінса, як члена Української Гельсінської групи, упродовж кількох років піддавали безперервним переслідуванням з боку КДБ — звільнення з роботи, затримання, допиту та обшуки. Під час місячного арешту він 22 дні голодував на знак протесту проти репресій. Після того, як Петро отримав виклик з Канади від своїх родичів, його повторно заарештували та відмови-

ли у виїзді з СРСР [653]. За свою активну позицію П. Вінс був засуджений до 1 року ув'язнення [215, с. 487].

Детальніше про долю Вінса-молодшого. 8 грудня 1977 р. його затримали під час посадки в потяг до Москви на центральному вокзалі Києва. Вінс відмовився підкоритися вимозі обшуку без надання відповідних документів. Прямо на залізничному вокзалі його побили працівники міліції, потім обшукали та відправили до відділення міліції. У нього вилучили Біблію, Євангеліє (3 і 4 примірники відповідно), 2 документи Української Гельсінської групи та інші папери. Далі – 15 діб. Упродовж адмінарешту він оголосив на знак протесту голодівку, через що не виходив на роботу. По закінченню термін продовжили ще на 15 діб. Незважаючи на вкрай важкий стан П. Вінса, його більше 20 днів навіть примусово не годували. «Він не вставав з ліжка, пульс 120, упродовж всього часу арешту Вінс не оправлявся. Родичі Вінса боялися за його життя» [654, с. 11; 655; 656].

Звільненням П. Вінса турбувалася велика група радянських дисидентів: М. Білорусець, В. Вовсі, О. Гейко (Матусевич), С. Гінзбург, В. Дубинець, В. Лавриненко, В. Малінкович, Й. Марков, М. Мейман, О. Мешко, Д. Міхєєв, Л. Мурженко, В. Надюк, Є. Паргаманік, І. Померанцев, А. Сахаров, Г. Снегирьова, Г. Токаюк. Вони зверталися з заявами на адресу Белградської наради, МВС УРСР, прем'єр-міністра Канади тощо. 6 січня 1978 р., за день до закінчення терміну арешту, П. Вінса звільнили за протестом прокурора, а вже 15 лютого знову заарештували за кримінальним звинуваченням за статтею 214 КК УРСР («ведення паразитичного способу життя») [655].

6 квітня нарсуд Подільського району Києва виніс вирок членові Української Гельсінської групи П. Вінсу за статтею 214 КК УРСР: 1 рік таборів загального режиму. Суд проходив уже традиційно для віруючих СЦ ЄХБ з численними порушеннями та однобічним ставленням [657].

До нового складу РЦ ЄХБ, обраному в 1976 р., знову ввійшло 10 осіб, але не всі вони були на волі. Членами Ради стали: І. Антонов, М. Батурин, Г. Вінс, К. Крекер, Г. Крючков, Д. Міняков, П. Румачик, М. Хорєв, М. Храповіч і М. Шаптала [658].

У грудні 1976 р. замість ув'язненого Г. Вінса та розшукуваного Г. Крючкова доповідь читав І. Антонов, який, очевидно, виконував у той час обов'язки керівника РЦ. До складу Ради звели Б. Шмідта і 4 кандидатів у члени РЦ, а у відділ євангелізації – Я. Скорнякова. До кандидатів у члени президії додалися П. Артюх, М. Кабиш, С. Місірук і П. Ритіков [658]. До цього списку не ввійшли С. Дубовий і П. Якimenков, які конфліктували з Г. Крючковим.

У 1979 р. значно зросли арешти лідерів СЦ ЄХБ. Були ув'язнені І. Антонов, П. Петерс, П. Ритіков і Я. Скорняков; заарештовані М. Батурин та М. Хорєв. Наступного року їх теж засудили до позбавлення волі [659; 660; 661, с. 9; 662, с. 7 – 13; 663].

1979 – початок 1980 р. стали складними також і для видавничого відділу СЦ ЄХБ. 11 квітня 1979 р. була викрита майстерня з обшивання брошур і журналів у Молдавії. Там саме готували до поширення 1330 примірників

«Бюлетеня» РРВ ЄХБ за №60 брати М. і О. Чехи, В. Напрієнко й Г. Джурик. Усіх їх засудили до різних термінів кримінальних покарань [664; 665, с. 4; 666, с. 9; 667, с. 4 – 34].

19 січня 1980 р. у с. Старі Кодаки неподалік Дніпропетровська зліквідували другий друкарський станок видавництва «Християнин», де під час роботи над черговим випуском «Вестника истины» були заарештовані 4 особи [668, с. 18 – 53]. 18 липня 1980 р. у с. Гливеньки Краснодарського краю РРФСР знайдено третій друкарський станок. Це був найбільший удар по функціонуванню видавництва СЦ ЄХБ. Але братство вистояло, були збережені інші друкарські станки, які постійно поновлювали якісно та кількісно.

Також наприкінці 1979 р. РЦ офіційно оголосила про неприйняття для братства державної реєстрації, оскільки органи влади почали активно вимагати від зареєстрованих громад ЄХБ усю інформацію про життєдіяльність церкви. Відтоді почався масовий перехід громад СЦ від реєстрації на нелегальний шлях діяльності, повністю незалежний від держави.

З середини 1970-х рр., за твердженням В. Арестова, протиріччя й боротьба РЦ з ВР ЄХБ відступають на другий план. Найбільшого значення для опозиційної церкви ЄХБ набуває підпільне видавництво «Християнин», на конспіративність якого спрямовані великі кошти та матеріальні засоби [110, с. 24].

Організацією діяльності видавництва займалися Г. Вінс (до арешту в 1974 р.) та Г. Крючков. Поряд з ними багато провідних діячів ініціативного руху віруючих церкви ЄХБ присвятили себе видавничій роботі, але їх імена, як правило, ставали відомими лише після їхнього арешту. Місцеві громади ВР ЄХБ часто таємно підтримували цю діяльність і брали участь у поширенні нелегальної релігійної літератури, видрукованої видавництвом «Християнин».

У сімдесяті роки виготовили кілька варіантів саморобних друкарських машин. Тепер вони були розбірними (їх можна швидко перенести в інше місце), повністю металевими та з двостороннім одночасним друком на папері. Машини дозволяли робити високоякісні відбитки з великою швидкістю друку. До того ж, на теренах СРСР їх було кілька, що давало можливість перестрахуватися на випадок розкриття однієї чи навіть кількох підпільних типографій з конфіскацією друкарських машин [220, с. 140 – 152].

Цікавий спосіб переходу з гектографічного друку на типографський винайшов Г. Крючков. Шляхом аплікацій фраз і слів з уже видрукованих звичайних книг та газет він виготовляв форми для їх подальшого розмноження друкарськими машинами. Полегшуючи процес виготовлення аплікацій, сконструювали кілька спеціальних пристосувань. Після того, як з допомогою нового методу оформили «Братский листок» до 10-річного ювілею духовного пробудження євангельсько-баптистського братства та «Спеціальне повідомлення» про організацію незалежного видавництва «Християнин», слідчі органи звинуватили РЦ ЄХБ у крадіжці шрифту з державної типографії. Адже шапка листка та повідомлення видрукувані шрифтом, який був

у розпорядженні лише видавництва газети «Правда». Насправді ж, шрифт ніхто не викрадав – просто вирізаними з газети «Правда» заголовними літерами аплікували форми для друку згаданих релігійних видань [464, с. 4].

На підтвердження тези радянської пропаганди про розпочату з кінця 1970-х рр. «диверсію зарубіжних релігійних центрів проти радянської політики та держави» низка авторів ідеолого-пропагандистської літератури наводили приклад з арештом одного з лідерів РЦ ЄХБ. У серпні 1980 р. адміністративні органи затримали активного діяча релігійної опозиції П. Румачика. У його автомобілі знайшли 20 пачок алюмінієвих фоточутливих пластин виробництва ФРН, більше 100 банок ротаторної чорної фарби і кілька десятків пачок копіювального паперу, виготовлених фірмами «Корес» і «Конторкслі» (Данія), близько 200 примірників різноманітної друкарської продукції, понад 24 тис. листівок релігійного змісту канадського та західнонімецького виробництва. Окрім того, було знайдено стрічку від ротаторного станка, яка, згідно висновків судово-технічної експертизи, могла бути використана на найпростіших пристосуваннях для друкування літератури [168, с. 26; 669, арк. 40].

Запорукою тривалої підпільної видавничої діяльності став не лише значний попит на релігійну літературу, а й взаємодопомога та винахідливість християн у найскладніших умовах атеїстичного тиску на права віруючих громадян. Друкарський станок приводили в дію невеликим двигуном, який не потребував багато електроенергії, щоб великі рахунки за неї не виводили спецоргани на слід підпільної типографії. Як правило, це були ручні друкарські станки: руками машині надавали початкову інерцію, а потім її підтримував електродвигун. Такі машини конструювали на основі двох валіків пральної машини, велосипедних педалей, ланцюга й інших побутових матеріалів. Цей станок можна було зберігати в розібраному вигляді в п'яти невеликих валізах і без зайвої уваги спокійно переносити з одного місця в інше. Щоб цей станок друкував продукцію, віруючі здирали кору з дерев, палили гумові колеса та збирали металеву стружку, аби потім, змішавши всі необхідні інгредієнти, отримати типографську фарбу. У типографіях не було набірників, але окремі працівники-підпільники непогано виконували цю роботу, підбираючи необхідний шрифт у різних виданнях і перефотографуючи його. Оскільки одна людина не могла непомітно придбати більше однієї пачки паперу, то купівлею й транспортуванням паперу займалися сотні людей [670, с. 50].

У цілому важко знайти повні дані, які свідчили б про справжній масштаб діяльності видавництва «Християнин». Надруковано кілька книг, включаючи «Мандрівку Пілігрима», Новий Заповіт, збірки гімнів й окремі твори Ч. Сперджена; у 1968 р. – перший наклад Євангелія від Іоанна (кожна громада віруючих отримала по 15 примірників). А навесні 1978 р. нарешті вийшло перше видання Біблії [215, с. 291].

Про масштабність і продуктивність видавництва «Християнин» говорить хоча б статистика, яку, покликаючись на «Бюлетень СРУ ЄХБ» за

№111 від 1983 р., наводить Л. Алексеева. Зокрема, вона зазначає, що станом на 1983 р. видавництво віддрукувало близько 0,5 млн. Євангелій і духовних збірок російською, українською, молдавською, грузинською, осетинською, німецькою та іншими мовами [78, с. 148].

У подальші роки, насамперед з початком так званих «перебудовчих процесів» у Радянському Союзі, накладі друкованої релігійної літератури видавництва «Християнин» постійно зростали, і якісно, і кількісно.

19 березня 1978 р. РРВ ЄХБ оприлюднила відкритий лист керівництву радянської держави, ООН і всім християнам світу. Адресанти твердили, що після прийняття нової Конституції СРСР переслідування віруючих ще більше посилюлися; наводили приклади жорстоких розгонів молитовних зібрань, непосильних штрафів рядовим віруючим, арештів і обшуків, засудження та переслідування активістів СЦ тощо. Члени РРВ ЄХБ писали: «Сотні листів від віруючих Ви отримували в дні обговорення проекту Конституції СРСР з проханням конкретизувати закон країни так, щоб віруючим були створені реальні можливості відчувати себе рівноправними громадянами країни... Чи не настала пора, нарешті, нормалізувати стосунки з віруючими в країні?» [657].

Далі автори листа вимагали негайного виконання наступних вимог: відмінити чинне законодавство про культи та припинити засудження віруючих за його недотримання; негайно звільнити всіх в'язнів церкви ЄХБ; припинити постійне втручання у внутрішні справи церкви; не заважати віруючим брати служителів на своє забезпечення; гарантувати волю голові РЦ ЄХБ Г. Крючкову та надати йому можливість вільно здійснювати служіння в церкві; виділити релігійним об'єднанням приміщення для молитовних будинків; заборонити конфіскацію будинків, призначених для молитовних зібрань віруючих, повернути всі штрафи, стягнені з цього приводу; негайно повернути церквам гроші, вилучені під час обшуків; припинити підслуховування в будинках віруючих; дати бажаючим можливість виїзду за кордон [657].

У 1979 р. з метою налагодження релігійної освіти дітей РРВ ЄХБ зініціювала створення літніх дитячих пересувних таборів. Перший такий табір під назвою «Лісова Церква» діяв у м. Новоград-Волинський Житомирської обл., пізніше — у с. Великі Лучки Мукачівського району Закарпатської обл. Тут його організатори Г. Вільчинська, В. і П. Ритікови розучували з дітьми релігійні вірші та пісні, прослуховували проповіді тощо [184, с. 319; 671, с. 104 — 105; 672, с. 72 — 73].

Останній лісовий табір розміщувався в Карпатах. При пересадці на залізничному вокзалі Львова організаторів табору разом з дітьми, які їхали додому, затримали працівники міліції. Проти них відкрили кримінальну справу [669, арк. 41].

Межа 1970-х — 1980-х рр. позначена запеклою боротьбою влади з самвидавньою літературою прибічників РЦ ЄХБ. Унаслідок багатьох спецоперацій правоохоронних органів на території України було вилучено тисячі примір-

ників релігійної періодики. Наприклад: 12 березня 1979 р. — м. Чугуїв Харківської обл., вилучено 15 тис. «Бюллетеней СРУ ЄХБ в СССР» [673, с. 88]; 19 квітня 1979 р. — вилучено увесь наклад журналу «Вестник истины» [673, с. 92]; 1982 р. — Запоріжжя, вилучено велику кількість примірників журналу «Вестник истины» [674, с. 82].

Цей же період був досить складним для СЦ ЄХБ через нову хвилю активізації репресій щодо віруючих, особливо релігійного активу. Так, зокрема, 31 липня 1979 р. у Кіровограді засудили члена РЦ ЄХБ І. Антонова на 2 роки таборів суворого режиму, навіть незважаючи на його майже 60-літній вік [675].

Упродовж кількох років органи влади переслідували сім'ю Хайлів з м. Красний Луч Ворошиловградської обл. Найбільш болючим було питання про дітей, яких батьки виховували в релігійному дусі. Тільки масова петиційна кампанія родини Хайлів та їх одновірців, а також підтримка академіка А. Сахарова й інших відомих дисидентів гальмували репресії [655; 656, с. 15 — 24].

І все ж, 22 вересня 1980 р. главу сімейства В. Хайла примусово госпіталізували до спецпсихлікарні. Удома залишилося 15 дітей без батька [676; 677, с. 32 — 33].

Засудили голову РРВ ЄХБ О. Козорезову, якій 19 квітня 1981 р. винесли вирок — згідно статті 138, ч. 1 КК УРСР і статті 187-1 КК УРСР присудити 3 роки таборів. А за 5 днів до цього такий же вирок отримав її чоловік — О. Козорезов. Таким чином, 10 дітей позбавили батька та матері [676].

Невдовзі, 23 січня 1982 р., у Харкові винесли вирок одному з лідерів РЦ ЄХБ В. Моші — позбавлення волі на 3 роки у таборах суворого режиму. Це був уже четвертий вирок пресвітеріві харківських віруючих [678, арк. 11].

Загалом упродовж 1980 — першої половини 1981 рр. заарештували та засудили 193 віруючих, оштрафували — 1 652 особи [679, арк. 30]. У багатьох випадках мотивом до винесення кримінального покарання був релігійний чинник. Так, зокрема, протягом 1980 — 1981 рр. в УРСР за релігійними мотивами засуджено 49 осіб, з них 28 — прибічників РЦ ЄХБ. Характерно, що в 1977 р. за цими мотивами засуджено всього лише 1 особу, у 1978 і 1979 рр. — по 2 віруючих, у 1980 р. — 16 чоловік, у 1981 р. — 29 осіб, а в першому кварталі 1982 р. — 5 чоловік. Такі цифри прямо говорять про наростання репресій щодо віруючих з початком 1980-х рр. [680, арк. 52].

Часто органи влади вели підготовку до молитовних зібрань віруючих СЦ ЄХБ як до спецоперації. Вони розробляли плани обов'язкових заходів, визначали терміни виконання та відповідальних осіб за кожним пунктом плану, залучали представників усіх силових і контролюючих органів, партійної та радянської влади на місцях, задіявали значні людські та матеріальні ресурси тощо.

Типовий такий план, наприклад, розробила сумська місцева влада: заходи щодо попередження зібрання віруючих СЦ ЄХБ з приводу проведення весілля в м. Суми у травні 1979 р. Наводимо ці заходи: створити оперативно-

координаційний штаб; батькам нареченої роз'яснити радянське законодавство про культи, попередивши їх про неможливість здійснення шлюбного обряду вдома без дозволу райвиконкому; встановити дату та час реєстрації шлюбу й проведення весілля; не допускати спів псалмів біля будівлі ЗАГСу й на вулицях міста; скласти план-схему розміщення садиби та надвірних будівель місця весілля із зазначенням місць входу та виходу, наявність огорожі, розміщення сусідніх будинків тощо; визначити близьких родичів нареченого та нареченої; провести з ними роз'яснювальну роботу з приводу недопущення порушень законодавства про культи; вивчити можливість тимчасового відключення електроенергії на випадок, якщо будуть використані посилювачі та мікрофон; для встановлення приблизної кількості гостей під приводом перевірки паспортного режиму перевірити адреси проживання родичів молодих; підготувати 2 — 3 особи для інформування про хід весілля та його підготовку; направити в день весілля на подвір'я батьків нареченої 2 депутатів, які в разі необхідності, повинні скласти акт; підібрати з поміж запрошених 3 — 4 особи з місць роботи молодих для стримуючого впливу на весілля; забезпечити присутність фотографа; встановити розклад автобусів, поїздів з метою попередження групового прибуття гостей; силами міліції та дружинників блокувати всі підступи до будинку батька нареченої, задіявши для цього постійні та пересувні пости (кожен по 2 працівника міліції та 6 — 8 дружинників); задіяти автотранспорт: 20 автобусів, 10 мікроавтобусів, 10 автомобілів і 3 вантажівки; якщо віруючі почнуть молитовні збори під відкритим небом, група дружинників (15 — 20 осіб) за участі дільничного та 2 — 3 працівників міліції повинні вилучити поміст і накриття весільної споруди; взяти під контроль міжміські перевезення людей для попередження організованого приїзду віруючих; створити спецгрупу (50 осіб) з працівників міліції, дружинників, прокурора, судді для швидкого реагування на можливі масові порушення громадського порядку тощо [681, арк. 81 — 85].

Цей план швидше нагадає антитерористичну операцію, аніж взаємодію органів місцевої влади зі своїми земляками. І такі плани розробляли повсюдно.

Як відомо, у 1974 р. Г. Вінса удруге заарештували й засудили до 5 років таборів та 5 років заслання. Проте, у квітні 1979 р. його позбавили громадянства СРСР і вислали до США. Ось як згадує про це сам Георгій Петрович: «...26 квітня 1979 р. мене неочікувано з Тюменської в'язниці доставили в аеропорт, посадили на літак і під конвоем привезли до Москви, де помістили до однієї з в'язниць... чиновник сказав мені: «Я уповноважений ознайомити вас з Указом Президії Верховної Ради СРСР про позбавлення вас радянського громадянства... — А як же моя сім'я? — Ваша сім'я може поспідувати за вами, — відповів чиновник... 27 квітня 1979 р. на рейсовому літаку «Аерофлоту» я був висланий під конвоем... до США» [230, с. 250].

Пізніше стало відомо, що адміністрація президента США Дж. Картера домовилася з радянським вищим керівництвом про обмін двох спійманих

радянських розвідників на чотирьох радянських в'язнів совісті. Поміж них значився й Г. Вінс [540, с. 4 – 5].

У травні цього ж року всій родині дозволили приєднатися до Георгія Петровича, і в червні Л. Вінс з сім'єю виїхала до сина. Спочатку вона оселилася в Лос-Анджелесі (Каліфорнія), де була членом російської баптистської церкви «Віфанія». Тут вона постійно розповідала про переслідуваних за віру радянських віруючих ЄХБ. У 1981 р. переїхала до сина в м. Елкарт (Індіана) і мешкала там до останнього дня [595, с. 35].

Л. Вінс допомагала своєму синові Георгію, який у США заснував Зарубіжне Представництво СЦ (ЗП СЦ ЄХБ) із захисту й допомоги переслідуваній церкві в Радянському Союзі. Вони разом проповідували на теренах Північної та Південної Америки, а також у Європі й Австралії. Їх основним завданням було поширення інформації про долі радянських віруючих [540, с. 5].

Після від'їзду сім'ї Вінс до США РЦ ЄХБ вирішила утворити свою структуру за кордоном, яка могла б представляти її інтереси на міжнародній арені, ставши альтернативою монопольній зарубіжній політиці ВР ЄХБ. З цього приводу Рада оприлюднила «Рішення про утворення Зарубіжного Представництва СЦ ЄХБ», основні пункти якого проголошували: 1) утворити «Зарубіжне Представництво Спільки Церков ЄХБ» (ЗП СЦ ЄХБ); 2) ЗП СЦ ЄХБ керується загальними завданнями СЦ і її Статутом; 3) діяльність ЗП СЦ ЄХБ здійснюється з дотриманням принципу відокремлення церкви від держави; 4) ЗП утворює відділення та місії в інших країнах (наприклад, Європейське відділення, Канадське, Австралійське та ін.) і співпрацює з братськими християнськими місіями; 5) зарубіжний секретар СЦ ЄХБ (або ним уповноважений в інших країнах) представляє РЦ на християнських конференціях і конгресах; 6) ЗП СЦ ЄХБ створює установи з біблійної підготовки духовних працівників; 7) матеріально-фінансовий бік ЗП складають добровільні пожертви християнських об'єднань, церков, місій, віруючих; 8) відповідальна особа ЗП СЦ ЄХБ є членом РЦ (секретар РЦ з питань зарубіжного представництва); 9) обрати секретарем РЦ ЄХБ з питань ЗП з 20 червня 1979 р. Г. Вінса [682, арк. 228; 683, с. 2].

Однією з найвідоміших акцій ЗП СЦ ЄХБ була організована упродовж 8 – 14 липня 1980 р. Г. Вінсом виставка, присвячена становищу віруючих у СРСР і приурочена до засідання 14 Конгресу Всесвітньої Спільки баптистів (м. Торонто, Канада). Експозиція мала назву «Переслідування церкви баптистів у СРСР». Для її повноти Г. Вінс просив у Г. Крюкова передати нелегальними шляхами за кордон найновішу літературу, видруковану видавництвом «Християнин», одяг радянських в'язнів (шапку, тілогрійку, куртку, брюки, взуття), наручники тощо. Г. Вінс планував використати як складники експозиції книги, світлини, транспаранти, одяг, макети табору й камери та багато іншого. Проте, про цей захід стало відомо органам КДБ, які намагалися завадити організації виставки. За сприяння делегації ВР ЄХБ радянські спецслужби змогли позбавити Г. Вінса навіть права представляти

на Конгресі СРСР, якого він активно домагався. Через це Георгій Петрович організував антиконгрес [684, арк. 80 – 81].

Велику допомогу радянським релігійним дисидентам надавали зарубіжні організації та установи, основним завданням яких було поширення інформації про життя віруючих у СРСР у країнах світу. Вони також допомагали радянським віруючим. До цих організацій і установ належали: дослідницькі центри (Russia Cristiana, YMCA Press, Centre de Recherche et d'Etude des Institutions Religieuses, «Релігія в країнах з комуністичним режимом», Кестон-коледж (Кестон-інститут), Glaube in der 2ten Welt та ін.), місії («Слов'янська місія», «Світло на сході», «Слов'яно-євангелська асоціація», «Підпільна євангелізація», «Ісус Христос у поміч комуністичному світу», «Відкриті двері»), радіостанції («Транс Ворлд Радіо», «Далекосхідна радіотрансляційна компанія», «Голос Анд», «Вільна Європа/Свобода» тощо [225, с. 462 – 486; 685, с. 4 – 7].

На початку 1980-х рр. у результаті нової конфронтації між СРСР та країнами Заходу поширюється атеїстична пропаганда. Цьому явищу також сприяли зміни у вищому партійному та державному керівництві.

З прибічниками РЦ ЄХБ і громадами, які ухилялися від реєстрації, проводили велику систематичну роботу з «виховання поваги» до радянських законів і влади: колективні та індивідуальні бесіди в молитовних будинках, на квартирах, у райвиконкомках і прокуратурі. Керівників громад штрафувала на великі суми адміністративна комісія. У результаті цих заходів місцевої влади на середину 1980-х рр. удалося зменшити кількість прибічників РЦ ЄХБ, але найбільш активні віруючі не хотіли відмовлятися від РЦ, не запечували проти реєстрації на її умовах.

Неможливість досягти справедливості та свободи совісті в межах радянської держави спонукала до виникнення поміж віруючих церкви ЄХБ емігрантських настроїв. Тривалий час окремі віруючі домагалися виїзду з СРСР, але замість візи вони отримували від влади нові терміни ув'язнення та примусову госпіталізацію до психлікарень. Як, наприклад, В. Рожко з Рівного та В. Хайло з м. Красний Луч Луганської обл. [185, с. 299; 686, с. 165, 205].

Трагічний випадок трапився в 1984 р. Солдат Ю. Бурда, віруючий церкви ЄХБ з с. Пожарське Сімферопольського району Кримської обл., загинув під час проходження служби в радянській армії. Батьки загиблого та одновітці не вірили офіційній версії, а на основі багатьох фактів заявляли про вбивство солдата через його віру [687, арк. 25; 688, с. 61 – 66].

Одночасно з розвитком деномінації СЦ та її поступовим перетворенням у церковне об'єднання, у третій гілці конфесії також проходили об'єднавчі тенденції. Так, 12 листопада 1983 р. відбулася спільна нарада представників незалежних церков ЄХБ («автономних громад ЄХБ») України. На ній учасники (І. Бондаренко, О. Назарук, М. Шаптала, Ф. Шумейко, П. Якименко) дійшли згоди з кількох питань: 1) про рух поміж віруючих громад ЄХБ у 1960-ті рр.; 2) про розділення у середовищі церкви ЄХБ; 3) про узаконення

громад ЄХБ; 4) про єдність; 5) про ставлення віруючих до держави; 6) про незалежність помісної церкви.

З цієї другої «Братської згоди» [689; 690] випливає, що вже у 1983 р. йшов процес об'єднання між помісними церквами, які не належали ні до ВС ЄХБ, ні до СЦ. Вони не відкидали свій зв'язок з СЦ, але через протиріччя з її керівництвом (насамперед Г. Крючковим) займали автономні позиції [691, арк. 1 – 4]. Усього ж автономних помісних церков органи влади офіційно нараховували 67 громад (близько 7 000 віруючих) [692, арк. 142].

Загалом 1984 р. — час значного ослаблення ролі СЦ ЄХБ та її керівництва. Цього року був поширений документ під назвою «Братська згода», який став по суті статутом для громад віруючих-прибічників нової течії в євангелізмі-баптизмі — «незалежних церков ЄХБ». Великою втратою для РЦ стало й прилюдне каяття на судовому засіданні колишнього «благовісника №1» О. Петренка [110, с. 61 – 65].

Таким чином, з середини 1970-х рр. пом'якшено державну політику щодо віруючих церкви ЄХБ, обмежено крайні форми тиску на громади. Починаючи з 1976 р., різко зменшилася кількість арештів, репресивних санкцій щодо віруючих.

Підписання Радянським Союзом у 1975 р. Заключного акту загальноєвропейської наради в Гельсінкі й низки інших міжнародних угод, прийняття в 1977 р. нової Конституції СРСР, а в 1978 р. — нової Конституції УРСР породили сподівання на те, що ставлення до релігії зміниться на краще. Тісні міжнародні зв'язки релігійних об'єднань змушували РСР при РМУРСР йти на поступки віруючим задля підтримки міфу на Заході про свободу віросповідання в СРСР.

Затверджене 1 листопада 1976 р. Указом Президії ВР УРСР «Положення про релігійні культи в Українській РСР», дещо пом'якшуючи законодавчий тиск на релігійні об'єднання, у той же час не змінювало стратегію ставлення держави до церкви.

Необхідність постійної боротьби за свободу совісті та релігійного життя сприяла розвитку правосвідомості в середовищі конфесії ЄХБ. Рівень юридичної грамотності прибічників РЦ ЄХБ був вищим, ніж восвіченої частини радянського суспільства. Прибічники РЦ стали борцями за громадські права. Багаторічний колективний спротив владі заради духовної незалежності виробив міцну громадянську позицію та розвинув почуття власної гідності й солідарності. За громадськими поняттями та моральними уявленнями віруючі СЦ стояли набагато ближче до людей Заходу, аніж основна маса радянського населення, — як стверджувала Л. Алексеева [78, с. 147].

У підсумку варто також відзначити й інший бік конфронтації опозиційних віруючих церкви ЄХБ з органами державної влади. Найбільш активні лідери СЦ часто спеціально провокували ексцеси та зіткнення, виключно порушуючи порядок у громадському транспорті, проводячи голосні молитовні зібрання в парках, зонах відпочинку тощо. Як наслідок, багато звичайних віруючих часто ставали жертвами амбіцій окремих релігійних діячів,

які боролися за владу та вплив на людей, за славу. Ширість і стійкість часто підмінювали свавільними інтригами, демонстрацією ворожості до суспільства, «зовнішніх» людей, що, поза сумнівом, викликало втручання правоохоронних органів. І все це на тлі безпрецедентної атеїстичної пропаганди в засобах масової інформації, які підбурювали атеїстів до більш рішучих дій боротьби з віруючим населенням країни.

2.3. Спроби легалізації СЦ ЄХБ у період демократизації радянського суспільства (1985 – 1991 роки)

Середина 1980-х рр. не стала винятком у цілеспрямованій політиці радянської держави: якщо не ліквідувати, то хоча б «одержавити» релігію. Це чітко засвідчують стосунки між владою та віруючими. Якщо у взаєминах з ВР ЄХБ був більш-менш повний консенсус, то відносно СЦ активно включали всі механізми репресивно-каральної машини. Поміж них – розгони богослужінь, штрафи, адміністративні арешти на 5, 10 чи 15 діб, неправдиві протоколи та акти, конфіскації майна, кримінальні справи, арешти, суворі вироки часто за вигаданими звинуваченнями, важкі умови утримання у в'язницях і таборах (там віруючих били, мучили шляхом необґрунтованого переведення до штрафного ізолятора та приміщення камерного типу, позбавляли передач, побачень, отоварювання грошей тощо). Практикували також фабрикавання за вказівками органів КДБ нових кримінальних справ на віруючих церкви ЄХБ, які перебували в місцях позбавлення волі, попередню підготовку лжесвідків із судимих кримінальних злочинців (за їх свідченнями в'язні-баптисти отримували нові терміни) тощо.

Перш за все владні структури переслідували керівний орган опозиційної церкви – РЦ ЄХБ. Зокрема, у 1985 р. посилили розшук голови РЦ Г. Крюкова, котрий здійснював керівництво у важких умовах, далеко від дому та сім'ї. Значна кількість залізничних кас країни, інші установи мали його світлини [693, арк. 2].

Майже увесь склад РЦ ЄХБ упродовж 1985 – 1986 рр. перебував у в'язницях, таборах чи на засланні [217, с. 342 – 343]. Тих, чий термін ув'язнення закінчувався, не звільняли; їм продовжили терміни за сфабрикованими кримінальними справами. Така доля спіткала І. Ангонова, М. Батуріна, Я. Іващенко, О. Козорезова, Г. Костюченка, В. Маркевича, Д. Мінякова, П. Рітикова, П. Румачика, Я. Скорнякова, М. Хорєва [693, арк. 3 – 6].

Упродовж 1985 р. особливо жорстоких гонінь зазнала РРВ ЄХБ, яку складали багатодітні матері, чоловіки котрих були неодноразово засуджені за віру в Бога до різних термінів позбавлення волі. Діяльність РРВ не можна назвати підпільною. Це видно хоча б з того, що її представники відкрито подавали клопотання на ім'я керівників країни про нормалізацію відносин між атеїстичною державою та церквою ЄХБ шляхом припинення незаконних дій щодо віруючих з боку представників органів влади і на місцях, і в

центрі. Рада отримувала копії листів-клопотань, телеграм і термінових повідомлень від віруючих, а оригінали заяв останні направляли безпосередньо в центральні та місцеві органи влади. Усі такі заяви Рада вміщувала в «Бюллетенях Совета родственников узников ЕХБ».

Про ставлення місцевих органів влади до віруючих церкви ЄХБ та їх заяв і клопотань красномовно свідчать слова голови міської ради м. Ківерці Волинської обл. М. Туровської. Під час судового засідання вона цинічно заявила: «Я – радянська влада, мені дано право робити з вами все, що мені заманеться, і за це я відповідати не буду. Що в акті я напишу на будь-кого з вас, – мені повірять, а не вам, хоча ваші скарги і підписують по 80 чоловік, та хіба ви люди, та на вас взагалі ніхто не звертає уваги!» [694, с. 18]. Мабуть, краще було б, якби представники влади дійсно не звертали уваги, аніж така «увага» з боку владних органів до віруючих.

Незважаючи на переслідування, РРВ ЄХБ продовжувала клопотати перед представниками центральних органів управління республіки, Союзу, а також перед різними міжнародними організаціями. Суть цих клопотань зводилася до таких пунктів: ліквідація різних утисків і фізичного знищення опозиційних віруючих; припинення знущань з тих віруючих церкви ЄХБ, які знаходилися в місцях позбавлення волі; заборона фабрикування нових кримінальних справ на засуджених; термінове звільнення з місць позбавлення волі повторно засуджених та віруючих пенсійного віку з метою уникнення смертельних випадків в умовах виправно-трудових таборів; зміна законодавства про культги; перегляд справ повторно засуджених віруючих церкви ЄХБ без звільнення та засуджених за статтею 142 КК РРФСР і відповідних статей союзних республік; створення компетентної комісії з безпристрасної перевірки умов утримання віруючих в'язнів; надання можливості віруючим в'язням мати Біблію для особистого користування; скасування нагляду, накладеного на звільнених віруючих громад ЄХБ і не застосування його в подальшому [42, с. 6; 695, с. 6 – 7].

Члени РРВ ЄХБ також зазнавали гонінь; копії документів віруючих і бюлетені конфіскували органи прокуратури, міліції та КДБ і в подальшому використовували в судах для звинувачення віруючих у негативному зображенні радянської дійсності.

У цьому плані досить показова доля голови РРВ ЄХБ О. Козорезової (перебувала на чолі Ради з 1979 р.) [696]. Після відкриття кримінальної справи за статтею 138, ч. II, статтю 187, ч. I та статтю 209, ч. I КК УРСР вона була змушена піти з дому (Ворошиловград, зараз – Луганськ). 15 липня 1985 р. Ворошиловградська обласна прокуратура підписала санкцію на її арешт і оголосила всесоюзний розшук. І це в той час, коли Олександра Тимофіївна була матір'ю десяти дітей, до того ж трое з них – неповнолітні; один з синів, у віці 23 рр., – інвалід I групи, 14-річна донька хвора на важку форму цукрового діабету, який розвинувся в результаті сильного переляку під час обшуку. Таким чином, ці діти залишилися сиротами, без матері та батька [697, с. 16 – 18].

Подібна ситуація й з іншим членом РРВ ЄХБ У. Германюк. Її заарештували 23 липня 1985 р. у с. Владіміровка Сакського району Кримської обл. і тримали в слідчому ізоляторі Харкова [698, с. 28 — 29]. У. Германюк — мати п'яťох дітей, пенсіонерка, хвора жінка, але органи прокуратури тривалий час приховували її місцезнаходження від дітей. Діти клопотали про звільнення матері, їздили на прийом до Прокуратури СРСР, до Президії ВР СРСР, але суд над нею все одно відбувся. Він проходив на території воєнного заводу в м. Дергачі Харківської обл. упродовж 18 — 19 вересня 1985 р. У. Германюк засудили до 3 років позбавлення волі. У провину їй поставили керівництво та організацію зібрань віруючих. РРВ ЄХБ у своїй інформації, перелічуючи захворювання У. Германюк (гіпертонія II ступеня, ішемія, атеросклероз, порок серця, хронічний бронхіт, нирково-кам'яна хвороба та хронічний гастрит [699, с. 53]), доходить висновку, що «органи КДБ, визначивши цій хворій літній жінці такий суворий термін, розраховують на те, щоб прискорити настання її смерті у важких умовах табірної режиму» [693, арк. 7].

Загалом же упродовж 1985 р. заарештували 44 служителі ЦП, а чотирьох не звільнили після закінчення терміну ув'язнення, продовживши його. У цілому, за даними РРВ ЄХБ, станом на 1 січня 1985 р. в ув'язненні перебував 161 віруючий [695, с. 6; 700, с. 16]. В основному всі суди над ними проходили за зачиненими дверима. У 1985 — 1986 рр. також не змінилося становище віруючих в'язнів. Методи глумління, репресій стали ще більш «вишуканими». Представники адміністрації виправно-трудоих таборів часто заявляли і самим ув'язненим, і їхнім сім'ям, що вони «згноять» або «знищать» засудженого християнина. Дружинам вони говорили: «Більше не побачиш його» і т. п. Також майже всі віруючі в ув'язненні відчували утиски в листуванні аж до того, що їх зовсім позбавляли цієї форми спілкування з рідними і друзями. Причина — згадка про Бога та цитати з Біблії. За віруючими, звільненими з в'язниці чи табору, встановлювали нагляд.

Однією з каральних установ, де утримували віруючих, була спецпсихлікарня. Так, В. Хайла, мешканця Ворошиловградської обл., батька 15 дітей, у листопаді 1985 р. з невідомих причин перевели з Дніпропетровська до спецпсихлікарні м. Благовещенськ Амурської обл. РРФСР (на шостому році перебування в звичайній психлікарні). В. Хайла запроторили до психлікарні лише за те, що вимагав для себе та своєї сім'ї право жити по-християнськи, описуючи всі беззаконня місцевих органів влади [701, с. 151].

Дітей віруючих церкви ЄХБ у багатьох містах країни органи прокуратури допитували за відсутності батьків. Траплялися випадки, що через допити дітей у школі батьки були змушені не пускати їх на навчання. З цієї причини, наприклад, 26 школярів не ходили до школи в с. Усатово Одеської обл. чотири дні [693, арк. 18].

Переслідували також дітей, які відвідували Київську церкву ЄХБ: після розгонів богослужінь неповнолітніх дітей відводили до міліції без батьків, тримали їх там довго, допитували, відпускали додому інколи о другій годині ночі, коли припинявся рух міського транспорту. Малолітнім дітям погро-

жузали відправкою до спецколонії, кидали до темної кімнати, вимикаючи світло. 5 травня 1985 р. у відділенні міліції Дніпровського району Києва побили 15-річного Геннадія Шупортяка [693, арк. 20].

Органи КДБ, міліції та виконкоми місцевої влади повсякчас розганяли богослужіння, накладали на віруючих штрафи, часто й адміністративні арешти на 10 – 15 діб. Вінниця, Запоріжжя, Київ, а також Дніпропетровська, Сумська, Ворошиловградська, Волинська, Донецька, Харківська та Закарпатська обл. – ось далеко не повний перелік місць, де здійснювали розгони мирних богослужінь. Крім богослужінь, розганяли весілля віруючих (у Харківській, Волинській і Донецькій обл.) і навіть похорони. Восени скрізь забороняли «свята жнив», аби віруючі церкви ЄХБ не збиралися на урочисті богослужіння.

Наймасовішими порушеннями законів з боку органів влади були обшуки в помешканнях прибічників РЦ ЄХБ, під час яких конфісковували всю літературу, зошити і навіть папірці, де згадувалося слово «Бог».

Про справжній зміст подібних обшуків говорить такий факт. 17 жовтня 1985 р. співробітники міліції прийшли з обшуком у дім М. Савченка, котрий мешкав у м. Кривий Ріг. У санкції на обшук було написано, що розшукується викрадений мотоцикл, але шукати «викрадений мотоцикл» пішли не в сарай, а в будинок, де нищпорили в шафах, на полицях, в одязі, навіть книгах. Замість мотоцикла конфісковували всю християнську літературу. На заперечення господаря дому: «Біблія та Євангеліє – це не мотоцикл!», представник міліції В. Сапко сказав: «А це ми перевіримо!» [697, с. 18]. У м. Кременчук Полтавської обл. у служителя ЄХБ В. Шмиголя провели обшук у справі його брата, звинуваченого в спричиненні матеріальних збитків будівельній організації, де той працював. Проте шукали не будівельний матеріал, а вилучили релігійну літературу, магнітофонні касети та особисті рукописи господарів [693, арк. 2].

Часто обшуки проводили за відсутності господарів будинку, навіть зі зломом дверей (як-от, у Ізмаїлі Одеської обл. у квартирах Левицького і Гладірової). У квітні 1985 р. у Донецькій обл. обшуки пройшли в 14 будинках віруючих. Та численні всесоюзні обшуки відбулися з 12 липня до кінця серпня, у яких найактивнішу участь узяли працівники КДБ. Забирали всю християнську літературу, видану РЦ ЄХБ, а також літературу, надруковану за кордоном чи без зазначення видавництва; магнітофони, касети, друкарські машинки, папір (навіть одну пачку), стрічки для друкарських машинок, фотоапарати, фотокамери тощо. У будинку Козорезових у Ворошиловграді обшук тривав 11 год. Було вилучено християнську літературу, рукописи, магнітофонні касети, документи РРВ ЄХБ. На кінець обшуку, увечері того ж дня, у будинок Козорезових прибули 17 працівників КДБ після закінчення обшуків у будинках інших прибічників РЦ у Ворошиловграді [702, арк. 1 – 2].

Репресіям над сім'єю Козорезових передували спецзаходи, спрямовані на підірив авторитету та посилення недовіри до лідерів церкви з боку віруючих. Для цього від імені начебто братів і сестер ворошиловградської громади

органи КДБ та безпосередньо уповноважений у Ворошиловградській обл. поширили поміж віруючих різних міст анонімний лист про О. Козорезову, У. Германюк і С. Юдінцеву. У ньому жінок на основі перекручених фактів зображували негативно. Голову РЦ Г. Крючкова представляли як покровителя усіх «нечистих справ» РРВ ЄХБ. Лист написаний грамотно, освіченою людиною, очевидно, з досвідом такої роботи [702, арк. 1].

Найчастіше діяльність віруючих-прибічників СЦ ЄХБ органи влади трактували крізь призму адміністративних правопорушень. Переважна їх більшість закінчувалася постановами про накладення штрафів. Інколи ситуація доходила до повного абсурду. Наприклад, у Вінниці сім'ю Машницьких усього лише за 6 місяців оштрафували на підставі 51 постанови на суму 1 100 крб. Усі ці постанови були видані за порушення Указу Президії ВР УРСР від 26 березня 1966 р., тобто за проведення «обряду релігійного культу на нелегальному зібранні віруючих ЄХБ» і надання «свого будинку для проведення нелегального зібрання віруючих ЄХБ». До того ж, голову сім'ї Машницьких двічі оштрафували заочно, а його неповнолітню дочку Галину — також двічі по 25 крб. [695, с. 8 — 13].

Таким чином, вище наведені факти свідчать про нехтування елементарними правами, гарантованими Конституцією, такими, як свобода совісті та слова, недоторканість житла, незалежність церкви від держави та ін. Лише за те, що служителі СЦ ЄХБ і віруючі цієї церкви відстоювали духовну незалежність релігійної організації від атеїстичної держави, вони отримували тривалі терміни ув'язнення, а після звільнення за ними, як правило, встановлювали адміністративний нагляд. При здійсненні нагляду тероризували не лише того, за ким він встановлений, але й усю його сім'ю. У 1985 р. повторювалися випадки жорстокого побиття віруючих в'язнів налаштованими проти них адміністрацією табору ув'язненими. Цілком красномовні вислови посадових осіб про продовження термінів позбавлення волі у випадку, якщо в'язні або їх родичі будуть направляти клопотання урядовим інстанціям. У 1985 р. уперше зафіксовано застосування нечуваних до цього методів: працівники КДБ використовували сильнодіючі хімічні засоби, які впливали на нервову систему, з метою отримання необхідних їм свідчень про церкву та її служителів. Для продовження термінів «в'язням совісті» адміністрація почала прибігати до статті 70 КК РРФСР і відповідної їй статті союзних республік (звинувачення в антирадянській пропаганді та агітації). Так віруючих церкви ЄХБ представляли ворогами народу та держави. Ця стаття давала можливість засуджувати віруючого на більш тривалий термін — аж до 12 рр.

Упродовж 1985 — 1986 рр. посилили переслідування багатодітних матерів, особливо членів РРВ ЄХБ, аж до позбавлення волі тільки за те, що вони надсилали клопотання про ув'язнених віруючих. Почастішали гоніння на дітей віруючих батьків, випадки їх допитів без присутності батьків, погрози забрати дітей у батьків і позбавити останніх прав. Були навіть випадки побиття дітей за релігійними мотивами (м. Орджонікідзе, м. Київ). Знову конфісковували та руйнували приватні будинки, надані віруючими для бого-

служіння, штрафували та обшукували, переслідували видавництво «Християнин» і вилучали вже надруковану релігійну літературу.

В. Єленський слушно зауважує, що «бунтівні церкви» полегшували долю віруючих, які входили в офіційно визнані громади і функціонування самих легальних структур» [42, с. 39]. Це прямо стосується СЦ ЄХБ як найорганізованішої структури поміж опозиційних владі церков.

Упродовж 1986 р. в Україні заарештували чимало активістів церковної опозиції об'єднання ЄХБ [703, арк. 1; 704, с. 3 – 5; 705, с. 4, 5, 41 – 47]. Наступного року арешти й суди продовжувалися [706, с. 4; 707, с. 4, 23 – 24].

Лише офіційне проголошення курсу на перебудову радянського суспільства та спроби запровадження гласності М. Горбачовим спочатку пригальмують, а на кінець 1988 р. остаточно припиняють репресії за релігійною ознакою.

В усіх документах РЦ ЄХБ періоду горбачовської «перебудови» постійно наголошено на тому, що не можна зупиняти роботу з пробудження зареєстрованих і незареєстрованих церков. Потрібно й далі продовжувати взаємодію з ними, нести до них «Братские листки», «Сообщения», журнали духовно-настановчого характеру, Євангелія, надруковані підпільним видавництвом «Християнин», збірки духовних пісень, молитися за них тощо [219, с. 59 – 60].

Віруючі, які належали до різних спілок ЄХБ, не завжди тільки ворогували між собою. Існувало багато прикладів, коли прибічники РЦ і РРВ, працівники видавництва, їхні лабораторії та друкарські пункти знаходили сховище в друзів із зареєстрованих громад ВС ЄХБ. Декого з прибічників ВР через їх допомогу незареєстрованим громадам покарали відлученнями та роками ув'язнення.

Часто прибічникам РЦ доводилося чути від окремих віруючих офіційної Спільки наступні слова: «Я повністю підтримую програму РЦ, але я проти практики її окремих служителів.

Згідно з документами й словами, ідея та курс РЦ притягує до себе багатьох християн, а практика деяких служителів відштовхує їх від неї» [219, с. 61].

Актив автономно зареєстрованих громад ЄХБ, незважаючи на офіційну реєстрацію, також продовжував зберігати зв'язки з прибічниками РЦ. Підпадати під повний контроль офіційного центру вони категорично відмовлялися [708, арк. 56].

Слід також відзначити, що наприкінці 1980-х рр. прибічники опозиції виробили власну незалежну від політичних угруповань і національних організацій позицію. Вони різко активізувалися, мали значний приплив нових членів, розширювали публічну місіонерську діяльність, зміцнювали контакти зі своїми зарубіжними однодумцями. У виборчих кампаніях в умовах багатопартійності сформували свої орієнтири, специфічну позицію [709, арк. 88].

Про активізацію боротьби прибічників РЦ ЄХБ за легалізацію діяльності громад СЦ свідчить низка масових заходів. Так, наприклад, упродовж 1 – 2 травня 1988 р. у Фастівському районі Київської обл. були проведені нелегальні збори віруючих у кількості близько 1 500 осіб, переважно молоді з Києва та областей республіки. 8 травня подібне зібрання відбулося в Біляївському районі Одеської обл. Віруючі прагли легалізувати масові зібрання в лісах і парках, відкрити релігійну пропаганду в місцях відпочинку, громадському транспорті, поширення самвидаву тощо. Прибічники РЦ вимагали повної відміни обов'язкового атеїстичного виховання та безперешкодної пропаганди релігії – з вільним використанням друку, радіо, телебачення; клопотали про дозвіл необмежених зв'язків із зарубіжними релігійними організаціями та ліквідацію контролю з боку органів влади за діяльністю релігійних об'єднань [710, арк. 23 – 24].

Одночасно з такими акціями в церкві опозиційних віруючих конфесії ЄХБ здійснювалися структурні зміни. Це була спроба через реформування окремих підрозділів керівного апарату об'єднання пристосуватися до нових умов існування.

25 вересня 1987 р. РЦ своїм рішенням реорганізувала РРВ ЄХБ у Відділ заступництва РЦ ЄХБ (ВЗ РЦ ЄХБ). Наголошено, що РРВ мала тимчасовий статут і обмежені завдання, а тому виникла потреба в заснуванні постійної організації в складі РЦ [711, с. 1].

Після звільнення з радянської в'язниці в грудні 1988 р. останнього в'язня віруючого ЄХБ ЗП РЦ ЄХБ перейменували на Російську Місію Благочестя (Russian Gospel Ministries). Відтоді ця організація на чолі з Г. Вінсом надавала значну допомогу помісним церквам у євангелізації населення СРСР. Місія масово друкувала та надсилала книги Святого Письма; перекладала коментарі до них та інші настановчі книги; збирала засоби на будівництво молитовних будинків, матеріальну підтримку пасторів, організацію дитячих християнських таборів і семінарів для пасторів церкви [540, с. 5].

Перший після гонінь з'їзд СЦ ЄХБ, з деяких міркувань названий Все-союзною нарадою, відбувся в Ростові (РРФСР) у 1989 р. [540, с. 13]. На ньому з новою силою вибухнули подальші розколи в середовищі СЦ, що значно ослабить колись міцне й згуртоване братство незалежних громад.

Варто звернутися до аналізу якісного та кількісного складу громад СЦ у розглядуваний період. Зокрема, проведений інспектором уповноваженого РСР при РМ УРСР у Донецькій обл. І. Козловським якісний аналіз складу незареєстрованих громад СЦ і зареєстрованих громад ВС ЄХБ показав істотні відмінності між ними. Станом на середину 1985 р. поміж віруючих СЦ було значно більше молоді (до 30 рр.) – 42,9% проти в офіційно зареєстрованих громадах – 10 відсотків; майже в два рази більше чоловіків: 36,7% у СЦ проти 20% у прибічників ВР; більше ніж у 3,4 рази вищий відсоток робітників: 57,9% проти 17%. З цього зроблено висновок, що основну пропагандистську роботу з віруючими СЦ слід проводити в навчальних закладах і трудових колективах [600, арк. 1 – 2].

За офіційною статистикою, на 1 січня 1989 р. у всесоюзному масштабі членів ВС ЄХБ налічувалося 237 170, громади СЦ ЄХБ нараховували 15 308 осіб, а до автономних церков ЄХБ належало 7 773 віруючих [712]. М. Бурдо називав цифру віруючих СЦ у 100 000, ураховуючи сюди незареєстровані та зареєстровані автономні громади й групи віруючих, а також дітей, які відвідували молитовні зібрання. Проте, ця цифра, зважаючи на підпільний і нелегальний їхній стан, є також лише гіпотетичною [205, с. 129].

Станом на 1 січня 1991 р. в Україні нараховувалося 1 062 громади ЄХБ під керівництвом ВР ЄХБ і зареєстрованих церков на автономних правах, а також обліковувалося 73 громади СЦ ЄХБ, керівним духовним центром яких була РЦ [713, с. 97].

Здобута релігійна свобода у ході перебудови радянського суспільства поставила РЦ перед великим колом проблем. Після 1988 р., коли на волю вийшов останній в'язень церкви ЄХБ, у середовищі віруючих СЦ запанувала розгубленість. Зненацька виникло багато питань: про ставлення до зареєстрованих братів і сестер, одновірців за кордоном, духовну освіту, внутрішній порядок, духовну дисципліну тощо. У цій ситуації стало очевидним, що Г. Крючков був не зацікавлений у підготовці добре освічених проповідників – мабуть, тому, що вони могли б піддати критиці його диктаторський стиль керівництва [226, с. 211 – 212].

Виникли глибокі протиріччя, які торкалися сутності громади: наскільки вузькою та закритою вона повинна бути, наскільки далеко може сягати свобода євангелізації, чи варто її взагалі відхилити, наскільки суворо зберігати надалі виникли в умовах переслідувань і необхідну тоді для виживання дисципліну окремих членів громад та громад у цілому, чи можливе її пом'якшення.

Також постало питання про відносини з братами на Заході: у США – з Г. Вінсом і його організацією допомоги, у Німеччині – з емігрантськими менонітсько-баптистськими організаціями. Брати на Заході закликали до повної відкритості, вони вимагали визнання їх права контролю над товарами й грошима, які з 1989 р. як допомогу поставляли незареєстрованим громадам. Цю вимогу різко відхилив Г. Крючков, П. Петерс й інші керівники РЦ. Такий контроль звісно ж підірвав би авторитет Г. Крючкова, тому він розцінив його як недовіру щодо себе. Навіть у найменшій відкритості Г. Крючков бачив небезпеку розмивання та релятивації усіх збережених за роки переслідувань духовних цінностей. А це, на його думку, через «інфіковані плюралізмом західні уявлення» ставить під питання міцність і внутрішню дисципліну громад. Тому РЦ ЄХБ зайняла відносно Заходу різко негативну позицію, вважаючи, що він принесе зло та пороки дехристиянізованого західного світу.

Уже в 1993 – 1994 рр. відбудеться серйозний розрив між жорстко налаштованим ядром РЦ на чолі з Г. Крючковим (він традиційно намагався зберегти притаманні підпіллю форми релігійного життя та яскраво виражені диктаторські структури) і тими громадами, які боролися за внутрішню сво-

боду, автономію окремих громад (конгрегаціоналістський принцип) у поєднанні з баптистським принципом координуючого, а не централістсько-диктаторського керівництва.

Г. Крючков стверджував, що під його керівництвом знаходилося біля 1000 громад, які налічували близько 80 000 членів церкви СЦ ЄХБ. Проте це твердження не має документального підтвердження.

У 1997 р. в одному з приватних листів Г. Вінс коментував нові умови діяльності таким чином: «Релігійна свобода прийшла так зненацька, що багато з тих, хто раніше піддавався переслідуванням, виявився не готовим до неї — ці люди все ще почувують себе так, начебто їм на кожному кроці загрожує небезпека... В обстановці репресій «неzareєстровані» зразково проповідували та займалися місіонерською діяльністю, тільки вони таємно друкували християнську літературу... Тепер же ті, кого раніше переслідували, виявилися не в стані скористатися новими можливостями. Вони живуть у минулому» [226, с. 213].

Таким чином, з проголошенням курсу на «перебудову» та фактично офіційним відзначенням 1000-ліття хрещення Київської Русі в 1988 р. виникли нові умови для діяльності всіх громад ЄХБ у СРСР. Зміни в політиці призвели до законодавчих нововведень, які дозволили багатьом церквам вийти з підпілля та розгорнути широку євангелізаційну роботу.

Національне відродження й утворення незалежних держав на теренах Радянського Союзу істотно вплинули на процеси у ВС ЄХБ та інших євангельсько-баптистських об'єднаннях. У 1990 р. на 21-му з'їзді церков ЄХБ України, який проходив 25 — 27 січня, було проголошено створення самостійної Спільки ЄХБ України.

Станом на 1 січня 1992 р. вона нараховувала 1 100 громад (96 000 віруючих). Проте, це не рахуючи церков РЦ ЄХБ, автономних церков і незалежних церков, які складали ще біля 20% від цієї кількості християн. Також потрібно відзначити, що в 1990 — 1991 рр. зі складу об'єднаної Спільки вийшли майже всі п'ятидесятники.

Після розпаду СРСР СЦ ЄХБ зберегла свою структуру в межах колишнього Союзу й поділена на 12 об'єднань, територіальні межі яких не завжди співпадають з державним і адміністративним поділом. Українські церкви СЦ входять до росто-во-донецького, харківського, одеського, київського та західноукраїнського об'єднань.

Третью євангельсько-баптистською спілкою, яка діє в Україні, є Братство незалежних церков і місій, засноване в 1987 р. керівниками незалежних церков, які підписали документ, що визначив структурну основу майбутньої спілки. У 1988 р. керівники незалежних церков зверталися до обох Спілок ЄХБ зі своїми пропозиціями щодо створення єдиної Спільки. Але відповіді жодної зі сторін вони не отримали.

Керівники незалежних церков зверталися як «незалежне братство», але офіційно ця спілка почала діяти тільки з 1993 р. Її очолив колишній активний діяч РЦ ЄХБ М. Величко (Київ).

Таким чином, як бачимо, незалежна Україна отримала в спадок від Радянського Союзу розділене на кілька частин, часто антагоністично налаштованих одна проти одної, братство віруючих ЄХБ. Мова про якесь об'єднання між ними уже навіть не ведеться.

Підсумки до розділу

В останні періоди взаємовідносин між СЦ ЄХБ і партійно-радянськими державними структурами набирала обертів руйнівна для нової церкви тенденція, коли Рада Церков набула авторитарного характеру. Переміг суворий централізм; члени СЦ продовжували сувору критику ВР ЄХБ, яка часто мала характер навішування ярликів.

Зберігши високою ціною (всього за майже 30 рр. через табори пройшло понад 2 000 учасників опозиційного руху, деякі по 5 – 6 разів) один з євангельсько-баптистських принципів – відокремлення церкви від держави, – багато «ініціативників» фактично почали йти проти інших: демократизм внутрішнього устрою церкви та свобода совісті для всіх.

З першої половини 1970-х рр. рух відокремленців пригальмував свій розвиток, у ньому почала брати верх тенденція до самоізоляції [714, с. 353 – 354]. Розчаровані та виснажені від репресій і переслідувань віруючі часто поверталися до зареєстрованих громад. Очевидно, що упродовж 1970-х рр. СЦ ЄХБ визнала своїм принципом свідому відмову відреєстрації, який зберігся до нашого часу. На жаль, зростав і дух самоправедності, нетерпимості до лояльних співбратів.

У 1970-ті – 1980-ті рр. члени «гнаного братства» збиралися таємно на приватних квартирах або, подібно до революціонерів, улаштовували зібрання в лісах, але й там їх знаходили та розганяли органи влади. Періодично газети повідомляли про судові процеси над «релігійними екстремістами» – підпільними служителями культу, учителями недільних шкіл, видавцями та розповсюджувачами релігійної літератури тощо.

Так, наприклад, лише з 1962 по 1970 р. молитовні зібрання прибічників РЦ ЄХБ розганяли 986 разів: з арештами, обшуками, побиттями та накладеннями штрафів; вони сплатили державі 94 300 крб. В інші періоди через ще більшу кількість утисків підрахунок провести важче. Кілька разів було викрито та розгромлено, але відновлено, підпільне видавництво «Християнин», яке видало, крім півмільйона Євангелій (сімома мовами), тисячі духовних збірок, «Братських листков», «Вестников истины» і бюлетенів Ради родичів в'язнів ЄХБ [715, с. 16].

Уже в умовах пострадянського суспільства братство церков ЄХБ залишається розділеним на кілька різних угруповань. Причини сучасного євангельсько-баптистського розколу лежать у площині розвитку радянського протестантизму в Україні упродовж середини 1940-х – кінця 1980-х рр.

ПІСЛЯМОВА

Пізній український протестантизм середини 1940-х — кінця 1980-х рр. і до тепер малодосліджений вітчизняною наукою. Особливо це стосується проблематики церковної опозиції в церкві ЄХБ, дослідження якої радянськими вченими можемо поділити на три етапи:

1) друга половина 1940-х — кінець 1950-х рр. — період, коли дослідники ще не подолали тоталітарної «войовничо-антирелігійної» традиції. Праці цього часу — тенденційні, упереджені та фрагментарні щодо вивчення протестантських конфесій;

2) кінець 1950-х — перша половина 1980-х рр. — період наукового обґрунтування необхідності поступового наступу на релігію. У цей час з'явилися роботи, що вирізнялися системністю і певним об'єктивізмом в аналізі протестантизму;

3) друга половина 1980-х — початок 1990-х рр. — період розвитку плюралістичного та демократичного ставлення науковців до релігійної проблематики загалом (і окремих конфесій зокрема), що заклав методологічні основи розвитку сучасної вітчизняної історіографії.

Четвертим етапом удослідженні церкви ЄХБ є сучасний період (починаючи з 1990-х рр.), який найбільше з-поміж інших перетинається з твердженнями конфесійних і зарубіжних дослідників церковної опозиції. На жаль, і на ньому не створено комплексного наукового дослідження цієї проблеми, до наукового обігу залучені далеко не всі архівні матеріали того часу.

Загалом середина 1940-х — початок 1950-х рр. у релігійному житті України прикметна першими виявами кризи поміж протестантських громад. Найбільшим її винуватцем стали органи партійної та радянської влади, які прагнули повного контролю над протестантами через єдиний духовний центр — ВР ЄХБ. Кризові явища в церкві мали б сприяти ослабленню й поступовому занепаду ВС ЄХБ. Проте, цей процес вийшов з-під контролю державного атеїзму: через зародження опозиційних настроїв поміж віруючих значна їх частина залишила офіційну Спільку та активно діяла поза правовим і церковним полем як незареєстровані групи й громади ЄХБ.

Упродовж 1950-х рр. функціонували громади «чистих баптистів», «істинних баптистів», «доскональців», «молодих баптистів», «чистих євангельських християн» тощо. Їх позиція та діяльність лягли в основу виникнення

альтернативної деномінаційної (з середини 1980-х рр. – церковної) організації, котра категорично опозиційнувала офіційній зареєстрованій ВС ЄХБ.

Упродовж 1960-х – 1980-х рр. на території радянської держави фактично діяли два духовні центри ЄХБ: легальний, визнаний органами влади (ВР ЄХБ) і нелегальний, утворений з відокремлених і опозиційно налаштованих віруючих (спочатку «Ініціативна група» (1960 – 1962 рр.), пізніше – «Організаційний комітет» (1962 – 1965 рр.), з 1965 р. – Рада Церков ЄХБ), що без особливого завзяття доводилося визнавати партійним і радянським органам влади, а також радянським ученим – авторам спеціальної пропагандистської атеїстичної літератури.

Причин розколу в церкві ЄХБ було багато. Так само багато думок з цього приводу поміж дослідників проблеми. Тільки комплексне наукове дослідження дало можливість їх поєднати та порівняти з різними підходами на кожному з відзначених етапів еволюції історіографії проблеми. Так, зокрема, основними причинами невдоволеності частини віруючих діяльністю ВР ЄХБ і радянським законодавством про релігійні культули були: встановлення ієрархії духовних осіб, порушення принципу виборності служителів культу, втручання в прерогативи помісних церков (релігійних груп і громад), закостенілість особового складу ВР ЄХБ ще з 1944 р., повна відсутність церковних з'їздів упродовж 1944 – 1963 рр., прийняття президією ВР ЄХБ антиєвангельських документів внутрішнього управління – «Нового Положення про Спільну ЄХБ у СРСР» та «Інструктивного листа старшим пресвітерам», які запровадили чимало суттєвих заборон і обмежень для віруючих церков.

Усі перелічені вище чинники мали негативні наслідки: різко зменшилася чисельність офіційно зареєстрованих проповідників, суттєво звузився вплив церкви ЄХБ на населення, значно скоротилася кількість зібрань віруючих і чисельність наближених і таких, хто охрещувався тощо. Усе це спонукало значну частину віруючих до розриву з духовним центром. Виникла перша опозиційна організація – «Ініціативна група зі скликання надзвичайного Всесоюзного з'їзду церкви ЄХБ», котра головним своїм завданням бачила вдарити в дзвін, закликати віруючих до внутрішньої реформації в своїй церкві та вимагати від уряду дозволу на проведення демократичного з'їзду представників усіх громад ЄХБ під керівництвом членів Ініціативної групи.

Неодноразові звернення групи та її прибічників до ВР ЄХБ, урядових і партійних інстанцій не мали позитивного вирішення, навіть незважаючи на правильність юридичного оформлення та законність поставлених у них вимог. Невирішеність цього питання спонукала прибічників з'їзду утворити Організаційний комітет з його підготовки й проведення. Таким чином, не дочекавшись підтримки своїх ініціатив з боку духовного центру та держави, реформатори вирішили взяти всю відповідальність за майбутнє церкви ЄХБ на себе.

Цьому активно перешкоджала атеїстична влада, яка проводила політику, спрямовану на повне викоринення релігії й церкви з радянського суспільства. Така політика здійснювалася за трьома головними напрямками:

- а) ідеологічна боротьба через антирелігійну пропаганду;
- б) фізичне нищення шляхом репресій;
- в) політична активність з метою проникнення до середовища церковних організацій.

Отже, незважаючи на зовнішній тиск, з початком 1960-х рр. спостережене духовне відродження церкви ЄХБ, сенс якого був в очищенні релігійного служіння від викривлень, унесених атеїстичною владою, підконтрольною їй ВР ЄХБ і її прибічниками. По суті ця боротьба не догматична, навіть не суто релігійна. Вона була громадянською та церковною – між церквою та світською владою й між двома об'єднаннями ЄХБ за право кожного на існування та вплив на віруючих.

Найбільш помітно така боротьба виявлялася в масових і постійних клопотаннях віруючих перед органами влади. Найчастіше віруючі клопотали про: звільнення вперше та повторно заарештованих одновірців, засуджених за кримінальним звинуваченням; ліквідацію знущань у в'язницях і таборах; заборону застосування медицини для боротьби з віруючими; негайне звільнення та зняття з психічного обліку тих віруючих, які були здоровими; негайне закриття кримінальних справ на віруючих; дозвіл служити в армії без прийняття присяги та без носіння й використання зброї; призупинення розгонів весіль, богослужінь, поховальних процесій тощо; припинення безпідставних обшуків у віруючих церкви ЄХБ; повернення всього вилученого при обшуках; відновлення батьківських прав віруючим; дозвіл на вільний друк релігійної літератури; відміну радянського законодавства про релігійні культи; визнання законним існування РЦ і СЦ ЄХБ та легалізація їх діяльності; зупинення «цькування» віруючих церкви ЄХБ у ЗМІ; відновлення повноцінних прав віруючих на працю, освіту, житло, недоторканість; припинення незаконного закриття молитовних будинків; призупинення відмов у реєстрації релігійних об'єднань тощо.

Класично звернення віруючих церкви ЄХБ щодо репресій містили в собі такі складники: спростування усних і письмових наклепів на віруючих церкви ЄХБ у ЗМІ; інформація про викрадення в дорозі людей; аналіз судових процесів над віруючими; випадки проявів катувань підозрюваних; умови утримання в'язнів церкви ЄХБ у таборах і в'язницях; факти порушень поховального обряду з боку невіруючих; оголошення імен лжесвідків на судових процесах; випадки насильницького направлення віруючих церкви ЄХБ до психіатричних лікарень на лікування; інформація про розгони молитовних зібрань віруючих церкви ЄХБ і масові переслідування з фізичним побиттям їх учасників; випадки вилучення особистих речей, худоби, меблів у рахунок штрафів; факти вилучень приватних і молитовних будинків; перелік чисельних обшуків і вилучень духовної літератури; випадки допитів дітей віруючих батьків органами влади (міліції, прокуратури, КДБ

тощо); факти знущання над релігійними почуттями дітей і їх викрадень зі шкіл; перелік випадків переслідувань віруючих церкви ЄХБ на роботі та в навчальних закладах; аналіз чинного радянського законодавства про релігійні культи; випадки позбавлення віруючих батьків права виховувати своїх дітей відповідно до їх власних переконань.

З утворенням у 1965 р. СЦ на чолі з РЦ виникла нова деномінація, котра шляхом еволюції та подальшого інституціювання поступово перетвориться на окреме церковне об'єднання. Створювалася власна ієрархія церковного управління, відносно незалежні структури, налагоджувався тісний нелегальний зв'язок із зарубіжними релігійними організаціями тощо. Активно діяли Рада рсдичів в'язнів церкви ЄХБ (політично-релігійна організація дисидентського типу), видавництво «Християнин» (повністю підпільне з кількома друкарнями), Зарубіжне Представництво РЦ ЄХБ за кордоном (міжнародна пропагандистська організація прибічників РЦ) та ін. Кілька сотень всесоюзного, республіканського та місцевого рівня лідерів церковної опозиції ЄХБ були засуджені до кримінальних покарань за політичними статтями на тривалі терміни ув'язнення та довгі роки заслання. Часто кілька разів поспіль. Окремі дослідники нарахували до 155 тисяч прибічників і тих, хто співчував рухові інакомислячих віруючих церкви ЄХБ у всесоюзному масштабі, переважна більшість з яких знаходилася на території УРСР. Тисячі разів прибічників РЦ штрафували на значні грошові суми, багаторазово конфісковували житло, майно, відбирали дітей у віруючих батьків тощо. До проявів репресій віруючі в своїх заявах і скаргах відносили: розгони молитовних зібрань, допити дітей без присутності батьків, судові процеси та засідання адміністративних комісій, нестерпні умови утримання віруючих-в'язнів церкви ЄХБ у таборах і в'язницях, конфіскації релігійної літератури та засобів для її друкування, звільнення з робочих місць і відрахування студентів з ВНЗ за релігійні переконання та підтримку РЦ ЄХБ тощо.

Крім зовнішніх впливів з боку органів світської влади та нападків ВР ЄХБ Спілка Церков мала постійні проблеми в середині організації – боротьбою між собою різних угруповань віруючих.

Усього братство ЄХБ переживало внутрішні розколи тричі. Перший раз – на початку 1960-х рр., коли значна частина віруючих і, навіть, громад виходили з-під офіційної реєстрації та з-під влади ВР ЄХБ і об'єднувалися навколо нелегального центру (Ініціативна група, Оргкомітет, Рада Церков). Удруге – у 1970-ті рр., коли розколи відбувалися через офіційну реєстрацію: спочатку багато громад віруючих не розуміли форсованих темпів державної реєстрації під керівництвом РЦ ЄХБ, а потім не бажали знову залишати добровільну реєстрацію на автономних засадах, чого почали вимагати працівники РЦ. Третій етап поділів і розколів активізувався на початку 1980-х рр., коли РЦ ЄХБ наступала на автономність помісних церков, а останні призвичаїлися до статусу незалежних релігійних об'єднань. Найгостріше цей етап проявився після розпаду СРСР у ході формування національних об'єднань віруючих церкви ЄХБ на теренах колишнього Радянського Союзу.

Таким чином, відокремлене від ВР ЄХБ братство віруючих ЄХБ упродовж свого тривалого конституціювання пройшло значну еволюцію – від незалежних релігійних об'єднань до єпископальної (ієрархічної) системи управління церквою. Цим самим, як навіть зауважував у 1991 р. Г. Вінс, сформувалася єпископальна система неєвангельських християн-баптистів, супроти якої й виник ранній протестантський напрямок християнства. Звідси можна говорити, що пізній українсько-російський протестантизм у вигляді СЦ ЄХБ кардинально відрізняється від першооснов протестантського управління церквою.

Отже, проведене дослідження дало можливість простежити етапи розвитку церковної опозиції в рядах віруючих церкви ЄХБ. Ми виділяємо такі періоди:

- 1) поява віруючих, невдоволених чинним становищем у церкві та державі (1944 – кінець 1950-х рр.);
- 2) фактичний розкол церкви (1960 – 1961 рр.);
- 3) виникнення сектоподібної релігійної організації в надрах церкви ЄХБ – Ініціативної групи, Організаційного комітету (1961 – 1965 рр.);
- 4) формування деномінаційної СЦ ЄХБ (1965 – середина 1970-х рр.);
- 5) «розкол у розколі», етап стагнації СЦ ЄХБ (1975 – 1985 рр.);
- 6) інституціювання СЦ ЄХБ у церковну організацію (розпочалося з другої половини 1980-х рр.).

Також проведене дослідження дозволило сформулювати низку узагальнень з проблеми:

- 1) сучасний масив історіографії поки що не містить комплексного дослідження церковної опозиції в конфесії ЄХБ радянського періоду;
- 2) проблема аналізу еволюції опозиційних рухів поміж віруючих церкви ЄХБ має достатню джерельну базу, але без залучення зарубіжних архівосховищ вона була б обмеженою;
- 3) сучасний методичний і методологічний рівень проведення історико-релігієзнавчих досліджень дає всі можливості для комплексного та неупередженого вивчення проблеми існування розколів у церкві ЄХБ, виникнення яких має глибоке історичне коріння, сформоване ще за радянських часів;
- 4) упродовж досліджуваного періоду на теренах України була сформована достатньо розгалужена мережа релігійних організацій, яка постійно перебувала в русі кількісних і якісних показників;
- 5) діяльність Ініціативної групи та Оргкомітету ЄХБ була виразом прагнень значної кількості віруючих, які прагнули легалізації своєї діяльності цілком законними та, навіть, конституційними методами боротьби;
- 6) в інституціюванні опозиційної та дисидентської діяльності прибічників РЦ ЄХБ велику роль відіграли Рада родичів в'язнів ЄХБ, Зарубіжне Представництво РЦ, видавництво «Християнин» і ряд його нелегальних періодичних видань тощо;

7) прослідковується прямий зв'язок між релігійними опозиціонерами ЄХБ і політичними дисидентами та їх нелегальними об'єднаннями;

8) церковна опозиція навіть мала ряд переваг над організаціями інакомислячої інтелігенції, хоча й з менш вираженими політичними вимогами;

9) мав місце значний вплив міжнародних правозахисних організацій на релігійну ситуацію в радянській державі, а понад усе завдяки нелегальним двостороннім каналам зв'язку з прибічниками РЦ ЄХБ;

10) незважаючи на падіння комуністичного тоталітарного режиму, церкви ЄХБ до цього часу не досягли взаємного порозуміння та єдності. Більш того, підстав до такої перспективи зараз уже немає взагалі.

ДОДАТКИ

ДОДАТОК А

ВІДОМОСТІ ПРО В'ЯЗНІВ ЄХБ ЗА 1960 — 1988 рр.

Скорочені умовні позначки: Указ — Указ Президії ВР УРСР від 12 липня 1961 р. або ВР РРФСР від 4 травня 1961 р.; Ст. 138, ст. 142, ст. 188, ст. 209 — статті КК УРСР; 53 — 5 рр. заслання; 5Т — 5 рр. таборів загального режиму; 5СТ — 5 рр. таборів суворого режиму; 1ПТ — 1 р. таборів посиленого режиму; 5СТ + 33 — 5 рр. таборів суворого режиму і 3 рр. заслання.

№ з/п	Прізвище, ініціали	Дата арешту / суду	За якою статтею / Указом	Термін / вид покарання	Місце проживання до арешту / кількість утриманих
1	2	3	4	5	6
Вінницька обл.					
1.	Гончаров А.М.	1974	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Вінниця (2)
2.	Машніцький І.О.	30.09.74	ст. 138, ч. 2	1,5Т	м. Вінниця (1)
3.	Машніцький М.О.	24.08.71 5.03.80	- ст. 138, ч. 2, ст. 178, ч. 2	2,5 р. робіт 2,5СТ	м. Вінниця (7)
4.	Огородник С.Г.	30.09.74	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Вінниця (8)
5.	Тисячук О.Т.	1974	ст. 138, ч. 2	2,5Т	м. Вінниця (4)
Волинська обл.					
6.	Боско В.М.	19.10.84	ст. 187, ч. 3	3СТ	м. Ківерці (8)
7.	Кравчук І.І.	25.07.83	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Ківерці (7)
8.	Кравчук Я.І.	5.07.84	ст. 187, ч. 3	3Т	м. Ківерці (1)
9.	Назаревич А.А.	08.01.82	ст. 188, ч. 2	3Т	м. Луцьк (2)
10.	Омелянчук М.І.	13.09.83	ст. 188, ч. 1	3Т	с. Добре
11.	Пилипчук Б.А.	15.08.83	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Ківерці
12.	Прокопчук М.А.	29.12.81	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Луцьк (5)
13.	Рошук О.М.	2.03.73	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Луцьк (6)
14.	Русавук П.А.	22.05.84	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Ковель (4)
15.	Слюсар В.І.	19.10.84	ст. 187, ч. 3, ст. 188, ч. 1	3Т	м. Ківерці (6)
16.	Чабан М.С.	05.08.83	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Ковель (7)
17.	Яцук В.І.	13.11.81	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Луцьк (5)
Ворошиловградська (Луганська) обл.					
18.	Андрієць О.І.	1.06.85	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Комунарськ (1)
19.	Андрющенко П.П.	15.09.71	ст. 142, ч. 2	3Т	м. Ворошиловград (6)
20.	Балацький А.М.	19.05.66 23.05.72 6.02.83	ст. 209, ч. 1 ст. 138, ч. 2 ст. 138, ч. 2	4Т 3СТ 3СТ	м. Ворошиловград (8)
21.	Бутков М.І.	19.05.66	ст. 209, ч. 1, ст. 138, ч. 2	4Т	м. Ворошиловград (4)
22.	Василенко Я.Ф.	7.09.71	ст. 138, ч. 2	2,5Т	м. Лисичанськ (7)

1	2	3	4	5	6
23.	Германюк С.Г.	14.03.73	ст. 138, ч. 2, ст. 209	4,5Т+33	м. Лисичанськ (5)
24.	Германюк Я.Г.	14.03.73	ст. 138, ч. 2, ст. 209	4Т+23	м. Рубіжне (6)
25.	Голуб В.А.	19.05.66 29.04.72 8.09.80	ст. 209, ч. 1, ст. 138, ч. 2 ст. 138, ч. 2 ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	4Т 3СТ 5СТ	м. Ворошиловград (7)
26.	Козорезов О.Г.	26.12.80	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3СТ	м. Ворошиловград (10)
27.	Кокуріна В.І.	27.05.83	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	2,5Т	м. Ворошиловград
28.	Коротун І.Д.	24.10.74	ст. 162, ч. 2	2,5Т	м. Ворошиловград
29.	Мухін М.П.	15.11.70	ст. 142, ч. 2	3Т	м. Свердловськ (7)
30.	Ноздрін І.Я.	13.07.73	ст. 187, ч. 2, ст. 138, ч. 2	4Т+23	м. Свердловськ (6)
31.	Панфілова А.О.	27.05.83	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	2Т	м. Ворошиловград
32.	Пічний П.М.	21.11.68	ст. 142, ч. 2	5Т	м. Краснодон (7)
33.	Присяжнюк М.Д.	8.12.71	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1, ст. 101, ч. 1	4Т	м. Свердловськ
34.	Ритіков В.П.	23.08.79	ст. 138, ч. 2	слідство	м. Краснодон
35.	Ритіков П.Т.	8.11.68 2.04.83 29.01.86	ст. 142, ч. 2 ст. 214 ст. 196, ч. 1	5Т 2СТ 1,5 СТ	м. Краснодон (7)
36.	Рогар Г.Ф.	8.07.70	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 2	3Т	м. Зоринськ (8)
37.	Сажнев П.В.	17.02.83	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3Т	м. Ворошиловград (5)
38.	Гягун І.М.	5.02.83	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3Т	м. Кіровськ (7)
Дніпропетровська обл.					
39.	Бичков П.С.	23.01.73	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Жовті Води (5)
40.	Бичков С.П.	26.03.85	ст. 187, ч. 1	2Т	м. Марганець (3)
41.	Бібленко І.В.	14.02.1972	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Кривий Ріг (5)
42.	Журба Г.М.	26.01.82	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Нікополь (8)
43.	Кабиш М.І.	20.01.73	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Жовті Води (5)
44.	Камільчу А.М.	14.02.1972	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Кривий Ріг (8)
45.	Кобзар В.І.	2.09.66	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Кривий Ріг (4)
46.	Коваль Б.А.	2.09.66	ст. 138, ч. 2, ст. 188, ч. 2	1ПТ	м. Кривий Ріг (5)
47.	Козаченко В.Г.	14.02.72	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Кривий Ріг
48.	Кравчук О.С.	2.09.66 12.09.70	ст. 138, ч. 1, ст. 138, ч. 2	1Т 3ПТ	м. Кривий Ріг (8)
49.	Набока В.М.	12.04.66	ст. 138, ч. 1	1Т	м. Кривий Ріг (4)
50.	Назар І.А.	29.08.83	ст. 187, ч. 1	1,5Т	м. Марганець (5)
51.	Онишук С.О.	10.11.72	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Марганець (6)

1	2	3	4	5	6
52.	Петраков Ф.І.	12.04.66	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 2	5СТ	м. Кривий Ріг (2)
53.	Потоцький М.П.	14.02.72	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Кривий Ріг (5)
54.	Савченко М.С.	12.09.70	ст. 138, ч. 2	3ПТ	м. Кривий Ріг (6)
55.	Смірнський К.Я.	20.05.69	ст. 138, ч. 2	3СТ	сел. Краснопілля (4)
56.	Папко В.Д.	13.05.82	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Нікополь
57.	Чепець І.Ф.	26.01.82	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Нікополь (4)
58.	Чечун Д.А.	10.11.72 17.10.83	ст. 138, ч. 2 ст. 187, ч. 3	3СТ 2,5Т	м. Марганець (6)
59.	Шкивакий Б.В.	28.03.82	ст. 187, ч. 3	2,5Т	м. Дніпропетровськ (1)
60.	Щербина В.І.	27.08.72	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Марганець (3)
Донецька обл.					
61.	Гончарова Р.С.	12.12.78	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Донецьк (1)
62.	Гордієнко Ф.В.	22.10.79	ст. 187, ч. 1, 3	2Т	м. Горлівка (5)
63.	Джурік Г.Ф.	12.04.79	ст. 187, ч. 2	2ПТ	м. Донецьк
64.	Кінаш М.І.	13.11.79	ст. 214, ч. 2	1Т	м. Горлівка (3)
65.	Кожемякіна Т.С.	24.10.74	ст. 162, ч. 2	3Т	м. Жданів
66.	Кругових О.В.	25.01.84	ст. 187, ч. 1	3,5Т	м. Макіївка (5)
67.	Мелашенко І.Ф.	10.10.72	ст. 138, ч. 2	5Т	м. Яма (4)
68.	Мельник Н.	-	-	3СТ+43	м. Жданів
69.	Напрієнко В.Є.	12.04.79	ст. 187, ч. 1	2Т	м. Донецьк (1)
70.	Пигарьова Р.Т.	1964	ст. 209	4Т	с. Микитівка
71.	Попов А.	1964	ст. 209	5Т	с. Микитівка (6)
72.	Прокоф'єв О.Ф.	12.03.62	ст. 209, ч. 1	5СТ+53	м. Волноваха
73.	Пушков Є.Н.	16.05.80 27.05.83	ст. 187, ч. 3 ст. 187, ч. 3, ст. 188, ч. 1, ст. 209, ч. 1	3Т 5СТ+33	м. Харцизьк (8)
74.	Рибалка В.	1964	ст. 209	5Т	с. Микитівка (6)
75.	Тимчук І.В.	18.09.84	ст. 187, ч. 3	3СТ	м. Макіївка (6)
76.	Тимчук В.І.	19.09.82	ст. 188, ч. 1	3,5Т	м. Макіївка
77.	Тюлюпа В.Ф.	10.07.85	ст. 187, ч. 3	3ПТ	м. Донецьк (7)
78.	Хлюпоніна Є.	1964	ст. 209	4Т	с. Микитівка
79.	Юдінцев А.В.	19.09.82	ст. 188, ч. 1	3,5Т	м. Харцизьк
80.	Юдінцев В.І.	21.02.85	ст. 187, ч. 3	3Т	м. Харцизьк (13)
Житомирська обл.					
81.	Андрусенко О.	22.09.66	-	3Т	м. Житомир (4)
82.	Виноградський Д.М.	17.05.66 1971	ст. 142, ч. 2 -	2,5Т 3СТ	м. Житомир (5)
83.	Линник Д.І.	8.07.66 1971	ст. 138, ч. 2 -	3Т 3СТ	м. Житомир (6)
84.	Поліщук М.П.	26.09.81	ст. 209, ч. 1	4Т+43	м. Новоград- Волинський (10)
85.	Ткач В.І.	5.02.84	ст. 188, ч. 2	3,5Т	м. Новоград- Волинський (3)
86.	Шаманська Н.Л.	14.11.71	-	-	м. Житомир
Закарпатська обл.					
87.	Мешко Ю.В.	9.02.82	ст. 187, ч. 1	2,5СТ	с. Коритняни (2)

1	2	3	4	5	6
Запорізька обл.					
88.	Довгаль В.М.	28.08.66	ст. 138, ч. 2	1,5Т+2Т	м. Запоріжжя (1)
89.	Коркодін Ф.О.	2.02.79	ст. 138, ч. 2	2,5Т	м. Запоріжжя (5)
90.	Ляшенко Б.В.	10.06.82	ст. 187, ч. 1	2,5Т	м. Запоріжжя
91.	Малахов Г.Д.	11.05.81	ст. 138, ч. 2, ст. 188, ч. 2	3Т	м. Мелітополь (7)
92.	Марченко С.П.	08.06.82	ст. 187, ч. 1	2Т	м. Запоріжжя
93.	Нагорний А.К.	20.04.82	ст. 187, ч. 2	3Т	м. Запоріжжя
94.	Пашко М.П.	12.05.81	ст. 187, ч. 2, ст. 188, ч. 2	3Т	м. Мелітополь (7)
95.	Філаретов В.М.	9.07.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Запоріжжя (5)
Київська обл.					
96.	Бабенко Дж.О.	24.04.84	ст. 187, ч. 1	3Т	м. Біла Церква (6)
97.	Величко М.К.	30.05.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Київ (4)
98.	Вінс Г.П.	21.01.70 31.03.74	Указ ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	1 р. робіт 5СТ+ 53+конф.	м. Київ (5)
99.	Вінс Л.М.	1.12.70	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3Т	м. Київ (1)
100.	Голуб Н.Т.	9.07.71	слідство	-	м. Київ (1)
101.	Гомон В.О.	15.10.81	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3Т	м. Київ
102.	Грищенко В.І.	11.04.85	ст. 187, ч. 3, ст. 188, ч. 1	3Т	с. М.Салтанівка (5)
103.	Грищенко К.І.	24.10.74	ст. 162, ч. 2	3Т	с. М.Салтанівка
104.	Журило В.М.	25.05.66	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Київ
105.	Івашенко Л.Я.	17.10.85	ст. 203, ч. 1	2,5Т	сел. Петровське
106.	Івашенко Я.Є.	22.05.81	ст. 187, ч. 1, ст. 209, ч. 1	4Т+43	сел. Петровське (11)
107.	Кас'яненко П.Ф.	18.09.67	ст. 138, ч. 2	3Т	сел. Рокитне (3)
108.	Кечик А.Т.	23.05.66	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Київ (1)
109.	Кирилко В.М.	17.02.67	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3ПТ	м. Київ (3)
110.	Кирилко М.М.	24.04.69	ст. 138	3Т	с. Триліси
111.	Козачук В.П.	22.02.68	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Київ (3)
112.	Коптило І.М.	22.05.66	ст. 188, ч. 2	2Т	м. Київ (4)
113.	Кравець Ю.С.	24.07.86	ст. 138, ч. 2	-	с. Хотів (2)
114.	Кузьменко П.В.	17.02.83	ст. 187, ч. 1, ст. 138, ч. 2	3Т	м. Київ (2)
115.	Лавриненко В.М.	30.04.68	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Київ (6)
116.	Лунченко С.І.	22.05.66	ст. 188, ч. 2	2Т	м. Київ (1)
117.	Мегель Г.С.	05.1966	-	1Т	м. Київ (1)
118.	Оверчук П.С.	23.05.66	ст. 138, ч. 2	2,5Т	м. Київ (1)
119.	Слинько В.П.	15.12.65	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Київ
120.	Холодинков Г.Ф.	7.02.82	ст. 187, ч. 1	3Т	м. Київ (2)
121.	Шупортяк В.П.	17.05.66	ст. 142, ч. 2	2,5Т	м. Київ (1)

1	2	3	4	5	6
Кіровоградська обл.					
122.	Ангонов І.Я.	10.04.69 29.07.79 14.05.82	ст. 138, ч. 2 ст. 214 ст. 209, ч. 1	3СТ 2СТ 5СТ+53 +конф.	м. Кіровоград (3)
123.	Антонов П.І.	17.02.82	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Кіровоград
124.	Бичков Л.П.	16.07.84	ст. 138, ч. 2	-	м. Знам'янка (2)
125.	Бондаренко В.Д.	1962	ст. 209	5Т+53	м. Кіровоград (4)
126.	Глухий Л.А.	1962	ст. 209	5Т+53	м. Кіровоград (2)
127.	Глухий О.А.	2.09.66	ст. 138, ч. 2, ст. 188, ч. 2	1ПТ	м. Кіровоград (2)
128.	Кабиш М.М.	24.04.82	ст. 164, ч. 2	3Т	м. Знам'янка
129.	Лещенко Д.М.	1962	ст. 209	3Т	м. Кіровоград
Кримська обл.					
130.	Аглічев В.Й.	13.10.82	ст. 187, ч. 3	2,5Т	сел. Пожарське (6)
131.	Будзіновський Й.Л.	24.02.73	ст. 138, ч. 2	-	м. Саки (2)
132.	Грубіна С.М.	14.09.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Керч (1)
133.	Дубовик В.М.	18.04.73	ст. 138, ч. 2	4Т+43	м. Сімферополь (5)
134.	Дулєпов М.І.	19.04.73	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Сімферополь (5)
135.	Здоров І.О.	15.05.73	ст. 138, ч. 2	4Т+43	м. Саки (6)
136.	Романович Г.А.	24.02.73	ст. 138, ч. 2	4Т+43	м. Саки (9)
137.	Убогих О.М.	4.02.83	ст. 187, ч. 3	1,5Т	м. Сімферополь (3)
138.	Шоха В.П.	11.01.83	ст. 187, ч. 3	2,5Т	с. В.Фонтани (5)
139.	Шоха П.М.	24.02.73	ст. 138, ч. 2	-	м. Саки (2)
Львівська обл.					
140.	Березовський В.Т.	24.11.81	ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3Т	м. Червоноград (6)
141.	Горобець Б.П.	26.03.71	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Броди (3)
142.	Дацко М.І.	24.08.68	ст. 138, ч. 2, ст. 181, ч. 1	3Т	м. Львів (6)
143.	Лук'янчук Г.Я.	24.08.68	ст. 138, ч. 2, ст. 181, ч. 1	3Т	м. Соснівка (2)
144.	Павлів О.І.	9.02.83	ст. 187, ч. 1, ст. 209, ч. 1	2Т	м. Червоноград (4)
145.	Петлеха В.Г.	19.12.68	ст. 138, ч. 2, ст. 181, ч. 1	3Т	м. Львів (3)
Миколаївська обл.					
146.	Бойко М.Є.	20.06.68	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Вознесенськ (8)
147.	Бохоцько І.	30.01.68	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Червоноармійськ (8)
148.	Власенко В.М.	3.02.82	ст. 187, ч. 1, 3, ст. 209, ч. 1, ст. 138, ч. 2	4Т+23	м. Миколаїв (2)
149.	Дідняк М.В.	1.03.82	ст. 187, ч. 3, ст. 208, ст. 209, ч. 1	3Т	м. Миколаїв (2)
150.	Жовтоножко Г.Д.	6.09.71 30.08.82	ст. 138, ч. 2 ст. 138, ч. 2, ст. 187, ч. 1	3СТ 3СТ	м. Миколаїв (3)

1	2	3	4	5	6
151.	Карпук В.І.	30.08.82	ст. 187, ч. 3, ст. 138, ч. 1	2Т	м. Миколаїв (4)
152.	Кучеренко М.С.	22.07.62	помер на	допиті	м. Миколаїв (1)
153.	Нікора О.Г.	5.03.74	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	5Т+33	м. Миколаїв
154.	Рубленко А.Т.	23.01.74 3.02.82	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1 ст. 187, ч. 1, 3, ст. 209, ч. 1	5Т+33 6СТ+33	м. Миколаїв (3)
155.	Трошенко Н.Т.	15.12.71	ст. 138, ч. 2	1,5Т	м. Миколаїв (1)
Одеська обл.					
156.	Алексеева В.І.	13.10.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Одеса
157.	Бойко М.Є.	29.09.80	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	5СТ+53	м. Одеса (8)
158.	Бондаренко В.Д.	1962	ст. 209	5Т+53	м. Одеса (2)
159.	Бондаренко І.Д.	1962	ст. 209	5Т+33	м. Одеса (2)
160.	Борушко Г.Г.	7.02.67	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Одеса (2)
161.	Дубовий Ф.Є.	18.10.68	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	4Т+33	с. Шевченкове (4)
162.	Ковтун Г.І.	19.10.68	ст. 138, ч. 2	2Т	с. Усатове (1)
163.	Корінь Г.І.	13.10.72	ст. 138, ч. 2, ст. 209	4Т	с. Удобрне (11)
164.	Крутько М.Ф.	18.10.68	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Одеса (1)
165.	Купріянов П.А.	18.10.68	ст. 138, ч. 2	5Т+53	м. Одеса (6)
166.	Місірук С.М.	20.05.69	ст. 138, ч. 2	4Т+53	с. Усатове (7)
167.	Ніколаєв М.І.	28.04.69	ст. 138, ч. 2	3,5Т	с. Новотроїн (7)
168.	Онищенко М.Г.	31.03.69	ст. 138, ч. 2	1Т	м. Ізмаїл
169.	Остапенко І.М.	18.10.68	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	4Т+33	с. Шевченкове (6)
170.	Павленко В.П.	11.06.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Одеса
171.	Паламарчук О.А.	1.11.68	ст. 138, ч. 2	5Т+53	с. Усатове (3)
172.	Родославов Є.К.	19.10.68	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	5Т+53	м. Одеса (2)
173.	Соловійова С.П.	7.10.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Одеса
174.	Тимчак В.Т.	7.02.67	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Одеса (3)
175.	Шевченко М.П.	1962 13.10.66	ст. 209 ст. 138, ч. 2	5Т+53 3Т	м. Одеса (1)
176.	Шевченко Н.Т.	17.10.85	ст. 203, ч. 1	3Т	с. Новоселівка
177.	Шевченко О.М.	18.10.68	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	5Т+53	м. Одеса (1)
178.	Шовган Т.Ф.	17.02.71	ст. 142, ч. 2, ст. 227, ч. 2	5Т+43	с. Усатове (7)
Полтавська обл.					
179.	Капетій В.В.	10.07.72	ст. 138	3Т	м. Пирятин (6)
180.	Походун В.А.	10.05.66	ст. 138, ч. 2	3СТ	м. Миргород (4)
Рівненська обл.					
181.	Бохоцько І.	1968	-	2Т	м. Рівне
182.	Бурмай Г.В.	1.02.68	слідство	-	м. Червоноармійськ

1	2	3	4	5	6
183.	Бурмай Р.В.	30.01.68	слідство	-	м. Червоноармійськ
184.	Ковальчук А.	01-06.1962	слідство	-	м. Рівне
185.	Матвійчук І.З.	17.03.81	ст. 187, ч. 1	3Т	м. Здолбунів (4)
186.	Олейніков Т.І.	-	ст. 138, ч. 2	2Т	м. Рівне
187.	Троцюк В.Г.	1962 11.06.66	- ст. 138, ч. 2	3Т 3Т	м. Здолбунів (6) м. Здолбунів (7)
Сумська обл.					
188.	Братушко	06.1966	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Суми (2)
189.	Зикунов І.Є.	1961 19.07.66	Указ ст. 138, ч. 2	3СТ 2,5Т	м. Середина-Була (9)
190.	Коплик М.І.	24.07.68	ст. 138, ч. 2, ст. 188	3Т	м. Суми (7)
191.	Наливайко Я.М.	1961	Указ	4СТ	м. Суми (1)
192.	Нічай М.М.	7.08.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Суми (5)
193.	Петренко А.О.	24.07.66 20.01.73 27.12.83	ст. 138, ч. 2 ст. 138, ч. 2 ст. 209, ч. 1	2,5Т 3СТ ..	м. Шостка (7)
194.	Походун А.	06.1966	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Суми (5)
195.	Ситніков Ф.П.	23.07.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Середина-Була (1)
196.	Солошенко Я.Я.	1962 17.05.1966	Указ ст. 138, ч. 2	5СТ 3Т	м. Суми (1)
197.	Чайка Б.А.	24.07.68	ст. 138, ч. 2, ст. 188	19 міс.Т	м. Суми (5)
198.	Шепель О.Є.	24.07.66	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Шостка (1)
Тернопільська обл.					
199.	Романюк В.М.	5.11.84	ст. 187, ч. 1	2,5Т	с. Комарівка
Харківська обл.					
200.	Арестов Я.С.	24.10.74	ст. 162, ч. 2	3,5Т	м. Харків
201.	Германюк С.Г.	8.05.83	ст. 187, ч. 1	3СТ	с. Цупівка (5)
202.	Германюк У.С.	23.07.85	ст. 187, ч. 1	3Т	с. Цупівка (5)
203.	Дьоміна В.М.	22.08.69	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Зміїв
204.	Жорник А.Р.	1961	ст. 209	3Т	с. Протопопівка (3)
205.	Жорник П.С.	1963	ст. 209	2Т	с. Протопопівка (3)
206.	Здоровець Б.М.	11.1961 2.05.73	ст. 62 -	7СТ+33 -	сел. Ольшани (5)
207.	Зінченко В.П.	2.09.69	ст. 138, ч. 2	3Т	м. Харків (1)
208.	Зінченко П.П.	19.06.83	ст. 188, ч. 1, 2	5Т	м. Харків (1)
209.	Коробко Н.П.	1963	ст. 209	3Т	сел. Дергачі (2)
210.	Кривко М.С.	1961 19.06.86	ст. 209 ст. 138, ч. 2	1,5Т 5Т+53	м. Мерефа (1)
211.	Лозова М.М.	1961	Указ	33	м. Харків
212.	Лозовий В.О.	1961	-	1,5 рр. лік.	м. Харків
213.	Лозовий О.Д.	1961	Указ	53	м. Харків
214.	Мовчан В.	02.1964	ст. 209	3Т	м. Харків (6)
215.	Моша В.Д.	1961	ст. 209	3Т	м. Харків (2)

1	2	3	4	5	6
216.	Моша В.К.	1961 17.05.66 25.10.81	ст. 209 ст. 138, ч. 2 ст. 187, ч. 3, ст. 138, ч. 2	3Т 3СТ 3СТ	с. Дергачі (2)
217.	Підченко Б.І.	24.10.74	ст. 162, ч. 2	4Т	м. Харків (1)
218.	Сірохін Є.М.	1962	ст. 209	3Т	с. Соколово (6)
219.	Стрельцов О.	1961	-	1,5 рр. лікув.	м. Харків (5)
220.	Човган Ф.К.	3.02.82	ст. 138, ч. 1, ст. 209, ч. 2	3,5Т + конфіск.	сел. Панютіне (6)
221.	Ястребов В.С.	1963 3.05.71	ст. 209 ст. 138, ч. 2	5Т+53 3Т	сел. Дергачі (9)
Херсонська обл.					
222.	Арнаутов Ю.І.	7.01.74	ст. 138, ч. 1, ст. 187, ч. 1	2Т	м. Херсон
223.	Клімошенко М.С.	25.01.85	ст. 187, ч. 1	3СТ	м. Херсон (8)
224.	Лебзак О.В.	19.05.81	ст. 188, ч. 2	3,5Т	м. Берислав
225.	Романчук Я.Т.	27.02.69 18.04.84	ст. 209, ч. 1 ст. 187, ч. 1	4Т+43 -	с. В. Лепетиха (4)
226.	Філаретов І.М.	17.03.83	ст. 138, ч. 2	2СТ	м. Херсон (5)
Хмельницька обл.					
227.	Баранюк І.А.	30.11.83	ст. 187, ч. 1, ст. 209, ч. 1	3СТ	м. Хмельницький (5)
228.	Барголомей І.Н.	1962	ст. 209	3,5Т+53	м. Славути (5)
229.	Бенишук К.Ф.	1963	ст. 209	3Т	с. Вовківчики (3)
230.	Боронюк І.А.	3.02.71	ст. 138	5Т+53	м. Хмельницький (8)
231.	Бортюк Д.І.	1961	Указ	53	с. Преслуж (9)
232.	Грабошук А.М.	1963	ст. 209	4Т	с. Вовківчики (5)
233.	Заєць І.П.	16.04.70	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	4ПТ+43	с. Білеве (3)
234.	Каспров С.У.	13.09.66 11.04.73 2.04.77	ст. 138, ч. 2 ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 2 ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 2	3СТ 4СТ+33 4СТ+33	с. Кам'янка (5)
235.	Костюков І.А.	13.09.66 11.04.73	ст. 138, ч. 2 ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 2	3СТ 4СТ+33	с. Кам'янка (6)
236.	Левчук І.М.	1962	ст. 209, ч. 1	4Т+43	м. Хмельницький (2)
237.	Левчук А.Н.	1962 22.10.68	ст. 209, ч. 1, 2 ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	5Т+53 5СТ+53	м. Хмельницький
238.	Морозовський В.І.	1962	ст. 209	3Т	м. Хмельницький
239.	Процишина Л.П.	2.12.82	ст. 187, ч. 1, ст. 138, ч. 2	2,5Т	м. Хмельницький
240.	П'янківський В.А.	13.09.66	ст. 138, ч. 2	1Т	с. Кам'янка (5)
241.	Савчук Р.Н.	1962	ст. 209	3Т	м. Шепетівка (1)
242.	Тимошук С.К.	1963	ст. 209	5Т	с. Пашуки (10)
243.	Франчук Д.	1963	ст. 209	5СТ	с. Кульшні

1	2	3	4	5	6
244.	Шевчук П.Д.	1963	ст. 209	2Т	с. Печески (10)
Черкаська обл.					
245.	Аглічева Л.Д.	1964	ст. 209	5Т	м. Сміла (3)
246.	Жученко М.П.	1964	ст. 209	5Т	м. Черкаси
247.	Івашенко А.Я.	24.03.84	ст. 187, ч. 1	2,5Т	сел. Хутори (4)
248.	Кротик П.Ф.	25.10.73	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	3,5Т	с. Бузівка (8)
249.	Матюха О.І.	22.11.83	ст. 187, ч. 3	2СТ	с. Худяки
250.	Павленко О.І.	21.03.84	ст. 187, ч. 1	2Т	сел. Хутори (3)
251.	Простибоженко С.Ф.	10.07.73	ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 1	3,5Т	с. Бузівка (7)
252.	Чесенко В.	1964	ст. 209	слідство	м. Черкаси
253.	Шепель М.О.	1964 26.01.1984	ст. 209 ст. 187, ч. 3	слідство 3Т	м. Черкаси (1)
254.	Шоха М.М.	1964 07.1973	ст. 209 ст. 138, ч. 2, ст. 209, ч. 2	5Т+53 3,5Т	м. Сміла (1)
Чернівецька обл.					
255.	Бессонов В.І.	27.07.80	ст. 188, ч. 2	слідство	м. Чернівці (3)
256.	Візітов П.К.	23.08.71	ст. 138, ч. 2	3Т	с. Шишківці (5)
257.	Данилюк І.Г.	1.08.79 21.02.82	ст. 187, ч. 3, ст. 138, ч. 2 ст. 187, ч. 1, ст. 206, ч. 2	2,5Т 5СТ	м. Чернівці
258.	Костенюк В.Й.	5.01.80 23.09.83	ст. 84, ч. 1, ст. 148, ч. 2 ст. 187, ч. 1	3Т 3Т	м. Чернівці
259.	Кушнір М.Г.	5.01.80	ст. 213, ч. 1	1Т	м. Чернівці (7)
260.	Паланійчук І.І.	3.04.84	ст. 187, ч. 3	2,5Т	с. Комарів (4)
261.	Руснак М.П.	21.02.82	ст. 206, ч. 2	3Т	с. Комарів (2)
262.	Сментанюк П.В.	23.08.71	ст. 138, ч. 2, ст. 143, ч. 2	2Т	с. Шишківці
263.	Темчук Г.А.	19.07.72	ст. 209, ч. 2	2,5Т	м. Хотин
264.	Туркевич В.Т.	21.02.82	ст. 206, ч. 2	3Т	с. Остра
265.	Филиппин В.Я.	22.03.82	ст. 206, ч. 2	2Т	м. Хотин (8)
266.	Якімчук І.Г.	3.04.84	ст. 187, ч. 3	2Т	с. Комарів (2)
Чернігівська обл.					
267.	Біляшов М.А.	1.08.72	ст. 209, ч. 1	3Т	м. Чернігів (8)
268.	Вороненко	1964	Указ	53	с. Старі Юркевичі (1)
269.	Кравченко П.М.	3.06.86	ст. 209	-	м. Чернігів
270.	Маховик С.М.	1.08.72 22.05.86	ст. 209, ч. 1, ст. 138, ч. 2, ст. 209	3,5Т 3,5Т	м. Чернігів (9)

Складено за: [412, арк. 124 — 133; 511, арк. 18, 22, 24, 117; 716 — 756; 757, с. 227 — 233; 758 — 775].

ПОЛОЖЕНИЕ О СОЮЗЕ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ХРИСТИАН-БАПТИСТОВ В СССР (ВСЕХБ, 1959)

I. Общие замечания

П. 1. Союз евангельских христиан-баптистов в СССР является объединением верующих евангельско-баптистского исповедания.

П. 2. В основу вероучения евангельских христиан-баптистов положено Священное Писание — книги Ветхого и Нового Заветов в каноническом составе.

II. Положение о Всесоюзном Совете евангельских христиан-баптистов (ВСЕХБ)

П. 3. Для осуществления деятельности Союза евангельских христиан-баптистов в СССР создается центральный руководящий орган — Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов.

П. 4. Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов состоит из 10 членов, являющихся наиболее опытными деятелями Союза евангельских христиан-баптистов.

П. 5. Всесоюзный Совет избирает из своей среды рабочий Президиум, находящийся в городе Москве, и состоящий из трех человек — председателя, генерального секретаря и казначея.

П. 6. Совещание Пленума происходит периодически по мере надобности.

П. 7. ВСЕХБ имеет печать и штамп.

П. 8. ВСЕХБ имеет канцелярию при Президиуме.

П. 9. ВСЕХБ добровольные пожертвования, поступающие от общины и отдельных верующих, хранит на текущем счете в сберкассе или Госбанке.

П. 10. ВСЕХБ объединяет все зарегистрированные общины евангельских христиан-баптистов действующие на территории СССР.

П. 11. ВСЕХБ назначает и смещает старших пресвитеров и проверяет их деятельность как общую, так и финансовую.

П. 12. ВСЕХБ проводит в жизнь принцип такого служения, при котором как сами члены ВСЕХБ, так и назначаемые им старшие пресвитеры не принимают участия в исполнении духовных треб, а являются лишь старшими духовными наблюдателями за соблюдением установленного порядка в общинах, согласно установлением ВСЕХБ и советского законодательства о культах.

П. 13. ВСЕХБ поддерживает связь только с зарегистрированными общинами, как путем переписки, так и путем посещения их своими представителями, которые не входят в совершение духовных треб местных пресвитеров и не подменяют их собою, но исключительно наблюдают и наставляют с соблюдением установленного порядка в общинах, не допуская нарушений настоящего Положения.

П. 14. ВСЕХБ ведет точный учет общин, старших пресвитеров, пресвитеров и количества членов общин.

П. 15. ВСЕХБ заботится о подготовке своих служителей путем практических советов и указаний.

П. 16. ВСЕХБ издает необходимую культовую литературу.

П. 17. ВСЕХБ имеет связь с родственными по вере объединениями в зарубежных странах, ведет с ними переписку и в случае надобности посылает своих представителей на их конгрессы и конференции.

П. 18. Члены ВСЕХБ избираются на особых совещаниях ответственных представителей Союза простым большинством голосов.

П. 19. Отчетность ВСЕХБ проверяется во время пленарных заседаний ВСЕХБ ревизионной комиссией, состоящей из ответственных работников Союза, избираемых в том же порядке, как и члены ВСЕХБ, и состоящей из председателя, секретаря и члена.

П. 20. Изменения в Положении о Союзе евангельских христиан-баптистов вносятся по решению 2/3 голосов Пленума ВСЕХБ.

III. Положение о старших пресвитерах

П. 21. Для наблюдения за правильной духовной деятельностью евангельских христиан-баптистов в областях, краях и республиках СССР, где это вызывается необходимостью, Всесоюзным Советом назначаются старшие пресвитеры.

ПРИМЕЧАНИЕ: старшие пресвитеры назначаются из наиболее достойных и опытных деятелей Союза евангельских христиан-баптистов.

П. 22. На обязанности старшего пресвитера лежит:

а) наблюдение за духовной деятельностью каждой зарегистрированной общины, входящей в пределы обслуживаемой им территории и особенно в части приема новых членов и характера совершаемых богослужебных собраний;

б) соблюдение строгой церковной дисциплины;

в) наблюдение за поставлением новых достойных пресвитеров и рукоположение их;

г) ведение точного учета зарегистрированных общин, членов их и пресвитеров, обслуживаемой области.

П. 23. Старшие пресвитеры поставляются, снимаются и перемещаются исключительно ВСЕХБ.

П. 24. Старшие пресвитеры отчитываются перед ВСЕХБ:

а) в своей деятельности — в квартальных духовных отчетах;

б) в отношении денежных средств — в ежемесячных финансовых отчетах;

в) областные старшие пресвитеры в республиках СССР отчитываются в своей деятельности и в отношении денежных средств не только перед ВСЕХБ, но и перед республиканскими старшими пресвитерами;

г) дела и финансовая отчетность старших пресвитеров периодически проверяются представителями ВСЕХБ.

IV. Положение об общинах (церквах) евангельских христиан-баптистов и их служителях

П. 25. Общины евангельских христиан-баптистов являются объединением верующих, принявших водное крещение в совершеннолетнем возрасте.

П. 26. Членами общин евангельских христиан-баптистов могут быть исключительно лица, достигшие совершеннолетия и прошедшие испытательный срок не менее двух-трех лет.

П. 27. Каждый желающий принять крещение по вере подает соответствующее заявления пресвитеру общины.

П. 28. Водное крещение совершается через погружение крещаемого и, как правило, в летнее время.

П. 29. Общины евангельских христиан-баптистов проводят свои богослужбные собрания искл. очительно в культовых домах, полученных от государства, или в арендованных помещениях, приспособленных для богослужбных целей.

ПРИМЕЧАНИЕ: В случае болезни или отсутствия пресвитера, эти установления совершает один из членов исполнительного органа общины.

П. 30. Богослужбные собрания, как правило, происходят по воскресным дням и на неделе, в день, удобный по местным условиям. Кроме того, собрания устраиваются в праздничные дни Рождества, Нового Года, Крещения, Сретения, Благовещения, Пасхи, Вознесения, Троицы, Преображения, Праздника Жатвы и Дня единства.

ПРИМЕЧАНИЕ: Никаких богослужбных собраний по квартирам совершаться не должно, за исключением похорон.

П. 31. Хлебопреломление в общинах евангельских христиан-баптистов совершается, как правило, один раз в месяц, в первое воскресенье каждого месяца.

П. 32. а) Главным ответственным лицом, отвечающим за ведение богослужбных собраний, является пресвитер общины;

б) исполнительный орган общины состоит из трех человек, избираемых в установленном порядке, который руководит всеми делами общины;

в) ввиду наличия в каждой общине кассы, куда поступают добровольные пожертвования, избирается ревизионная комиссия из трех лиц, которая периодически проверяет работу кассы общины составлением соответствующего акта.

П. 33. Все церковные установления в общине, как-то: крещение, преломление, бракосочетание, погребение и молитву над умершими – совершает пресвитер.

ПРИМЕЧАНИЕ: В случае болезни или отсутствия пресвитера, эти установления совершает один из членов исполнительного органа общины.

П. 34. В проповеди в богослужбных собраниях общины участвуют только лица, входящие в исполнительный орган.

Никакие другие лица, как их общины, так и прибывшие из других мест, в проповеди участвовать не должны.

ПРИМЕЧАНИЕ: в случае отсутствия в собрании пресвитера и членов исполнительного органа по болезни и занятости, к проповеди могут быть допущены члены общины, входящие в состав ревизионной комиссии.

П. 35. Пресвитер избираться общиной.

П. 36. а) Все дела общины решаются исполнительным органом общины;

б) наиболее сложные вопросы выносятся, в случае надобности, на решение общины. Такими вопросами могут быть: избрание служителей церкви, смещение их, ремонт молитвенных домов, избрание членов исполнительного органа общины и членов ревизионной комиссии.

ПРИМЕЧАНИЕ: всем заседаниям исполнительного органа и собраниям общины ведется протокол, подписываемый исполнительным органом общины.

П. 37. а) В общинах евангельских христиан-баптистов, кроме проповеди и молитвы, неотъемлемой частью богослужения является пение общее и хоровое;

б) хор состоит исключительно из лиц, являющихся членами общины, не получающими никакого вознаграждения за свое участие в хоровом пении, и обслуживает только свою общину;

в) руководителем хора и органистом являются также только члены общины, которые могут быть на содержании церкви;

г) хоровое пение проходит в скромных формах, без превращения богослужений в духовные концерты.

ПРИМЕЧАНИЕ: кроме фисгармонии или органа и, в исключительных случаях, пианино, никакие другие инструменты в богослужениях общин не употребляются.

П. 38. а) Каждая община имеет свою кассу, в которую поступают добровольные пожертвования верующих;

б) средства общины расходуются: на содержания молитвенных домов, на содержание служителей церкви и другие культовые цели;

в) в каждой общине ведется приходно-расходная кассовая книга, проверяемая периодически ревизионной комиссией общины с составлением соответствующего акта.

П. 39. Каждая община обязана иметь инвентарную книгу, в которую заносится все имущество общины, как полученное от государства, так и покупаемое и жертвуемое.

ВСЕХБ, г. Москва

Подано за: [298; 776].

ИНСТРУКТИВНОЕ ПИСЬМО СТАРШИМ ПРЕСВИТЕРАМ ВСЕХБ (1959)

ВСЕМ СТАРШИМ ПРЕСВИТЕРАМ ВСЕХБ

Дорогие братья в Господе!

Посылая Вам новое Положение ВСЕХБ, мы хотим преподать некоторые практические советы и указания, которых вам надлежит придерживаться в вашей работе.

Общие задачи старшего пресвитера

1. Основной задачей старшего пресвитера ВСЕХБ является наблюдение за соблюдением в общинах Положения ВСЕХБ во всех параграфах и пунктах, также советского законодательства о культах.

2. Задачей старшего пресвитера является также строгое соблюдение той части Положения, которая относится к старшим пресвитерам ВСЕХБ.

3. Старший пресвитер должен твердо знать и помнить, что главной задачей богослужения в настоящее время является не привлечение новых членов, а удовлетворение необходимых духовных потребностей верующих.

4. На обязанности старшего пресвитера лежит сдерживание нездоровых миссионерских проявлений, именуемых апостолом Павлом ревностью по Боге, но не по рассуждению (Рим. 10:2), как отдельных служителей церкви, так и групп верующих, поспешно старающихся вовлечь людей в общины, причем людей еще необращенных или неутвержденных в основах нашего вероучения. Или же в некоторых общинах устраиваются декламации стихотворений, праздники хора, имеющие концертный характер, с употреблением инструментов, чуждых нашей практике, например гитара, мандолина, балалайка, аккордеон и др. им подобные инструменты, а тем самым нарушают благоговейность наших богослужений.

5. Все служение наших общин должно происходить в спокойной и здоровой атмосфере и должно воспитывать членов нашей общины в правильном понимании и исполнении как своих христианских, так и гражданских обязанностей; к чему призывает верующих Слово Божие, особенно 13 гл. Рим. и Иеремии 29:5-7.

6. Старшему пресвитеру необходимо внимательно наблюдать за приемом новых членов и за строгим выполнением установленного Положением ВСЕХБ испытательного срока не менее 2-3 лет, дабы изжить в наших общинах нездоровую практику в погоне за количеством членов.

7. Старший пресвитер должен также понимать, что в его задачи входит борьба с неправильными взглядами, еще имеющимися в нашей среде некоторых наших братьев и сестер по вере: на искусство, литературу, кино, радио, телевидение и все другие виды культуры. Он должен неустанно разъяснять пресвитерам, проповедникам и рядовым членам общины о необходимости систематического повышения и развития культурного уровня.

Служение старшего пресвитера

1. Старший пресвитер ВСЕХБ должен твердо помнить характер служения пресвитера и разъяснять его самим пресвитерам, особенно вновь поставленным на служение.

2. Старший пресвитер в своем служении должен твердо придерживаться Положения ВСЕХБ, не позволяя себе выходить из его рамок. При приезде в общины он не должен, без крайней меры на то необходимости, принимать на себя выполнение духовных треб, а также не увлекаться проповедями, помня, что в каждой общине имеется свой пресвитер и свой проповедник. Все духовные требы, как крещение, хлебопреломление, бракосочетание, погребение и молитва над больными, должны совершать местные пресвитеры, и лишь в исключительных случаях их может совершать также один из членов исполнительного органа общины.

3. Пусть местные пресвитеры церкви сами выполняют свое служение. Вы же, лично, проверяйте их работу и давайте необходимые советы.

4. Старший пресвитер обязан проверять деятельность местного пресвитера, а также следить, нет ли нарушений в характере богослужений общины или нет ли каких влияний со стороны крайних пятидесятников, иеговистов и прочих течений.

5. Меньше проповедей и выполнения духовных треб, но больше внимания и наблюдения за деятельностью пресвитеров и проповедников, за соблюдением порядка и точным выполнением требований при приеме новых членов и их испытании, предусмотренных Положением.

Все это сделает вашу работу действительно полезной для нашего братства. При таком порядке вашего служения жизнь каждой общины будет вами хорошо изучена и вы сумеете оказать необходимую помощь общине.

Служение пресвитера общины

Пресвитер общины ЕХБ должен быть тактичным и внимательным к служителям церкви, ведущим свою работу согласно Положению ВСЕХБ. Строго соблюдать советское законодательство о культах.

1. Каждый пресвитер является служителем только своей общины и не должен допускать подобной деятельности со стороны других членов общины.

2. Пресвитер совершает лично сам все духовные требы в общине, и лишь в исключительных случаях эти требы может совершать один из членов исполнительного органа общины.

3. Пресвитер наблюдает за тем, чтобы в проповеди участвовали исключительно члены исполнительного органа, и лишь иногда, в случае их отсутствия, допускались до проповеди члены ревизионной комиссии. Никто из других членов к проповеди допускаться не должен. Исключением являются старший пресвитер данной области или республики, а также представитель ВСЕХБ.

4. Пресвитер не должен допускать уклонения в богослужениях в сторону призывов к поспешному вовлечению новых членов, а также устройства концертных хоровых выступлений, применения оркестров, декламаций стихов и другие формы служения, непредусмотренные Положением ВСЕХБ.

Служение исполнительного органа общины

1. Исполнительный орган общины состоит из трех человек.

2. Все три человека исполнительного органа общины имеют право участвовать в проповеди.

3. Исполнительный орган общины назначает дни молитвенных собраний в общине, удобные по местным условиям.

4. Исполнительный орган наблюдает также за правильным расходованием материальных средств общины, допуская расходы их только на культовые нужды.

Примечание: Культовыми расходами считаются: содержание и ремонт молитвенного дома и церковного инвентаря, зарплата пресвитеру и другим лицам, обслуживающим общину (за исключением участников хора), и другие культовые расходы, а также в кассу республиканского и областного пресвитера и в кассу ВСЕХБ, по сборам, собранным в дни праздников: Рождества Христова, Пасхи, Троицы, праздника Жатвы и Дня Единства.

5. Исполнительный орган поступающие денежные средства от верующих в виде исключительно добровольного пожертвования хранит на текущих счетах Госбанка и его отделений или Гострудсберкассах.

6. Исполнительный орган наблюдает за порядком богослужения своей общины, не допуская никаких нарушений Положения ВСЕХБ и советского законодательства о культах.

7. На обязанности исполнительного органа лежит также документальное оформление помещения для проведения богослужебных собраний на правах аренды с частными лицами или с коммунальными отделами местных Советов, а также получения по договору в бесплатное пользование от горсовета или районного исполнительного комитета специального культового здания там, где это представляется возможным.

Служение ревизионной комиссии

1. Ревизионная комиссия должна состоять из трех лиц и не менее одного раза в год проверять кассу общины, составляя при этом надлежащий акт, в котором, в случае обнаружения нарушения, отражать такие факты расследования общинных средств на цели, противоречащие советскому законодательству о культах.

2. О результате своей работы ревизионная комиссия ставит в известность исполнительный орган общины.

3. В случае отсутствия в каком-либо собрании общины членов исполнительного органа по причине болезни или занятости по работе (на предприятиях), члены ревизионной комиссии могут допускаться к проповеди вместо них.

О членах общины

1. Каждый член общины должен знать, что духовные потребности могут быть удовлетворены лишь в помещении зарегистрированной общины, а поэтому он не должен участвовать ни в каких других богослужениях, организуемых помимо общины.

2. Удовлетворяя свои духовные нужды, члены общины не должны организовывать какие-либо богослужения у себя на квартире.

На квартире могут быть служения, связанные с погребением (вынос тела), с хлебопреломлением для больных, но все это делается под руководством пресвитера общины.

3. Члены общины должны быть достойными гражданами нашей Великой Социалистической Родины. Они обязаны наравне со всеми гражданами СССР честно трудиться и жить. Среди верующих должны решительно изживаться встречающиеся узкие взгляды на искусство, литературу, кино, телевидение и т.д.

Прием новых членов

1. Подход к приему новых членов ЕХБ должен быть более тщательным. С момента подачи заявления о приеме и до испытания должно пройти не менее 2-3 лет, с тем чтобы наши общины не засорялись плевелами, как говорит Христос в Своей притче о плевелах: Мф. 13:24-27. При приеме кандидату в члены церкви ЕХБ необходимо прийти с одним из членов общины, знающим его жизнь и поведение. По истечении испытательного срока и при допущении к крещению список кандидатов на крещение, согласованный со старшим пресвитером, объявляется верующим данной общины, с тем чтобы получить дополнительные данные о вступающем в общину.

2. Испытание вступающих членов общины производится исполнительным органом, причем это делается тщательно, с тем чтобы в общину не вошли такие лица, которые недостойны быть членами нашей церкви.

3. С погоней за количеством верующих в наших общинах должно быть решительно покончено, уделяя больше внимания воспитанию наших членов. Поэтому пресвитеры общин строго должны соблюдать 2-3-летний стаж крещаемых, стараясь свести крещение молодежи в возрасте от 18 до 30 лет к самому минимальному количеству, принимая в общину лишь действительно утвердившихся в вере и хорошо испытанных людей.

От лиц учащихся или находящихся на военной службе не должны вообще принимать заявления о вступлении в члены общины до окончания их учебы или военной службы.

4. В случае недостаточной подготовленности подавшего заявление, а также в случае выявления каких-либо порочащих его сведений прием его откладывается независимо от пройденного испытательного срока.

5. Лица, над которыми совершено крещение неизвестными крестителями, следует избегать принимать в наши общины. Если обстоятельства требуют их принять, то принимать только полностью согласных с Положением ВСЕХБ.

Это указание не относится к необъединенным пятидесятникам, которых следует всемерно привлекать в наши общины.

6. В тех случаях, когда крещение совершается не в бассейне при молитвенном доме, а где-нибудь в реке, в море, в ином каком-нибудь водоеме, надо добиться того, чтобы около крещаемых не собиралось много народа и все происходило в спокойствии и тишине.

7. Крещение на открытом воздухе должно совершаться только в летнее время и с ведома Советской власти.

8. Старший пресвитер должен следить особенно точно за порядком приема новых членов и не должен допускать в этом вопросе никаких отклонений от Положения ВСЕХБ.

Характер богослужения

1. Богослужение ВСЕХБ ставит своей целью удовлетворение необходимых духовных потребностей верующих, а также исполнение духовных треб, как хлебо-

преломление, погребение, бракосочетание, рукоположение на служение, совершение наших церковных праздников: Рождества Христова, Нового Года, Крещения, Сретения, Благовещения, Пасхи. Вознесения, Троицы, Преображения, Праздника жатвы и Дня Единства.

2. Во всех собраниях, как в тех, в которых исполняются духовные требы, так и в праздничных, производятся соответствующие проповеди и молитвы, совершается пение общее и хоровое.

3. Единственным музыкальным инструментом при богослужении является фисгармония, орган и в исключительных случаях пианино, как наиболее соответствующие благоговейности наших собраний. Никакие другие инструменты не должны употребляться.

4. Количество богослужений (молитвенных собраний) в общинах, как правило, не должно превышать 2-3 собраний в неделю.

5. Участвуют в проповеди исключительно члены исполнительного органа и, как исключение, члены ревизионной комиссии, другие члены общины в проповедях участвовать не должны.

6. Дети дошкольного и школьного возраста, как правило, на богослужебные собрания допускаться не должны.

Посылая вам, старшим пресвитерам, новое Положение ВСЕХБ и данное Инструктивное письмо ВСЕХБ, должны подчеркнуть, что как новое Положение, так и постановление ВЦИК и СНК РСФСР «О религиозных объединениях» от 8 апреля 1929 года, а также другое советское законодательство о культах, в некоторых общинах не соблюдается, и поэтому при проведении в жизнь Положения и Инструкции вам надлежит в основном ссылаться на советское законодательство о культах. В прошлом при недостаточном учете советского законодательства о культах в некоторых наших общинах происходило нарушение его: бывали случаи крещения лиц моложе 18 лет, оказывалась материальная поддержка из средств общины, устраивались Библейские и другие специального характера собрания, приобретались путем покупки молитвенные дома и оформлялись на подставных лиц, что более не должно быть; допускались декламации стихотворений, бывали дискуссии верующей молодежи, создавались нелегальные кассы взаимопомощи, устраивались собрания для проповедников и обучение регентов хора, пресвитеры обслуживали другие общины, хоры совершали поездки в другие общины, допускались до проповеди проповедники других общин, кое-где взимались членские взносы и бывали другие нарушения советского законодательства.

Все это необходимо изжить в наших общинах, а деятельность нашу привести в согласие с действующим законодательством нашей страны о культах, в чем и должны помочь нам эти два документа — новое Положение ВСЕХБ и Инструктивное письмо старшим пресвитерам ВСЕХБ.

С братским приветом

Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов.

ИНИЦИАТИВНАЯ ГРУППА ПО СОЗЫВУ ЧРЕЗВЫЧАЙНОГО ВСЕСОЮЗНОГО СЪЕЗДА ЦЕРКВИ ЕХБ

ПОСЛАНИЕ ПРЕЗИДИУМУ ВСЕХБ (13 августа 1961 года)

*...Если кто хочет идти за Мною, отвергнись себя
и возьми крест свой и следуй за Мною.*

Матфея 16:24

Благодать вам и мир от Бога Отца и Господа нашего Иисуса Христа, Который отдал Себя Самого за грехи наши, чтобы избавить нас от лукавого века. по воли Бога и Отца нашего. Ему слава во веки веков! Аминь.

Братья, служители ВСЕХБ!

Теперь, когда церковь ЕХБ переживает тяжелое время, время господства в ней человеческих постановлений, время разделений, заблуждений и страданий не только духовных, о и физических, оставаться служителем Божиим в стороне и бездействии является преступлением перед Богом и Его народом. Иезек. 9:10.

Поэтому, вняв побуждению Духа Святого, мы не стали советоваться с плотью и кровью, а, утвердившись постом и молитвой, решили пойти к исправлению создлавшегося положения путем выявления и устранения причин, породивших пагубные для нашей церкви последствия. Иоиль 2:12-18.

Всякий раз, когда мы задаем себе вопрос, где главная причина всех неурядиц в церкви, кто играл и играет во всем этом главную роль, – мы единодушно говорим:

Вы, к которым мы теперь обращаемся; вы, кто в свое время с великой радостью отдали свои сердца Богу через искупление Иисусом Христом;

Вы, кто заняли самое высокое положение в церкви;

Вы, кто теперь преступно препятствует восстановлению в ней Божественного порядка. Иез. 34:1-10

Поэтому именно вас мы единодушно обличаем и заявляем:

Вы уничтожили Божественный принцип, по которому все жизненные вопросы церкви решаются самой церковью и на основании Слова Божьего. Это явилось коренным злом, так как церковь есть столп и утверждение истины 1 Тим. 3:15

На местах вы поставляете неугодных Богу и церкви служителей, нередко имевших своей целью разрушения дела Божьего.

Вы рассылали на места Положения и Инструкции, явно противоречащие Слову Божьему, которые внедрялись силой, всюду встречали протесты и вызывали болезненные реакции. Ис. 28:13-14.

Такой работой вы оказали отрицательное влияние и на жизнь незарегистрированных церквей, т.к. ваши человеческие постановления при-

нимались недоброжелателями за норму, а вера и поведение несогласных с вами объявлялись сомнительными, и последние подвергались репрессиям.

Внешне вы хорошо зарекомендовали себя даже в глазах мирового христианства и заняли определенную позицию, но, не имея мужества и желания представить компрометирующую вас действительность, вы ввели христианскую общественность всего мира в заблуждение и сделали виновными перед ней.

Эти антиевангельские мероприятия сыграли основную роль в отходе от церкви отдельных верующих и целых групп и в создании ими самостоятельных общин, а также в увеличении влияния на церковь различных заблуждений.

Все вышеизложенное не стихийность, а тщательно разработанная и старательно проводимая в жизнь программа низвержения церкви через церковь, программа, ведущая к разложению церкви.

Таким образом, на сегодня церковь ЕХБ в нашей стране представляет следующую картину:

Единая по учению и духу в главном, она искусственно разделена на два лагеря: незарегистрированных и зарегистрированных церквей, и если первый испытывает недостаток центрального руководства, то последний, имея его, им же старательно разлагается.

Учитывая вышеизложенное, мы считаем:

Все церкви ЕХБ в нашей стране, независимо от того зарегистрированы они или не зарегистрированы, составляют одну церковь ЕХБ в СССР и должны занимать равное во всех отношениях положение.

Необходимо иметь избранное на основании Слова Божьего единое центральное руководство как зарегистрированных, так и незарегистрированных общин церкви ЕХБ.

Существующее в настоящее время центральное руководство (ВСЕХБ) зарегистрированных общин ЕХБ не является избранным церковью, не руководит церковью, а лишь ее частью, не отвечает интересам церкви и дела Божьего и провело неверность перед Богом в своем многолетнем служении.

А потому мы предлагаем:

В интересах дела Божьего пойти к исправлению создавшегося положения безболезненным путем Божьего благоразумия, а не конфликта.

Дать согласие на созыв и проведения Чрезвычайного Всесоюзного съезда церкви ЕХБ в СССР.

Напоминаем, что это доброе начало будет иметь далеко идущие последствия и в случае отказа с вашей стороны, а также в случае нечистых маневров и проволочек, мы сохраняем за собой право действовать самостоятельно, согласно указаниям Слова Божьего и в интересах церкви, в соответствии с требованиями настоящего времени.

С уважением к вам братья во Христе и служители церкви, составляющие Инициативную группу по созыву Всесоюзного съезда церкви ЕХБ в СССР.

Крючков Г.К.
Прокофьев А.Ф.
Воскресенье,
13 августа 1961 года

*ДОДАТОК Д***ПЕРВОЕ ПОСЛАНИЕ К ЦЕРКВИ ИНИЦИАТИВНОЙ
ГРУППЫ ПО СОЗЫВУ ВСЕСОЮЗНОГО СЪЕЗДА
ЦЕРКВИ ЕХБ (23 августа 1961 года)**

Благодать вам и мир от Бога и Отца нашего, Который и утвердит вас до конца, чтобы вам быть неповинными в день Господа нашего Иисуса Христа.

Возлюбленные Господом!

Вы знаете, когда и в каких условиях возникла Церковь Господа в России. В то время она была блистающая, как заря, прекрасная, как луна, светлая, как солнце, и грозная, как полки со знаменами (П. Песн. 6, 10). Служители церкви того времени, движимые Духом Святым, самоотверженно, с искренним и преданным Господу сердцем совершали свое служение Ему и церкви в кандалах, в ссылках, в гонениях, в тюрьмах, в лишениях, в многообразных обстоятельствах жизни, являя верность до смерти.

Хотя христиане извне были гонимы, но Господь, видя внутреннюю чистоту, не мог лишить ее Своих благословений.

Таков Господь к Своему народу вчера, сегодня и вовеки. Евр. 13, 8.

В 20-х годах этого века церковь оказалась в иных условиях — Господь перед ней открыл широкую дверь для проповеди Евангелия. И вместо того, чтобы возблагодарить Господа, отверзшего дверь, и быть верной Ему, она впала в искушение, не учтя заблуждения христиан Пергамского периода. Откр. 2, 14.

Обратимся к истории церкви. Когда сатана в Смирнском периоде не смог нанести ущерба Церкви Господа через гонения от мира (Откр. 2, 10), так как внутри она была чиста перед Господом, то он переменял тактику с рыкающего льва на хитрого змея, и мир, вместо гонений, стал покровительствовать христианам во дни императора Константина, и церковь подчинилась мирской власти.

Таким хитрым путем сатана и мир проникли в церковь Пергамского периода. И что сатана не смог достигнуть гонениями на церковь через мир, то он достиг, проникнув внутрь ее, откуда постепенно разлагал ее до ужасного состояния в Фиатирском периоде. Мы согласны со Спердженем, что тысяча демонов вне церкви менее опасны, чем один, принявший вид служителя правды и проникший внутрь ее. 2 Кор. 11, 13-15.

Нечто подобное произошло и у нас в 20-х годах, когда сатана стал понемногу подчинять руководящих братьев и через них влиять на церковь. Но, как говорится, — «ты ему положи только палец в рот, а он затем проглотит тебя всего». Медленно и искусно сатана увлекал и опутывал их в свои сети.

Подчинившись человеческим постановлениям, церковь лишилась благословений от Господа, и в 30-х годах постигло ее такое опустошение, что в Советском Союзе не осталось почти ни одной целой общины, и церковь оказалась в рассеянном состоянии.

В наши дни через служителей ВСЕХБ сатана диктует, а церковь принимает всякие положения, которые идут явно против заповедей Божьих (Ис. 28, 13-14), чем и достигает духовного разложения церкви. Причем, под ВСЕХБ нужно понимать не только московских братьев, но и весь штат республиканских, областных и даже

многих поместных пресвитеров, которые ревностно внедряют в церковь всяческие сатанинские положения. Мы живем перед восхождением Церкви, а поэтому не забудем, что Господь сохранит от великой скорби только тех, кто сохранит Его учение (Откр. 3, 8). Из-за подчинения руководства ВСЕХБ человеческим положениям, церковь уклонилась от учения Господа, засорилась негодными людьми, и через это произошли разделения в наших общинах. Так сатана через ВСЕХБ привел церковь в расслабленное и разрозненное состояние.

Многие искренние братья, служители Господа, пытались разными путями вывести церковь из этого печального состояния. Но эти мероприятия касались не всей церкви, а отдельных общин, групп и не исправляли дела в целом, но были случая и отрицательного характера. 1 Кор. 3, 4.

Учтя все вышеизложенное, Дух Святой побуждает нас принять следующие решения:

Прежде всего необходимо объединиться всем искренним служителям Господа, братьям и сестрам зарегистрированных и незарегистрированных общин, представляющих церковь евангельских христиан-баптистов нашего государства и провести оздоровительную работу в церкви с приведением ее в надлежащее состояние перед Господом по Его учению в руководстве Святого Духа.

Мы живем в такое время, когда, подобно Апостолу Павлу, можем воспользоваться гражданскими правами (Д. Ап. 16, 37; 22, 25). Согласно Конституции Советского Союза и Положения по делам религиозных культов мы можем проводить Съезды, уведомив об этом правительственные органы. И мы уже поставили в известность не только ВСЕХБ, но и правительство Советского Союза о необходимости проведения Всесоюзного съезда церкви ЕХБ.

Но чтобы наше требование о съезде не оказалось односторонним, мы просим братьев и сестер зарегистрированных и незарегистрированных общин и групп ЕХБ еще послать от себя требования в адреса Президиума Верховного Совета и в Совет Министров СССР о необходимости в проведении такого съезда. В 20-х годах такие съезды практиковались, на которых происходили отчеты руководящих братьев, а также обсуждали вопросы домостроительства церкви.

После проведения подобного съезда прошло несколько десятков лет. За это время мы увидели уклонение руководства ВСЕХБ от учения Господа и убедились, что они не отражают интересов церкви, но ведут ее к полному низложению под ноги сатаны. До тех пор, пока церковь не очистится и не займет должного состояния в Господе, Господь не может благословлять нас, и мы не устоим против всех козней диавола. И. Нав. 7, 11-13.

Сатана знает это и во все века старается ввести народ Божий в грех, ибо это у него единственное средство борьбы с нами. А по причине греха Господь не может вступить и благословлять Свой народ. Ис. 59, 1-2.

Таким образом, для нас назрела необходимость в проведении съезда, где произойдет объединение всех братьев и сестер церкви ЕХБ зарегистрированных и незарегистрированных общин и групп в руководстве Слова Божьего и Святого Духа: где церковь ЕХБ изберет для своих нужд руководящий орган из испытанных, исполненных Духа Святого и мудрости служителей Господа; где выработаются мероприятия по очищению и освящению церкви ЕХБ и о ее дальнейшей работе и жизни во славу Господа, и чтобы она была готова к славной встрече с Ним на небесах. 1 Кор. 15, 51-52; Фил. 4, 15-18.

Если на пути к этому съезду встретим препятствия и затруднения, то не будем смущаться, ибо мы действуем по воле Господа, а потому Он с нами (2 Пар. 15, 2; Матф. 28, 19-20) и будет бороться за нас и одержит победы над всеми кознями дьявола. 2 Цар. 10, 12; 2 Пар. 14, 11.

Вас же просим, кроме того, чтобы послать свои требования о необходимости такого съезда, еще и поддерживать нас в постах и молитвах (Еф. 4, 1-3) с верою, что Господь сделает несравненно лучше и больше, чем мы просим или о чем помышляем (Есф. 9, 20-21).

Нас же лично не страшат никакие угрозы и опасности, и делаем дело Господа с великою радостью (Д. Ап. 20, 24), зная, что Господь ответит вскоре (Лук. 18, 1-8), что Он разрушит дела дьявола (1 Иоан. 3, 8) ничто врата ада не одолеют церкви (Матф. 16, 18). Но если кто из вас не поддержит нас, То пусть такие знают (Есс. 4, 14) — «если ты промолчишь в это время, то свобода и избавление придет... из другого места, а ты и дом отца твоего погибнете»; и еще Иезекиил. 9, 1-6.

Начните подготовительную работу у себя. Было бы хорошо, если бы всей общиной предстали перед Господом в посте и молитве (Матф. 17, 21; Иоил. 2, 12-18) и совершили очищение. 1 Иоан. 1, 9; Иак. 5, 16; 1 Кор. 11, 31. Приведите свою жизнь в надлежащее состояние. Если не удастся провести эту работу всей общиной, то сделайте в своих семьях и даже в отдельных личностях. Такая работа необходима каждому, чтобы иметь успех в духовной жизни и быть готовыми к восхождению церкви, т.к. Господь благославляет только чистые сердца (2 Тим. 2, 19-21; Евр. 1, 9) и церковь Его должна быть без пятна и порока (Еф. 5, 27).

Всем вам наше общее пожелание (1 Кор. 16, 13-14).

Если мы разделим участь Иоанна Крестителя или Стефана, то не унывайте, ибо Господь пошлет вам вместо Иоанна Крестителя подобных апостолам, а вместо Стефана Господь воздвигнет Савлов. Это дело Божье, а не человеческое, и Начавший его в нас совершит до конца во славу Свою. Аминь.

Обо всем дальнейшем вас поставят в известность, а если Господь сохранит жизнь нашу, то, как говорил Ян Гус, — «еще совместно могли законы Его изучать да грядущим братьям добрый пример завещать» (стр. 113).

Всех, читающих это послание, умоляем любовью Господа считать своей обязанностью для созидания дела Божьего передавать его дальше тем, которые могли бы и других научить (2 Тим. 2, 2; 4, 14-15).

К этому посланию мы прилагаем послание, которое было адресовано Президиуму ВСЕХБ, чтобы вам были известны наши требования к ним.

Приветствуйте всякого святого во Христе Иисусе. Приветствуем вас и мы и все возлюбившие явление Господа, находящиеся с нами.

Благодать Господа нашего Иисуса Христа и любовь Бога Отца, и общение Святого Духа со всеми вами и нами. Аминь.

Ваши во Христе братья и служители церквей,
составляющие Инициативную группу
по созыву съезда церкви ЕХБ в СССР.
Пресвитеры: Г.К. КРЮЧКОВ, А.Ф. ПРОКОФИЙЕВ
23 августа 1961 года

ПОЛОЖЕНИЕ О СОЮЗЕ ЕВАНГЕЛЬСКИХ ХРИСТИАН-БАПТИСТОВ В СССР (проект Инициативной группы, 26.11.1961 г.)

По уполномочию Инициативной группы
по созыву Чрезвычайного Всесоюзного
съезда ЕХБ в СССР пресвитеры:
(Прокофьев А.Ф.)
(Крючков Г.К.)

Ввиду того, что действующее в настоящее время Положение в Союзе ЕХБ в СССР не утверждено съездом ЕХБ, и внедрение его приносит большой вред делу Божию и Церкви, считать его проектом.

В данное Положение внести изменение и предложить на утверждение Всесоюзному съезду ЕХБ.

Примечание: текст действующего Положения печатается полностью. Под каждым параграфом приводится текст в измененной редакции.

1. Общие замечания

§ 1.

Союз евангельских христиан-баптистов является объединением верующих евангельско-баптистского исповедания.

§ 1.

Союз евангельских христиан-баптистов в СССР является добровольным объединением верующих евангельско-баптистского исповедания.

§ 2.

В основу встроения евангельских христиан-баптистов положено Священное Писание — книги Ветхого и Нового Заветов в каноническом составе.

§ 2.

Остается без изменений.

2. Положение о Всесоюзном Совете евангельских христиан-баптистов (ВСЕХБ)

§ 3.

Для осуществления деятельности Союза евангельских христиан-баптистов в СССР создается центральный руководящий орган — Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов.

§ 3.

Для осуществления деятельности Союза евангельских христиан-баптистов в СССР съездом избирается центральный руководящий орган — Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов.

§ 4.

Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов состоит из 10 членов, являющихся наиболее опытными деятелями Союза евангельских христиан-баптистов.

§ 4.

Всесоюзный Совет евангельских христиан-баптистов состоит из 10 членов, являющихся изведенными, исполненными Святого Духа и мудрости, служителей Церкви ЕХБ. (Деян. 6:3).

§ 5.

Всесоюзный Совет избирает из своей среды рабочий Президиум, находящийся в городе Москве и состоящий из трех членов – председателя, генерального секретаря и казначея.

§ 5.

Остается без изменений.

§ 6.

Совещания Пленума ВСЕХБ происходят периодически по мере надобности, но не реже одного раза в год.

§ 6.

Совещания Пленума ВСЕХБ происходят периодически по мере надобности, но не реже одного раза в шесть месяцев.

§ 7.

ВСЕХБ имеет печать и штамп.

§ 7.

Остается без изменений.

§ 8.

ВСЕХБ имеет канцелярию при Президиуме.

§ 8.

Остается без изменений.

§ 9.

ВСЕХБ добровольные пожертвования, поступающие от общин и отдельных верующих, хранит на текущем счете в сберкассе или Госбанке.

§ 9.

Остается без изменений.

§ 10.

ВСЕХБ объединяет все зарегистрированные общины евангельских христиан-баптистов, действующие на территории СССР.

§ 10.

ВСЕХБ объединяет все общины и группы евангельских христиан-баптистов, действующие на территории СССР по принципу добровольности.

Примечание: Общины и группы пользуются правом свободного выхода из Союза ЕХБ. ВСЕХБ может поддерживать связь и считать братьями вышедших из Союза лишь в том случае, если отделение прошло не по причинам еретического учения или отступления от Слова Божьего. (2 Иоан. 1:10; Тит. 3:10).

§ 11.

ВСЕХБ назначает и смещает старших пресвитеров и проверяет их деятельность как общую, так и финансовую.

§ 11.

ВСЕХБ утверждает избрание и отстранение старших пресвитеров и проверяет их деятельность как общую, так и финансовую.

§ 12.

ВСЕХБ проводить в жизнь принцип такого служения, при котором, как сами члены ВСЕХБ, так и назначенные им старшие пресвитеры не принимают участия в исполнении духовных треб, а являются лишь старшими духовными наблюдателями за соблюдением установленного порядка в общинах, согласно установлениям ВСЕХБ и советского законодательства о культах.

§ 12.

ВСЕХБ проводит в жизнь принцип такого служения, при котором как сами члены ВСЕХБ, так и подотчетные им ст. пресвитеры являются лишь старшими духовными наблюдателями за соблюдением установлений Слова Божьего. (1 Петр. 5:1-3).

Примечание: все указания, решения и документы вышестоящих служителей, включая служителей ВСЕХБ, принимаются Церковью лишь в том случае, если они не противоречат Священному Писанию. (Гал.1:8-9).

§ 13.

ВСЕХБ поддерживает связь только с зарегистрированными общинами как путем переписки, так и путем посещения своими представителями, которые не входят в совершение духовных треб местных пресвитеров и не подменяют их собою, но исключительно наблюдают и наставляют в соблюдении установленного порядка в общинах, не допуская нарушений настоящего Положения.

§ 13.

ВСЕХБ поддерживает связь с общинами и группами как путем переписки, так и путем посещения их своими представителями. (Деян. 15:22-36, 41; 16:4-5 и т.д.).

§ 14.

ВСЕХБ ведет точный учет общин, старших пресвитеров, пресвитеров и количества членов общин.

§ 14.

ВСЕХБ ведет учет общин, старших пресвитеров, пресвитеров и количества членов общин.

§ 15.

ВСЕХБ заботится о подготовке своих служителей путем практических советов и указаний.

§ 15.

ВСЕХБ ведет подготовку служителей Церкви ЕХБ путем семинаров и библейских курсов.

§ 16.

ВСЕХБ издает необходимую культовую литературу.

§ 16.

ВСЕХБ издает необходимую культовую литературу и обеспечивает ею общины.

§ 17.

ВСЕХБ имеет связь с родственными по вере объединениями в зарубежных странах, ведет с ними переписку и, в случае надобности, посылает своих представителей на их конгрессы и конференции.

§ 17.

ВСЕХБ имеет связь с родственными по вере объединениями в зарубежных странах, ведет с ними переписку и в случае надобности посылает своих представителей на их конгрессы и конференции, и приглашает их на таковые к себе.

§ 18.

Члены ВСЕХБ избираются на особых совещаниях ответственных представителей Союза простым большинством голосов.

§ 18.

Члены ВСЕХБ избираются на Всесоюзном съезде простым большинством голосов.

§ 19.

Отчетность ВСЕХБ проверяется во время пленарных заседаний ВСЕХБ ревизионной комиссией, состоящей из отечественных работников Союза, избираемых в том же порядке, как и члены ВСЕХБ, и состоящей из председателя, секретаря и члена.

§ 19.

Отчетность ВСЕХБ и ревизионной комиссии проверяется Всесоюзным съездом Церкви ЕХБ.

§ 20.

Изменения в Положение о Союзе евангельских христиан-баптистов вносятся решением 2/3 голосов Пленума ВСЕХБ.

§ 20.

Изменения в положении о Союзе ЕХБ вносятся Всесоюзным съездом Церкви ЕХБ.

3. Положение о старших пресвитерах

§ 21.

Для наблюдения за правильной духовной деятельностью евангельских христиан-баптистов в областях, краях и республиках СССР, где это вызвано необходимостью, Всесоюзным Советом назначаются старшие пресвитеры.

Примечание: Старшие пресвитеры назначаются из наиболее достойных, опытных деятелей Союза евангельских христиан-баптистов.

§ 21.

Для наблюдения за духовной деятельностью общин ЕХБ в СССР соответствующими общинами избираются старшие пресвитеры. См. также § 11.

§ 22.

На обязанности старшего пресвитера лежит:

а) наблюдение за духовной деятельностью каждой зарегистрированной общины, входящей в пределы обслуживаемой территории, и особенно в части приема новых членов и характера совершаемых богослужебных собраний;

б) соблюдения строгой духовной дисциплины;

в) наблюдение за поставлением новых достойных пресвитеров и рукоположение их;

г) ведение точного учета зарегистрированных общин, членов их и пресвитеров обслуживаемой области.

§ 22.

На обязанности старшего пресвитера лежит:

а) наблюдение за духовной деятельностью каждой общины, входящей в пределы обслуживаемой территории;

б) наблюдение за правильным избранием новых пресвитеров в общинах ЕХБ и их рукоположение;

в) ведение учета общин, служителей и членов обслуживаемой области.

§ 23.

Старшие пресвитеры поставляются, снимаются и перемещаются исключительно ВСЕХБ.

§ 23.

Старшие пресвитеры поставляются и снимаются областными конференциями общин ЕХБ с утверждением ВСЕХБ.

Примечание: Перемещение старших пресвитеров производится ВСЕХБ с согласия соответствующих общин.

§ 24.

Старшие пресвитеры отчитываются перед ВСЕХБ:

- а) в своей деятельности в квартальных духовных отчетах;
- б) в отношении денежных средств, в ежемесячных финансовых отчетах;
- в) областные старшие пресвитеры в республиках СССР отчитываются о своей деятельности и в отношении денежных средств не только перед ВСЕХБ, но и перед республиканскими старшими пресвитерами;
- г) дела и финансовая отчетность старших пресвитеров периодически проверяется представителями ВСЕХБ.

§ 24.

Старшие пресвитеры в своей деятельности отчитываются:

- а) перед областными конференциями;*
- б) перед республиканскими пресвитерами;*
- в) перед ВСЕХБ.*

4. Положение об общинах (церквах) евангельских христиан-баптистов и их служителей

§ 25.

Общины евангельских христиан-баптистов являются объединениями верующих, принявших водное крещение в совершеннолетнем возрасте.

§ 25.

Общины евангельских христиан-баптистов являются объединениями верующих, принявших водное крещение по вере.

§ 26.

Членами общин евангельских христиан-баптистов могут быть исключительно лица, достигшие совершеннолетия и прошедшие испытательный срок не менее двух-трех лет.

§ 26.

Членами общины ЕХБ могут быть лица, принявшие водное крещение по вере и принятые церковью. (Деян. 8:12).

§ 27.

Каждый желающий принять крещение по вере подает соответствующее заявление пресвитеру общины.

§ 27.

Каждый, желающий принять водное крещение по вере, заявляет об этом устно или письменно пресвитеру общины в зависимости от установленного церковью порядка.

§ 28.

Водное крещение совершается через погружение крещаемого и, как правило, в летнее время.

§ 28.

Водное крещение совершается над верующим через погружение крещаемого. (Деян. 8:39).

§ 29.

Общины евангельских христиан-баптистов проводят свои богослужebные собрания исключительно в культовых домах, полученных от государства, или в арендованных помещениях, приспособленных для богослужebных целей.

§ 29.

Общины евангельских христиан-баптистов проводят свои богослужebные собрания в помещениях как предоставляемых государством, так и частными лицами.

§ 30.

Богослужebные собрания, как правило, происходят по воскресным дням и на неделе в день, удобный по местным условиям. Кроме того, собрания устраиваются в праздничные дни Рождества, Нового года, Крещения, Стретения, Благовещения, Пасхи, Вознесения, Троицы, Преображения, Праздника Жатвы, Дня Единства.

Примечание: Никаких богослужebных собраний по квартирам совершаться не должно, за исключением похорон.

§ 30.

Богослужebные собрания в общинах ЕХБ проводятся по воскресным дням, в дни христианских праздников и в любые дни недели по усмотрению общин.

§ 31.

Хлебопреломление в общинах евангельских христиан-баптистов, совершается, как правило, один раз в месяц, в первое воскресенье каждого месяца.

§ 31.

Хлебопреломление в общинах ЕХБ совершается по усмотрению общины, но не реже одного раза в месяц. (Деян. 2:46, 20:7).

§ 32.

а) Главным ответственным лицом, отвечающим за ведение богослужebных собраний, является пресвитер общины;

б) исполнительный орган общины состоит из трех человек, избираемых в установленном порядке, который руководит всеми делами общины;

в) в виде наличия в каждой общине кассы, куда поступают добровольные пожертвования, избирается ревизионная комиссия из трех лиц, которая периодически проверяет кассу общины с составлением соответствующего акта.

§ 32.

Пункты а) и в) остаются без изменения, пункт б) аннулируется.

§ 33.

Все церковные установления в общине: как-то: крещение, хлебопреломление, бракосочетание, погребение и молитва над больными совершает пресвитер. Примечание: В случае болезни или отсутствия пресвитера, эти установления совершает один из членов исполнительного органа общины.

§ 33.

Все церковные установления в общине, как-то: крещение, хлебопреломление, молитву над больными и молитву над детьми, погребение — совершает пресвитер и лица, поставленные для этого церковью.

§ 34.

В проповіді в богослужбових зборах учаснують толькo лиця, вхoдящe в исполнитeльнeй oрган.

Никакiе другiе лица, как из общины, так и прибывшiе из других мест, в проповіді учаснують не должнiе.

Примечаниe: В случae отсутствиe в збораннiи пресвитера и членoв исполнитeльного oргана по болезни или занятoсти, к проповіді могут бьтi допущены членy общины, вхoдящiе в состав ревизиoннoй кoмиссии.

§ 34.

В проповіді в богослужбових зборах учаснують членy Церкви по усмотрению общины.

§ 35.

Пресвитер избирается общиной.

§ 35.

Остается без изменений.

§ 36.

а) Все дела общины решаются исполнительным органом общины;

б) наиболее сложные вопросы выносятся, в случае надобности, на решение общины. Такими вопросами могут быть: избрание служителей Церкви, смещение их, ремонт молитвенных домов, избрание членoв исполнительного oргана общины и членoв ревизиoннoй кoмиссии.

Примечаниe: Всем заседаниям исполнительного oргана и збораннiям общины ведется протокол, подписываемый исполнительным oрганом общины.

§ 36.

а) Все дела общины решаются церковным советом общины, который отчитывается в своей работе перед членским собранием;

б) избрание служителей, прием в члены церкви, взыскания, отлучения и др. важные вопросы выносятся на решения членского собрания.

§ 37.

а) В общинах евангельских христиан-баптистов, кроме проповіді и молитвы, неотъемлемой частью богослужений является пение, общее и хоровое;

б) хор состоит из лиц, являющихся членами общины, не получающими никакого вознаграждения за свое участие в хоровом пении, и обслуживает только свою общину;

в) руководителем хора и органистом являются только члены общины, которые могут быть на содержании Церкви;

г) хоровое пение проходит в скромных формах, без превращения богослужений в духовные концерты.

§ 37.

а) В общинах ЕХБ, кроме проповіді и молитвы, неотъемлемой частью богослужения являются пение, общее и хоровое. (Пс. 150:3-5).

б) членами хора, регентами и органистами могут быть только члены церкви.

§ 38.

а) Каждая община имеет свою кассу, в которую поступают добровольные пожертвования верующих;

б) средства общины расходуются: на содержание молитвенных домов, на содержание служителей церкви и др. культовые цели;

в) в каждой общине ведется прихода-расходная кассовая книга, проверяемая периодически ревизионной комиссией общины составлением соответствующего акта.

§ 38.

Остается без изменений.

§ 39.

Каждая община обязана иметь инвентарную книгу, в которую заносится все имущество общины как полученное от государства, так и покупаемое и жертвуемое.

§ 39.

Остается без изменений.

Дополнение

Вышим руководящим органом союза ЕХБ является Всесоюзный съезд церкви ЕХБ в СССР.

Изменения и дополнения в текст действующего в настоящее время Положения о Союзе ЕХБ в СССР внесены Инициативной группой по созыву Чрезвычайного Всесоюзного съезда ЕХБ в СССР.

По уполномочию Инициативной группы
по созыву съезда пресвитеры:

Прокофьев А.Ф.

Крючков Г.К.

26 ноября 1961 г.

Подано за: [355; 363; 364].

ПИСЬМО ОТ ВСЕХБ ЦЕРКВАМ (1962)

Пресвитеру и исполнительному органу общины ЕХБ

Дорогие и возлюбленные в Господе братья!

Мир вам!

За последнее время к нам поступают из разных мест сообщения о рассылаемых письмах от «инициативной группы» за подписью Прокофьева и Крючкова. На некоторых письмах подпись совершенно отсутствует.

Ставим вас в известность, что нам совершенно неизвестны те лица, которые входят в названную «инициативную группу». Подписывающие послания Прокофьев и Крючков также нам мало известны, так как они не входят в состав наших работников.

Рассылаемые послания содержат целый ряд клеветнических посланий и поношений на ВСЕХБ и старейших многолетних тружеников на ниве Господней. Кроме того, в этих посланиях выражено недовольство на существующей порядок ведения дела Господнего, установленный законами нашей страны. Они рекомендуют посылать правительственным учреждениям ходатайства о созыве чрезвычайного всесоюзного съезда ЕХБ, как зарегистрированных, так и незарегистрированных общин. Посылать таковые ходатайства мы не рекомендуем.

Авторы посланий призывают не только зачитывать их послания, но умножать и распространять их.

Вполне понятно, что эти послания разосланы без нашего ведома и согласия, и что они грозят нанести большой ущерб и вред великому делу единства всего народа Божьего в наших церквах. Церковная история свидетельствует о больших опустошениях и разрушениях дела Господнего, происшедших вследствие восставших братьев. Нечто подобное испытал великий апостол Павел от усомнившихся в его апостольстве членов Коринфской церкви (1 Кор. 9:1–3).

А посему будем стоять на страже единства народа Божьего и не допустим того, чтобы сатане удалось разрушить объединенное братство евангельских христиан-баптистов на нашей родине. Апостол Павел пишет: «Чтобы не сделал нам ущерба сатана; ибо нам не безызвестны его умыслы» (2 Кор. 2:11).

Все это говорит о необходимости вам, дорогие братья, как руководителям своей паствы, бдительно наблюдать за духовным состоянием членов церкви, чтобы все продолжали жить в полном единстве и в любви Христовой.

Если кем-либо в вашей общине получено указанное послание, то просим вас прислать его в наш адрес.

Передайте наш братский привет всей церкви и молитесь о нас.

С братским приветом.
Ваши братья в Господе,
ЧЛЕНЫ ПРЕЗИДИУМА ВСЕХБ:
Я. Жидков
А. Карев
И. Иванов

ДОДАТОК И

**ИЗВЕЩЕНИЕ ОБ ОБРАЗОВАНИИ ОРГКОМИТЕТА
ЦЕРКВИ ЕХБ В СССР**

25 февраля 1962 года закончило свою работу расширенное совещание Инициативной группы с участием пресвитеров и работников Церкви ЕХБ, которое вознесло горячие молитвы благодарности нашему Господу за все благословения, которые Он даровал в работе Инициативной группы и жизни Церкви за весь прошедший период с 13 августа 1961 года.

Совещание отметило следующее:

1. Работу Инициативной группы нельзя считать, как стихийную, но как результат ответа Господа на многие молитвы народа Божия, который ощущал в этом нужду повсеместно, и что

2. Стремление верующих к созыву съезда превратилось в серьезное и широкое движение за восстановление Божественных принципов жизни и служения Церкви пред Господом по Его учению.

3. Несмотря на неоднократные наши предложения сотрудничать в деле созыва съезда, руководство ВСЕХБ заняло сознательно враждебное отношение ко всем намеченным мероприятиям, угодным Господу и Церкви ЕХБ.

Примечание: Об решении Оргкомитета о ВСЕХБ будет сообщено дополнительно.

На основании вышеизложенного, а также руководствуясь Словом Божиим и волей церкви, совещание Инициативной группы приняло следующие решения:

1. В связи с окончанием подготовительного и с переходом к организационному периоду проведения Чрезвычайного съезда Церкви ЕХБ в СССР и в целях осуществления намеченных мероприятий, образовать Оргкомитет Церкви ЕХБ, главной задачей которого является подготовка организационного и духовного состояния Церкви ЕХБ к проведению съезда по воле Господа.

2. Члены Оргкомитета находятся во всех областях СССР в зависимости от количества верующих ЕХБ.

3. Для руководства работой Оргкомитета избрать Президиум из 5 членов.

4. Президиуму Оргкомитета разработать для общин ЕХБ порядок выдвижения делегатов на съезд.

5. Члены Оргкомитета несут ответственность за правильность выдвижения, обсуждения делегатов съезда.

6. О всех ненормальных действиях в подготовке съезда они сообщают в Президиум Оргкомитета.

По уполномочию расширенного совещания
Инициативной группы пресвитеры:

Крючков Г.К.
Прокофьев А.Ф.
25.02.1962 г.

ДОДАТОК К

СОВЕТУ ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИОЗНЫХ КУЛЬТОВ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ

копии: ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА МИНИСТРОВ СССР т. ХРУЩЕВУ Н.С.

ПРЕДСЕДАТЕЛЮ ПРЕЗИДИУМА ВЕРХОВНОГО СОВЕТА СССР т. БРЕЖНЕВУ Л.И.

от: оргкомитета по подготовке чрезвычайного всесоюзного съезда церкви ЕХБ в СССР

ПАМЯТНАЯ ЗАПИСКА

Более шести месяцев тому назад, 13 августа 1961 года инициативная группа приступила к осуществлению мероприятий по созыву Всесоюзного съезда Церкви ЕХБ.

Уже в то время, как сообщалось в нашем первом Вам заявлении, Церковь ЕХБ переживала состояние глубокого кризиса, вызванного отступлением ряда ее служителей от чистоты Евангельского учения и проведениями в жизнь неправильной практики служения.

Вполне понятно, что чрезвычайность создавшегося положения и выдвинула на повестку дня вопрос о созыве съезда.

Помимо выявления вышеизложенных причин, инициативная группа на основании статистически доказанного материала с достоверностью определила также и фактически неправомерное отношение к Церкви государственной власти.

При этом считаем важным напомнить о таких правонарушениях общесоюзного значения, как:

1. Определение 2/3 общин и групп ЕХБ нелегальными вследствие того, что они незарегистрированы, т.к. по указанию центральных органов власти регистрация с 1948 года прекращена;
2. Привлечение руководителей и проповедников незарегистрированных общин к ответственности;
3. Конфискация домов, в которых собираются верующие для Богослужений и т.п.

Однако, несмотря на причастность органов государственной власти к причинам кризиса Церкви, инициативная группа считала необходимым сохранить принцип невмешательства и вести работу и говорить только о внутрицерковных причинах кризиса.

При этом мы считали, что одновременно с восстановлением внутрицерковного порядка к обоюдному удовлетворению ликвидируются учащающиеся инциденты и эксцессы, вызванные неправомерностью и естественно нормализуются отношения с государством.

К сожалению, истекший период показал, что Совет по делам религиозных культов занял иную позицию. Так, например, остается сожалеть, что Совет по делам религиозных культов, отклонив законности и откровенно игнорируя волю ве-

рующей массы, не дал до сего времени никакого ответа на наши заявления и ходатайства и этим затянул и осложнил процесс переживаемого момента. Обстановка осложняется еще и тем, что последние годы повсеместно культивируется открытая ненависть к верующим, а также стремление придать оттенок политической неблагонадежности. Все это идет параллельно с административным вмешательством во все дела церкви.

Мы вполне понимаем, что это вызвано искусственно и специально, и знаем, что ни к чему хорошему оно не приведет, а поэтому мы очень желали бы, чтобы руководители, от которых зависит изменение этих отношений, решили этот вопрос на уровне объективных рассуждений и дали понять ответственным работникам на места, что противозаконные действия никогда не приводили к положительным результатам.

Что касается Вашего отношения к съезду, приходится недоумевать: на каком основании оказывается нажим на это мероприятие. Почему задерживаются письма, заявления и ходатайства о созыве съезда? Почему они возвращаются из Центра к уполномоченным; в исполкомы, в органы госбезопасности и т.п.? Почему вызывают и запугивают верующих, подписавшихся под этими заявлениями.

Вы знаете, что не оставляя места сомнениям, вся Церковь высказалась за проведение съезда, а если кто и не высказался, то только потому, что запуган. Однако, воля Церкви в этом вопросе единодушна.

Казалось бы, все предельно ясно — остается удовлетворить просьбу и дать разрешение на созыв съезда. И хотя до сего времени Вы не дали его, мы продолжаем надеяться, что это разрешение последует.

Мы заявляем, что вся наша работа и жизнь строятся на чисто идейной Евангельской основе, что верующие Евангельско-баптистского исповедания выше подозрений в политической или иной какой не благонадежности, что ограничения нашей свободы и недоверие, если и могли быть оправданы, то лишь в первые годы Советской власти (хотя как раз тот период при жизни Лени на наиболее характерен, как период свободы).

Все то, что происходит теперь, следует рассматривать, как постыдное наследие периода культа личности, которое давит на сознание многих ответственных работников и целых учреждений, от которого, мы надеемся, они освободятся. И больше того, мы считаем, что по мере углубления в демократизм и свободу, должны отменяться и те ограничения, которые есть в положениях и законах теперь. Настало время отказаться от унижительных для обеих сторон компромиссов, пора доверить Церкви самой решать свою судьбу, т.к. верующие являются вполне сознательными гражданами страны, разумеется, не представляющими никакой опасности ни в каком отношении.

Теперь уже вполне понятно, что все наболевшие внутрицерковные вопросы будут решены положительно; для этого поднялась вся Церковь, на это Церковь получила благословение от Бога. Быть этому процессу более или менее болезненным, более или менее продолжительным определят и дальнейшие отношения к Церкви Совета по делам религиозных культов. Мы не теряем веры в торжество разума.

Руководствуясь Словом Божиим и волей Церкви, а также принимая во внимание, что воля Церкви к созыву съезда высказана довольно полно и ясно и что стремление всех верующих к проведению съезда превратилось в широкое движение, а также, что ВСЕХБ отказался от неоднократно предложенного ему совместного сотрудничества, инициативная группа, во исполнение решения принятого на

своєм расширенном совещании состоявшемся 24–26 февраля 1962 г. образовала под своим руководством Оргкомитет Церкви ЕХБ, главной задачей которого является ликвидация дезорганизованности и подготовки Церкви для проведения съезда на высоком организационном и духовном уровне.

Оргкомитет надеется, что Совет по делам религиозных культов поймет нашу точку зрения правильно и удовлетворит нашу просьбу о разрешении на проведение съезда.

Члены Президиума Оргкомитета Церкви ЕХБ:

Крючков Г.К.

Прокофьев А.Ф.

13 марта 1962 года

Подано за: [396; 397].

ДОДАТОК Л

ГЕНЕРАЛЬНОМУ ПРОКУРОРУ СССР

копии: ПРЕДСЕДАТЕЛЮ СОВЕТА ПО ДЕЛАМ РЕЛИГИОЗНЫХ КУЛЬТОВ ПРИ СОВЕТЕ МИНИСТРОВ СССР

от: Оргкомитета по проведению чрезвычайного всесоюзного съезда церкви ЕХБ в СССР

«и сказал судьям: ...да будет страх Господень на вас: действуйте осмотрительно ... 2 Пар. 19:6-7
«Производите суд справедливый...» Зах. 7-9.

Стремлением к миру проникнуты наши желания и действия, но создаваемая для нас действительность радует мало.

8 мая 1962 года Оргкомитет получил от верующих ЕХБ г. Жданова заявление, из которого узнал о подробных обстоятельствах ареста в г. Жданове члена Президиума Оргкомитета по созыву съезда Церкви ЕХБ Прокофьева Алексея Федоровича и о том как тщательно (очевидно, в целях локализации) скрывается сам акт ареста.

Известие это было встречено верующими с глубоким возмущением; они рассматривают это действие государственных органов как шаг, направленный на срыв созыва съезда и преследующий дальнейшие преднамеренные обострения. В некоторых местах верующие в знак протеста против новых репрессий, направленных против служителей церкви ЕХБ и, в частности, ареста Прокофьева А.Ф., решили объявить общественности и органам Советской власти о своем отказе от принятия пищи. Оргкомитету стоило многих усилий остановить это движение и лишь с тем условием, что он со своей стороны сделает все возможное в отношении ходатайства перед соответствующими государственными органами об освобождении Прокофьева А.Ф., и если наши усилия не дадут положительного результата, то Оргкомитет, которому Церковь поручила созыв съезда, не обеспечив проведения последнего в избранном Церковью составе Оргкомитета, не может считать себя вправе сдерживать частную инициативу верующих в деле защиты свободы совести.

Оргкомитет в свою очередь также выражает озабоченность судьбой Прокофьева А.Ф. в связи с его арестом и просит Вас принять во внимание следующие соображения:

1. Прокофьев А.Ф. служитель Церкви ЕХБ всесоюзного масштаба, т.к. является членом Президиума Оргкомитета по созыву и проведению съезда Церкви ЕХБ, получившего признание всей Церкви и поддержки всех верующих.

2. Нарушение Прокофьевым А.Ф. режима прописки (положения о паспортах) оправдывается тем, что для него как, служителя культа, неправомерностью органов власти, были созданы невыносимые условия жизни и служения, постоянные преследования. И если даже с этим не считаться, то и тогда этот вопрос должен решаться в административном, а отнюдь не в уголовном порядке и, следовательно, не может resultироваться санкцией на арест церковнослужителя.

Оргкомитет считает необходимым освобождение Прокофьева А.Ф. с предоставлением ему права участия в подготовке и проведении съезда Церкви ЕХБ в нашей стране, т.к. это ему поручено Церковью. Если же против него будут фабриковаться клеветнические обвинения, то Церковь вынуждена будет опротестовывать и опровергать таковые, что заставит ее по этому поводу широко высказываться, что в свою очередь поведет к дальнейшему обострению отношений.

Пользуясь случаем, одновременно сообщаем, что Оргкомитет и вся Церковь ЕХБ в течении 9 месяцев неоднократно обращались в Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР с просьбой о разрешении на проведение съезда Церкви ЕХБ, но ни разрешения, ни отказа, ни вообще мотивированного ответа до сего времени не получили. По этому просим Вас одновременно рассмотреть вопрос ходатайства Оргкомитета и всей Церкви ЕХБ нашей страны о разрешении на созыв и проведение съезда, принимая во внимание, что жизнь и служение в Церкви Прокофьева А.Ф. тесно связаны с этим чрезвычайно важным мероприятием.

Оргкомитет выражает готовность посетить Совет по делам религиозных культов, как только увидит стремление Совета идти путем урегулирования и ликвидации спровоцированного неправомерным отношением отдельных органов власти недоверия к ним верующих. Сейчас Оргкомитет настораживает происшедшие с Прокофьевым А.Ф., чего он не может не учитывать.

«Молим нашего Господа и надеемся, что он поможет вам благоразумно пользоваться дарованной от Него властью, дабы проводить нам жизнь тихую и безмятежную во всяком благочестии и чистоте (Тим. 2:2). памятуя, что все мы предстанем на суд Христов». (Тим. 14:10).

С искренним уважением по поручению Оргкомитета
член Президиума Оргкомитета по созыву и проведению
съезда Церкви ЕХБ

Крючков Г.К.

18 мая 1962 г.

Адрес: г. Узловая Тульской обл., пос. Дубовка,
ул. Театральная, д. 5, кв. 1, Крючкову Г.К.

Подано за: [413; 414; 435].

ПРОТОКОЛ №7, СОСТОЯВШЕГОСЯ 23 ИЮНЯ 1962 Г. РАСШИРЕННОГО СОВЕЩАНИЯ ОРГКОМИТЕТА ЦЕРКВИ ЕХБ

Памятуя слова Господа: «Что вы свяжите на земле, то будет связано на небе...» (Матф. 18, 18) и видя в них, что церкви принадлежит основное разрешающее и запрещающее право, совещание имело целью, исполняя волю Божию, рассмотреть присланные в оргкомитет протоколы и заявления отдельных общин и целых республиканских братств ЕХБ и этим выявить волю Церкви с тем, чтобы принять решение по нижеследующим вопросам не от своего имени, а от имени церкви ЕХБ, в связи с этим были рассмотрены следующие вопросы:

1. Как относится Церковь к ВСЕХБ в связи со сделанным ему предупреждением (см. решение Оргкомитета от 22.04.62 г.).

2. Место Оргкомитета в Церкви ЕХБ.

Обсуждая вышеизложенные вопросы, совещание отметило:

1. Антицерковная деятельность ВСЕХБ очевидна и подробно изложена в предыдущих документах (см. 1 и 2 послание – сообщение о работе инициативной группы и решение Оргкомитета от 22.04.62 г.), а также подтверждения множеству присланных с мест документов.

О том, как расценивается деятельность ВСЕХБ Церковью, свидетельствуют приводимые ниже выдержки из заявлений. Так, напр.: в заявлении братства Зап. Сибири и Алтайского края отмечено: «ВСЕХБ, сойдя с Божественной линии служения, отступив от Истины, создал прочную систему чуждых Церкви и Богу служителей в лице ст. пресвитеров, которые опутали Церковь со всех сторон ласкательством и красноречием обольщая сердца простодушных...». Они представляют из себя хорошо организованных и объединенных в одно богоотступников» (Дзян. 7, 51-53).

Подобные высказывания характерны и для других заявлений. Но не смотря на предупреждения Оргкомитета от имени Церкви, работники ВСЕХБ не только не раскаялись и остались на прежних, чуждых Богу позициях, но по свидетельству верующих Горьковской области: «наоборот, еще больше ополчились против дела Божия, против воли Божьей, – верующие гор. Жданова в своем заявлении прямо говорят, что служители-ставленники страстно преследуют истинных детей Божиих, не гнушаясь ничем, в ущерб дела Божия».

А в заявлении Киевских братьев отмечено: в деле подавления Истины они проявляют особую заинтересованность и личную инициативу. Они не останавливаются даже перед тем, чтобы чисто духовные намерения членов общины, выступивших против Положений и инструкций ВСЕХБ, изображать, как выступление против государственной власти. И во всех других документах, присланных в Оргкомитет от зарегистрированных и незарегистрированных церквей ЕХБ Молдавии, Украины, Белоруссии, Татарии, Кавказа и Закавказья и др. областей СССР, содержится единое свидетельство, что члены ВСЕХБ уже лишились права быть членами Церкви Христовой, о чем свидетельствуют места Св. Писания: «Всякий преступа-

ющий учение Христово и не пребывающий в нем, не имеет Бога» (II-е Иоан, 1, 9)... «А кто духа Христова не имеет, тот и не его» (Рим. 8, 9).

Учитывая выше изложенные требования Церкви ЕХБ СССР об отлучении явно отступивших от Бога, чужих Ей служителей, Оргкомитет всецело присоединяется к ним и во исполнение воли Божией заявляет, что не признает за ВСЕХБ и его работниками:

- 1) права быть служителями Церкви ЕХБ.
- 2) Права представительства и поддержания связи в пределах СССР.
- 3) Права представительства и поддержания связи за рубежом

и объявляет отлученными от Церкви ЕХБ следующих служителей:

1. Жидков Я.И. — председатель ВСЕХБ,
2. Карев А.Е. — генеральный секретарь,
3. Иванов И.Л. — казначей ВСЕХБ,

Сотрудники ВСЕХБ и ст. пресвитеры:

4. Моторин И.И.
5. Мицкевич А.И.
6. Бузынин Т.М.
7. Шепетов С.Г.
8. Андреев Я.И.
9. Партевский П.Я.
10. Мельников Н.Н.
11. Астахов Ф.Р.
12. Велисейчик
13. Германович
14. Ермилов В.И.
15. Каракаев
16. Татарченко И.Я.
17. Гайворонский А.В.
18. Егоров И.Е.
19. Подгайский Р.Р.
20. Евстратенко
21. Шаповалов Д.Д.
22. Русанов В.А.
23. Калибачук К.И.
24. Пономарчук Д.И.
25. Калюжный И.Я.
26. Раевский Е.Н.
27. Андрикевич Д.М.

Списки остальных отлученных будут опубликованы дополнительно, по мере поступления протоколов и заявлений.

В Оргкомитет поступило большое количество протоколов об отлучении пресвитеров поместных общин, которые были рассмотрены совещанием.

Совещание считает целесообразным отлучение поместных пресвитеров и служителей провести самим поместным Церквам.

Напоминаем всем Церквам, что работники ВСЕХБ являясь отлученными будут действовать подобно отверженному Богом Саулу, но Господь будет укреплять

Дом Давидов (2 Цар. 3, 1). Поэтому будьте мужественны и непоколебимы... Препевайте в деле Господнем.

Умоляем Церковь очиститься (1-е Кор. 15, 58) от недостойных служителей, зная, что всякая община, оставляя на посту недостойных или отлученных служителей, тем самым берет на себя ответственность перед Богом и лишаясь благословений, понесет на себе осуждение (1 Кор. 5, 13).

2. Постановка и обсуждение 2-го вопроса повестки дня вызваны тем, что поступившие в Оргкомитет выше приведенные документы зарегистрированных и незарегистрированных общин и групп ЕХБ содержит заявления о том, что в качестве единого Центрального руководства они признают только Оргкомитет Церкви ЕХБ, так как он проводит угодную Богу работу и отражает интересы Церкви и единодушно просят принять на себя это служение.

В связи с этим Оргкомитет благодарит Бога и всех детей Божиих, оказавших ему такое доверие, и усматривая в этом действительную нужду, заявляет, что —

1. Обличенный полномочиями и доверием Церкви Оргкомитет впредь до съезда принимает на себя руководство Церковью ЕХБ в СССР.

2. Основным руководством Церкви ЕХБ является Слово Божие.

3. Резолюция 3-го послания остается в силе:

считать недействительными:

а) Все совещания общесоюзного значения и их решения и документы,

б) Созыв и проведение съезда без участия настоящего Оргкомитета.

4. Церковь не признает действительным отлучение верующих за поддержку движения по освящению Церкви.

Оргкомитет молит Господа о ниспослании Ему благословений, сил, способностей и мудрости свыше для осуществления этого большого труда, желая сохранить себя чистым и до конца преданным Богу и просят всех детей Божиих поддержать работу Оргкомитета молитвами и личным участием имея веру, что с Божьей помощью вся Церковь достигнет чистоты и Божественного устройства ко благу народа Божьего и к славе Его.

Благодать со всеми неизменно любящими Господа. Аминь.

По поручению совещания протокол подписали:

Председатель Оргкомитета пр. (Крючков Г.К.)

Члены Оргкомитета — пр. (Батулин Н.Г.), пр. (Шалашов А.А.)

Подано за: [402].

ПРОТОКОЛ №7а

«Что вы свяжете на земле, то будет связано на небе...»
Матф. 18:18

9 сентября 1963 г. состоялось расширенное совещание Оргкомитета Церкви ЕХБ, которое рассмотрело заявление и протоколы, дополнительно поступившие с просьбой опубликовать фамилии отлученных служителей ВС ЕХБ, отступивших от истины и разрушающих дело Божье.

Оргкомитет присоединяется к решению Церкви ЕХБ и считает необходимым опубликовать список отлученных в дополнение к протоколу №7 от 23 июня 1963 г.

1. Вашука М.С. — старшего пресвитера по Средней Азии — отлучен верующими ЕХБ Средней Азии.

2. Ферюпко Л.Ф. — старшего пресвитера по Киевской области — отлучен верующими ЕХБ Киевской области.

3. Грищенко Я.П. — старшего пресвитера по Житомирской области — отлучен верующими ЕХБ Житомирской области.

4. Мазина Е.А. — бывшего старшего пресвитера по Хмельницкой области, ныне старшего пресвитера Львовской области — отлучен верующими ЕХБ Хмельницкой области.

5. Нестерука А.А. — старшего пресвитера по Волынской области — отлучен верующими ЕХБ Волынской области.

6. Шавырина И.Д. — старшего пресвитера по Белгородской области — отлучен верующими ЕХБ Белгородской области.

7. Карпова А.И. — старшего пресвитера по Московской области — отлучен верующими ЕХБ гор. Москвы и Московской области.

Возлюбленные Господом братья и сестры!

На небесах у ангелов и на земле у Церкви много радости бывает о каждом грешнике кающемся, но если болеет один член и от этого страдает все тело, то это приносит печаль, а не радость.

Когда же по причине болезни член тела угрожает погубить все тело в гиене огненной, то несмотря на страдания лучше, по словам Господа, отсесть соблазняющего члена и чистыми и непреткновенными предстать перед нашим Господом в Его пришествие.

Никто не испытывает радости от того, что в нашей стране Церковь Господа — Его тело переносит сейчас страдания по той причине, что пришлось отсесть ее видных членов, дабы располагающие действия их, угрожающие разложить всю Церковь было постановлено. Но хотя бы мы из сострадания отступившим от учения Господа служителям, пожелали как Моисей или Павел (Исход 32:33-34, Рим. 9:3) сами быть изглажены из Книги жизни или отлученными от Христа, то этим невозможно изменить волю Господа, ибо Он не человек, чтобы Ему изменяться, и нам Он отвечал, как ответил Моисею: «Того, кто согрешил предо Мной изглажу из Книги Моей... в День посещения Моего Я посещу их за грех их...» (Исх. 32:33).

А Ап. Павлу Бог, через его же уста говорил: «Кто не любит Господа и Иисуса Христа, да будет отлучен» (Кор. 11:22).

...

Возлюбленные братья и сестры!

После каждого такого очищения, ветви Господа приносят большие плоды, получая жизненную силу для этого в Его обильных благословениях. Уже сейчас видны плоды пробуждения Церкви ЕХБ в нашей стране. Это исполняет радостью сердца всех верных Господу детей Божьих.

Поэтому мы просим всех детей Божьих присоединиться к молитве Ап. Павла: «Чтобы познавая лучшее Вы были чисты и непреткновенны в день Христов, исполнены плодов праведности Иисусом Христом во славу и похвалу Божью» (Фил. 1:10-11).

Верим, Призывающий Вас, Которое сотворит сие. Аминь.

Оргкомитет Церкви ЕХБ

Подано за: [332, арк. 42-42 зв.; 403; 404].

ПРИЛОЖЕНИЕ к отчету Оргкомитета Церкви ЕХБ от 22 сентября 1962 года

ОСНОВАНЫ ЛИ НА СОВЕТСКОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ

«Новое положение о Союзе ЕХБ» и «Инструктивное письмо ст. пресвитерам?»

Дорогие друзья, мы не собирались вновь говорить о этих антиевангельских документах, но ввиду того, что по ним принуждают жить многие общины ЕХБ, и ввиду того, что утверждают, якобы новое Положение выработано на основании Советского законодательства о культах, и что по этому, кто идет против «Положения» — идет против власти, мы вынуждены доказать, что эти документы написаны не на основании Советского законодательства.

В настоящем приложении мы будем говорить только о вопросах гражданского права и законодательства, поэтому умышленно не приводим Слова Божьего, чтобы не приводить попеременно одно и другое.

«Новое Положение» содержит 39 параграфов. Главных из них, на которых основано устройство Союза ЕХБ, всего несколько. И вот эти-то главные и написаны противозаконно.

Зачем нам беспокоиться о § 7, который говорит, что ВСЕХБ имеет печать и штамп, и о § 39, по которому община имеет инвентарную книгу и многие им подобные.

Но о параграфах, которые являются как основные, мы будем говорить и протестовать против внедрения «Положения» и «Инструктивного письма», т.к. они противоречат и Слову Божию и законодательству.

О ЗАРЕГИСТРИРОВАННЫХ И НЕЗАРЕГИСТРИРОВАННЫХ ОБЩИНАХ (§§ 10 и 13)

Эти параграфы устанавливают, что ВСЕХБ объединяет и поддерживает связь только с зарегистрированными общинами. Разве это на основании закона? Какой же это Союз ЕХБ? Это Союз зарегистрированных общин с антиевангельским и противозаконным уставом, объединяющий 1/3 часть общин нашего братства, а они выдают это за братство ЕХБ в СССР. По какому закону ВСЕХБ не признает незарегистрированные общины, в которых 2/3 в нашем братстве?

Все граждане, как зарегистрированных так и незарегистрированных общин, пользуются правом свободного отправления религиозных культов (Декрет СНК о свободе совести от 20 января 1918 года ст. 124 Конституции СССР).

Если бы незарегистрированные общины лишались этого права, это выглядело бы как то, что верующие 2/3 общин нашего братства лишены конституционного права.

Регистрация религиозных объединений является функцией государственной, а не церковной, этого требует законный государственный порядок. Каждое религиозное объединение, каждая группа должна иметь беспрепятственную возмож-

ность регистрироваться в виде совершенно свободного, не зависящего от власти союза граждан единомышленников, обладающего полной самостоятельностью в делах внутренней организации, вплоть до провозглашения себя автономной, независимой не только от власти, но также и от религиозного центра, общиной (Рудинский Ф.М. Свобода совести в СССР. Госюриздат. Москва 1961 года, стр. 43-44).

Второй пункт Декрета СНК о свободе совести от 20.01.18 г. гласит: «В пределах республики запрещается издавать какие-либо местные законы или постановления, которые стесняли бы или ограничивали свободу совести...» Иначе и быть не может, ибо что остается от Декрета, от Конституции, если их можно отменять местными постановлениями.

Вот, например, что отвечает редакция журнала «Наука и религия» на вопрос: «Деятельность каких церквей и сект разрешается на территории СССР?» — «В настоящее время, — отвечает редакция, — правом свободного отправления культа пользуется в СССР... (в числе других)... секта Евангельских христиан-баптистов. Рассматривая положение и деятельность сектантских религиозных объединений, нужно различить две категории или группы сект: первая — секты пользующиеся соответствием с Конституцией СССР правом свободного отправления религиозных культов; вторая — секты антигосударственного и изуверского характера, деятельность которых не разрешается на территории СССР. Вместо такого единственно правильного с точки зрения отношения Советского государства к сектантским религиозным течениям, некоторые допускают ошибки, вводя в обиход деление сект по признаку: зарегистрированные в органах власти и незарегистрированные. Подмена одного понятия другим может внести путаницу (Наука и религия, № 5, май 1960 г., стр. 84-85).

О ПОСТАВЛЕНИИ СЛУЖИТЕЛЕЙ (§§ 3, 18, 19, 20, 21, 23)

Все эти параграфы закрепляют в церкви такой порядок, при котором если бы она и хотела свято жить и исполнять волю Божию, все равно не сможет. В общем эти параграфы говорят о том, что все ответственные посты в церкви должны заняты быть людьми, пришедшими не из церкви, т.е. сам ВСЕХБ церковью не избирается и перед церковью в своей работе не отчитывается, а их назначают. Верующие обычно говорят: «Нам прислали областного». Областные в свою очередь наблюдают за поставлением поместных служителей, и весьма редко верующим зарегистрированных общин удастся отстоять избранного ими пресвитера. Что же по программе ВСЕХБ должно являться главной задачей всей массы этих пресвитеров, не избранных церковью? Что они призваны делать? А вот что — проводить в жизнь «Новое Положение» и тайное «Инструктивное письмо», которые мы сейчас разбираем, и не позволять выходить за его рамки, т.е. разрушать церковь, разрушать Божий порядок. Вот братья, что значит проявить бесконтрольность и равнодушие, дать неограниченные права людям, отступившим от истины и ныне стоящим в руководстве церковью, это значит, что сверху до низу они поставят угодных себе работников и будут делать то, что им угодно, а потом издадут «Положение», которым сделают себя неприкосновенными и которое не позволит ни с какой стороны к ним подойти, что мы и видим в настоящее время. ВСЕХБ утверждает, что весь этот порядок установлен на основании законодательства о культах. Чтобы убедиться в обратном, приведем выдержку из недавно изданной (в 1961 г.) Госюриздатом брошюры «Свобода совести в СССР» ст. 44; вот что там пишется:

«В некоторых религиозных общинах... епископ является полным хозяином и назначается помимо желаний верующих. В связи с этим еще в 1922 г. НКО РСФСР разъяснил, что религиозные объединения обладают полной самостоятельностью в делах внутренней организации вплоть до провозглашения себя автономной, независимой от религиозного центра, общиной. Подчинение группы граждан, а также священнослужителей своему епископу является совершенно добровольным. Ни один религиозный центр не вправе назначить негодных для религиозного объединения священнослужителей».

Как видите и в этих параграфах действия ВСЕХБ и их «Положение» — незаконны. Возникает вопрос: как же тогда они проводили все это в жизнь? Может быть верующие добровольно согласились, чтобы им ставили служителей и внедряли «Положение»? Нет, это происходило примерно так: принесли в общину «Положение» — община в сборе, сознательные и самоотверженные верующие настойчиво возражают против его принятия, остальные верующие недоуменно смотрят на стоящего за кафедрой областного, который в одной руке держит «Положение», а другой указывает на дверь молитвенного дома и говорит: «Или «Положение», или замок!» Все негодующие замолкают.

Так часто обстоит дело и с поставлением пресвитеров: нужно поставить пресвитера, которого община не хочет: «или он (указывается на пресвитера) или замок». Нужно убрать угодного церкви, но не угодного им пресвитера — также убирают. Таким образом, все это проводится в жизнь под нажимом, ибо в этом вопросе открытия и закрытия молитвенного дома общины также поставлены в полную зависимость.

ОБ ИСПОЛНИТЕЛЬНОМ ОРГАНЕ (§§ 32, 34, 36)

Согласно «Положения» ВСЕХБ дело проповеди, а также право решения всех дел общины, принадлежит исключительно исполнительному органу общины, состоящему из 3-х человек. Спрашивается, где же здесь здравый смысл? Где вы видели исполнительные комитеты без стоящих над ними советов? Ведь именно совету принадлежит право руководить тем обществом, которое его избирает. Только совет решает все вопросы общины и отчитывается перед общиной, а исполнительный орган оттого и называется исполнительным, что призван исполнять решение общины, церковного совета, а не руководить.

По какому же закону ВСЕХБ отдал всю власть в распоряжение исполнительного органа? Ведь на основании пункта 12, Постановления ВЦИК и СНК от 8.04.29 г., исполнительные органы в общинах избираются для функций, связанных с управлением и пользованием культовым имуществом и для внешнего представительства, а все важные духовные вопросы, как вопросы состава служителей, их избрание и отстранение, и вообще все управление общиной осуществляется самой общиной в лице избранного ею церковного совета. Но ВСЕХБ, как видите, и в этом вопросе направлено на то, чтобы во-первых, отстранить верующих от участия в руководстве жизнью церкви; во-вторых, поставить церковь в зависимость от государства, а вы сами знаете, что как сама община, так и ее совет, т.е. избранное духовное руководство, по закону не должны быть зависимы ни от религиозного центра, ни от государства, ибо в советском законодательстве закреплён и сформулирован Лениным В.И. принцип, в соответствии с которым религиозные объединения являются «...совершенно свободными, независимыми от власти со-

юзами граждан-единомышленников» (В.И. Ленин, соч., т. 10, стр. 66). Отношение государства к церкви помимо других статей закона наилучшим образом определяется первым пунктом Декрета о свободе совести, церковных и религиозных обществ, который гласит: «Церковь отделяется от государства» (Декреты Советской власти, т. 1, стр. 373). Если же отдать право руководства общиной исполнительному органу, как это предусмотрено «Положением», то этот принцип независимости нарушается, ибо согласно п. 14 «Постановления ВЦИК и СНК от 8.04.29 г.» регистрирующие органы имеют право отводить отдельных лиц из состава исполнительного органа, что не предусмотрено законом в отношении духовного руководства.

ПО ПОВОДУ КРЕЩЕНИЯ МОЛОДЕЖИ

В Евангельско-баптистской церкви совершают крещение верующих в сознательном возрасте и, как правило, несовершеннолетним крещение не преподают, однако встречаются случаи, когда верующие в 16-17 лет обращаются с настоятельной просьбой о крещении. Согласно «Положения» и «Инструктивного письма» крещению и посещению богослужений до 18-летнего возраста запрещено. Но запрещено ли это законом? Разве законодательство о культах для каждой церкви отдельное? Почему православное и католики крестят начиная с младенческого возраста? Да потому, что для совершения религиозной заповеди крещения запрета нет, закон представляет такое право и ни возраста, ни испытательного срока не устанавливает. Ссылаться на пункт 3 Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8.04.29 г. неверно, т.к. там говорится о другом, а именно, что равноправными членами религиозного общества могут быть только граждане достижения 18-летнего возраста, ибо только тогда они будут иметь право быть избранными для руководства, заключать договора, вступать в сделки и пр., и это крещаемому и не нужно, крестите его по его вере во имя Отца и Сына и Святого Духа, и он приобщится к невидимой Христовой церкви, ходить же ему на собрание не запрещается, а запрещается по закону только «Специально детское собрание» (Постановление ВЦИК и СНК РСФСР от 8.04.29 г. п. 17 В).

Что касается статьи 227 Уголовного Кодекса РСФСР, статьи 209 УК УССР и аналогичных статей УК др. союзных республик, то там идет речь о группах, проводящих «под видом» или «под предлогом» исполнения религиозных обрядов вредную запрещенную деятельность. Разумеется по этому, что как сама деятельность таких групп, так и вовлечение в них несовершеннолетних, законом запрещено.

Мы, верующие Евангельско-баптистского исповедания, считаем справедливым пресечение государством разврата, пресечения и запрещения зла, причиняющего вред здоровью граждан или ограничивающего их свободу, под каким бы предлогом оно не совершалось, ибо Евангелие учит нас делать только добро и не делать людям того, чего себе не желаем, что и исполняем мы в своей жизни в служении. Поэтому на группы и объединения Евангельско-баптистского исповедания эти статьи, распространяться не могут.

Разбора этих нескольких параграфов вполне достаточно, чтобы убедиться, что «Положение» и «Инструктивное письмо» написаны не на основании закона, как это утверждает ВСЕХБ, т.к. эти документы рассчитаны на подавление свободы совести, чего в Советском законодательстве нет. Еще до выхода всех существующих Советских законов, В.И. Ленин, осуждая существовавшие в старой России законы, ограничивающие свободу совести, писал: «Только в России, да в Турции из евро-

пейских государств остались еще позорные законы... Эти законы либо прямо запрещают известную веру, либо запрещают распространять ее, либо лишают людей известной веры некоторых прав. Все эти законы — самые несправедливые, самые позорные. Каждый должен иметь полную свободу не только держаться какой либо веры, но и распространять любую веру и менять веру. Ни один чиновник не должен даже иметь права спрашивать кого ни на есть о вере: это дело совести, и никто тут не смеет вмешиваться» (В.И. Ленин, соч., т. 6, стр. 225, 392).

И говоря о требованиях русских социал-демократов, В.И. Ленин писал: «Во-первых, мы требуем немедленного и безусловного признания законом свободы сходок, свободы печати и амнистии всех «политиков» и всех сектантов. Пока этого не сделано, всякие слова о терпимости, о свободе вероисповедания, останутся жалкой игрой и недостатной ложью» (В.И. Ленин, соч., т. 6., стр. 313-314). Вот почему сразу же спустя три месяца после установления Советской власти, когда закладывались основные принципы демократического государства, 23 января 1918 г. был издан Декрет о свободе совести, отделившей церковь от государства и предоставляющий всем гражданам полную свободу вероисповедания.

Принципы свободы совести были закреплены также в соответствующих статьях Конституций 1918, 1925 и 1936 года.

Декрет о свободе совести и сейчас продолжает оставаться основой законодательства о культах.

Итак, каждый должен знать, что законов, ограничивающих свободы отправления религиозных культов, нет и быть в демократическом государстве не может, т.к. там нет законной гарантии свободы совести, там наступает эксплуатация совести, эксплуатация духа — эксплуатация более ужасная, чем эксплуатация физическая.

Поэтому законы, не предусматривающие свободу совести, могут появиться только тогда, когда правосознание народа значительно поднимется, когда государство перестанет быть демократическим и это строй — республиканский.

Если же законов, ограничивающих свободу совести нет, то спрашивается: для чего же понадобилось сочинять эти безбожные и незаконные документы и доказывать, что они основаны на законодательстве? Да только для того, что бы подвести теоретическую основу под свои незаконные действия, придать им законный вид и этим узаконить произвол и беззакония.

Даже съезд, который так необходим нашему братству, не предусмотрен «Положением», тогда как он предусмотрен законодательством (Постановление ВЦИК и СНК от 8.04.29 г. п. 20-24).

Еще раз повторяем, дорогие друзья, что мы не хотели касаться этих вопросов, но ввиду того, что нас изображают как противящихся власти только потому, что мы выступаем против «Положения» и «Инструктивного письма», мы вынуждены, работая в сложных условиях, распутывать эту придуманную путаницу с тем, чтобы раз и навсегда внести ясность в этот вопрос.

Подано за: [300, арк. 31-37].

ДОДАТОК П

НАШЕ ОТНОШЕНИЕ К РЕГИСТРАЦИИ ОБЩИН

«Если вы исполняете закон...
по Писанию... хорошо делаете».
Иаков. 2, 8.

Сама по себе регистрация необходима для государственного законного порядка. К сожалению, этот порядок продолжает повсеместно нарушаться и две трети общины нашего братства многие годы продолжают оставаться незарегистрированными по причинам, зависящим не от церкви.

Что же касается нас, то мы не должны уклоняться от регистрации, если общины регистрируют на законных условиях, т.е. если церковь при этом остается независимой не от власти, не от религиозного центра.

Если же условия регистрации таковы, что нам будут без согласия поставлены и отстранять служителей, если будут отлучать и принимать в церковь по указанию со стороны или нам скажут: зарегистрируем только с условием принятия «Положения», то мы должны сказать: Нет! Ибо церковь, если регистрируют только после того, как она фактически перестает быть церковью, если она должна прежде оставить Христа и Его заповеди, то нет! нет! и нет! Без Христа нам весь мир не нужен, ради регистрации прерывать союз с Богом, лишиться благословений, лишиться жизни вечной... что пользы нам, если и весь мир приобретем, а душе своей повредим.

Посему будем искать прежде Царствия Божия и правды Его, остальное приложится нам. Если же отречемся Его и Он отречется от нас, и зачем тогда дом и все блага? Зачем регистрация, если жених оставит свою невесту, ступившие на стезю порока? Зачем удобства ветвям, если их отсекали от лозы?

В своем письме к незарегистрированным общинам от 20.06.62г. ВСЕХБ призывает: «В целях сохранения регистрации... соблюдать все условия и... Положение и Инструктивное письмо ст. пресвитера. В связи с этим мы советуем: продолжайте быть зарегистрированными, но «в целях сохранения жизни вечной» наведите евангельский порядок и... отлучите нечестивых, всенародно осудите «Положение и Инструктивное письмо» очиститесь, отворите двери Христу и войдите.

Если же за это снимут регистрацию, то это будет беззаконием независимым от вас. Вы же дорожите союзом со Христом» (Фил. 3, 7-8).

ОБ ОТНОШЕНИИ К ГОСУДАРСТВУ

«... любящий другого исполни закон»
(Рим. 13, 8).

«Хочешь ли не бояться власти дела и добро
и получишь похвалу от меня»
(Рим. 13, 3).

Среди нашего братства под влиянием людей, отступивших от истины, вкралось ложное понимание толкований вопроса об отношении церкви к существующим

властям. «Слово Божие учит нас, что существующие власти Богом установлены» (Рим. 13, 1). Для какой же цели? Каковы функции, обязанности этих «Божьих слуг», которые «не напрасно носят меч»? Для поддержания общественного порядка и для того, «чтобы им проводить жизнь тихую и безмятежную во всяком благочестии и чистоте». Поэтому Слово Божие учит нас молиться за начальство и правителей (1Тим. 2, 1-4).

Злые дела или преступления, нарушающие порядок и безмятежную жизнь людей, -- хулиганство, воровство, блуд, сквернословие, убийство, пьянство и т.д. (Гал. 5, 14, 18-23).

Но мы христиане Евангельско-баптистского исповедания ясно сознаем, что живя по учению Христа, делая добрые дела и любя ближних своих как самих себя, мы исполняем Высший Небесный закон и этим исполняем все направление к добру земные законы.

Власти же, по Слову Божию, призваны поощрять делающих добро (Рим. 18, 3-4; 1Петр. 2, 14). По этому и существуют законные гарантии неприкосновенности личности, жилища, свободы совести и пр. для делающих добрые дела.

Если же мы, христиане, будем страдать за добрые дела, не будем смущаться, только не пострадал кто из нас за свои дела, а если как христианин, то не стыдись, но прославляй Бога за такую участь (1Петр. 4, 14-16).

Евангелие учит нас добру и только добру, посему поступающий по Евангелию делает добро и хороший гражданин неба всегда будет хорошим гражданином земли ибо и Учитель наш Иисус Христос потому был самым чистым и святым на земле, что исполнял волю Отца Небесного. На земле Христос исполнил Божий закон любви, хотя Его и обвинили в том, что Он и Его последователи якобы нарушают закон, но они продолжали делать добро.

И кто обвинит Христа в неправде и во зле? На этот вопрос мир безмолвствует 2000 лет, никто не сделал добра больше, чем Человек Иисус Христос, который и жизнь Свою отдал за людей. Его еще никто не обвинил, а если Он невинен, то чем виноват тот, кто живет по Его учению?

Нарушающий закон, делающий злое не избегнет наказание и будет нести личную ответственность.

«А мы знаем, что закон добр, если кто законно употребляет его, зная, что закон положен не для праведника, но для беззаконных и непокорных, нечестивых и грешников... и для всего, что противно здравому учению». (1Тим. 1, 8-10).

Подано за: [300, арк. 44-47].

РАЗЪЯСНЕНИЕ ОРГКОМИТЕТА НА НОВЫЙ УСТАВ В СОЮЗЕ ЕХБ

Возлюбленные в Господе братья и сестры!

В связи с внедрением в жизнь нашей церкви нового Устава ВСЕХБ, принятого на совещании, проходившем 15-18 октября 1963 г. в гор. Москве, Господь побуждает нас дать разъяснение на этот устав, чтобы предостеречь всех любящих Господа от участия в тех греховных планах против Господа и Его церкви, которые преследуются путем внедрения Устава.

Это новый антиевангельский документ, только более утонченный и более коварный, но преследующий ту же преступную противоцерковную цель что и «Положение» от 1960 г. и «Инструктивное письмо старшим пресвитерам».

Не станем говорить о том, что документы этого совещания действительны и силы не имеют, так как совещание не было правомочным. Этот вопрос освящен в «Сообщении Оргкомитета» от 26 октября 1963 г.

Новый Устав закрепляет греховную связь Церкви с миром и лишает Церковь данных ей Господом прав. Новый Устав не соответствует Слову Божию. В доказательство этого мы приводим анализ некоторых параграфов, содержащихся в Уставе Союза ЕХБ.

§ 3 Устава гласит: «Высшим руководящим органом Союза ЕХБ является собрание представителей Церквей евангельских христиан-баптистов».

Дорогие братья и сестры!

Вы знаете, в «Положении» от 1960 г. было откровенно записано, что ВСЕХБ объединяет только зарегистрированные общины. Известно, что в этих зарегистрированных общинах в то время находилась третья часть верующих от общего числа всех верующих ЕХБ.

По вине этого «Положения», большая часть верующих, т.е. две трети считалось нелегальной и подверглась репрессиям.

В настоящее время в зарегистрированных общинах, вследствие внутрицерковного движения за съезд, находится не более одной четверти верующих от общего числа всех верующих ЕХБ. И несмотря на это в новом Уставе, не только предусматривается объединение всего нашего братства в одно целое, но вновь закрепляется такой порядок, при котором теперь уже с верующих нашего братства репрессируется, как нелегальные.

В § 3 Устава специально не введено слово «Всесоюзное», а просто написано, что высшим руководящим органом Союза ЕХБ является собрание представителей, чем закрепляется раскол в Церкви ЕХБ на зарегистрированные и незарегистрированные общины и дается повод репрессировать с верующих нашего братства. Поэтому принятием Устава община участвует в создании условий для гонений своих братьев и сестер по вере из числа незарегистрированных общин.

Согласно Устава высшим руководящим органом Союза ЕХБ является собрание представителей, а не избранчиков и посланников церковью. И вот, такое собрание не всесоюзное, не полномочное и не представительное призвано согласно Устава

решать важнейшие внутрицерковные вопросы Союза ЕХБ. Вполне понятно, что на эти собрания всегда будут съезжаться по назначению по вызову ВСЕХБ одни и те же лица.

Доступ же подлинным представителям-избранныкам Церковью на эти собрания совершенно закрыт. Этим ВСЕХБ обеспечил себе «пожизненное избрание», так как согласно § 3 пункта «г» Устава Всесоюзный совет ЕХБ избирается собранием представителей, в первую очередь старших пресвитеров, которые согласно § 7 Устава в свою очередь поставляются ВСЕХБ.

Возникает вопрос, каким образом не всесоюзное собрание, которое согласно формулировке § 3 Устава может состоять всего из представителей 10-15 общин правомочно избирать Всесоюзный Совет для руководством всем братством ЕХБ.

Это сделано специально для того, чтобы 5000 других общин нашего евангельско-баптистского братства были лишены права принимать участие как в избрании Всесоюзного Совета так и в решении других важнейших общецерковных вопросов.

§ 3 Устава противоречит Слову Божию, а также и всей практике евангельско-баптистского братства.

Высшим руководящим органом евангельско-баптистского братства в нашей стране и во всем мире всегда были съезды, на которые Церковь избирала и посылала своих представителей. Принцип избрания постоянно действовал и в времена апостольской Церкви. (Деян. 1. 15-26; 6:1-5; 15:22; 28:16).

Исходя из вышеизложенного следует, что весь II раздел Устава ВСЕХБ, состоящий из 12 параграфов, начиная с § 3 и по § 14 недействителен, так как этот раздел Устава определяет функции неправомочного, неизбираемого собрания представителей и избираемого этим же собранием неправомочного ВСЕХБ.

Раздел III Устава, состоявший из § 15 и §16 определяет функции старших пресвитеров, которые не избираются Церковью, а поставляются согласно § 7 Устава, неправомочным ВСЕХБ.

§ 7 Устава гласит: «Для связи с Церквами ЕХБ и оказания им помощи духовной и организационной, Всесоюзным Советом поставляются областные, краевые, республиканские старшие пресвитеры. Старшие пресвитеры поставляют среди опытных деятелей евангельско-баптистского братства с согласия церквей, в которых они состоят членами».

Поставляются, а почему не избираются верующим областей, краев и республик?

Да потому, что избрание старших пресвитеров поколебало бы весь антиевангельский порядок, соответствующий Слову Божию. Избрания не допустили бы к руководству общинами служителей, отступивших от истины и вошедших в нелегальную связь с миром.

Некоторые пытаются оправдать поставление старших пресвитеров, ссылаясь на слова Ап. Павла Титу 1:5.

Чтобы ты довершил недоконченное и поставил по всем городам пресвитеров.

Как не поставлялись апостолами служители?

Деян. 6:3 — «Итак, братья, выберите из среды себе семь человек изведанных, исполненных Святого Духа и мудрости, их поставим на эту службу».

Затем ст.6 — «Их поставили пред апостолами и сии помолившись, возложили на них руки».

Следовательно, сначала проверяется достоинство (Тим. 1:6-9; Тим. 3:1-10), о достоинстве же судит Церковь. Затем тех, которых избрала Церковь, поставляют и рукополагают (Деян 14:23). § 16 Устава устанавливает следующий порядок отчетности старших пресвитеров:

«Областные старшие пресвитеры отчитываются в своей деятельности перед республиканскими старшими пресвитерами, а также перед ВСЕХБ, в отчетах о проделанной ими работе, а также в финансовых отчетах, республиканские старшие пресвитеры отчитываются перед ВСЕХБ»...

А кто же отчитывается перед церковью?!...

Оргкомитет Церкви
10 декабря 1963 г.

Подано за: [332, арк. 30-32зв., 111-116].

ДОДАТОК С

Оргкомитет по созыву Всесоюзного съезда церкви
Евангельских христиан — баптистов.
Председателю Совета Министров СССР
т. Хрущеву Н.С.
и возглавляемому им правительству

Уважаемый товарищ Председатель!
Уважаемые члены Правительства!

Седьмой раз Оргкомитет Церкви ЕХБ обращается в правительственные органы нашей страны. Шесть предыдущих писем с ходатайством о разрешении на проведение Всесоюзного съезда Церкви ЕХБ, направленные в течении двух лет в Совет по делам религиозных культов, Генеральному Прокурору СССР т. Руденко, Председателю Президиума Верховного Совета СССР т. Брежневу и последнее от 2 января 1963 г., лично Вам, Никита Сергеевич, оставлены без ответа, благодаря чему вопрос о съезде перерастает в серьезную проблему, а законное и справедливое внутрицерковное движение за съезд тем временем подавляется государством путем репрессий, о чем свидетельствуют прошедшие за последние два года по всей стране судебные процессы над верующими ЕХБ.

Начиная свою работу, Оргкомитет знал о том, что Церковь ЕХБ поставлена в бесправное положение, знал, что против нее ведется незаконная административная борьба и физическая борьба, однако считал и считает своей целью идти настолько возможно, путем наименьших обострений. С этой целью Оргкомитет в Приложении к своему отчету от 22 сентября 1962 г. специально отмечал наличие в стране гуманных законов, чтобы таким образом тактично напомнить и показать всем, кто делает и защищает беззакония, насколько их действия противоречат духу и букве существующего законодательства, насколько они далеко зашли, ведя борьбу с верующими, по пути произвола, однако... беззакония продолжают.

Интересы Церкви не позволяют нам в дальнейшем ограничиваться лишь безуспешным ходатайством и приводят нас к необходимости более откровенно высказаться о действительном положении Церкви в нашей стране.

В настоящее время удалены сомнения в отношении того, что формально отделенная от государства Церковь полностью находится под нелегальным руководством различных государственных органов, тайный и явный доступ которым в Церковь ЕХБ открыли служители-согрудники, вошедшие в противозаконную связь с органами власти и КГБ для соучастия в борьбе с церковью различными насильственными мерами. Чтобы понять, как это могло произойти, важно вспомнить, как закладывались основы этой нелегальной связи государства с Церковью. Вам лично, Никита Сергеевич, хорошо известно, что начавшиеся вскоре после смерти Ленина массовые репрессии в отношении верующих к 1937 году достигли таких форм и размеров, что во всей стране не осталось на свободе почти ни одного преданного Богу служителя и ревностного верующего, а обшин, сохранившихся лишь под руководством служителей из страха пошедших на компромиссы и сотрудничество с органами насчитывалось незначительное количество, многие из осужденных за веру так и не вернулись из мест заключения, были преданы смерти или умерли, не выдержав невероятно тяжелых условий тюремной и лагерной

жизни. Те, кто, освобождаясь, оставались непоколебимыми, вскоре осуждались на новые сроки.

Для осуществления такого масштаба и для того, чтобы не брать верующих наугад, невпопад, а наиболее активных, агенты ГПУ, НКВД, а затем КГБ проникали во все поры церковного организма, где они под страхом репрессий вербовали платких и слабых служителей и рядовых верующих. Делалось это под видом осуществления бдительности, чтобы, как объясняют при первом знакомстве, не проник в среду верующих шпион или политически неблагонадежный, которого верующие по своей простоте и странноприимству, не заметив, могли бы приютить. На самом же деле для того, чтобы с их помощью разведывать и репрессировать самых честных верующих, власть отдавалась отступникам и этим разлагать Церковь изнутри и уничтожить ее физически. Все вопросы, которыми интересовались органы, сводились к следующему: где назначено следующее собрание? Кто проповедует? Кто состоит в церковном совете? Кто из проповедников приезжал, и кто куда ездил? Кто говорил проповеди, призывающие к покаянию? Кто молился за заключенных братьев? и т.п.

За 30 с лишним лет «такой работы» пострадали тысячи ни в чем не повинных христиан.

В военное время, в 1943 — 1944 гг. при Совете Министров СССР был создан Совет по делам религиозных культов, который является и по настоящее время своеобразной высшей инстанцией, стоящей над Церковью.

Создаваемый в то время духовный центр ВСЕХБ не избирался церковью, а формировался государственными органами в основном из служителей, согласных на отступление от Евангельского учения и нелегальное сотрудничество с различными государственными органами, для чего многие из них досрочно освобождались из мест заключения.

Вполне понятно, что после таких массовых репрессий, после того, как церковь была пронизана огромной массой различных государственных агентов и фактически находилась уже под нелегальным руководством государства, органы уже по своей воле, как из глины, создавали Советы поместных церквей, поставляли старших пресвитеров по областям, краям и республикам из нужных им людей, подчиняя их ВСЕХБ.

Во время войны, когда открывались церкви, основная масса верующих не только не предвидела обмана и опасности, но с радостью встретила их открытие и поставленных служителей, считая, что уж если в такое суровое время они согласились возглавить дело Божие, то очевидно это наиболее верные и преданные Богу служители Церкви. На самом же деле преданных Богу так и не освободили и не допустили до служения.

Регистрация общин церкви ЕХБ производилась всего два года, 1947-1948 гг. В этот период была зарегистрирована лишь часть общин, которую сделали своеобразной витриной свободы совести, спрятав за ней большую часть общин, поставленных в бесправное положение, которые несмотря на многочисленные ходатайства оставлены незарегистрированными и очевидно только потому, что это дает возможность в любое время назвать их нелегальными и репрессировать с целью ликвидации.

Таким образом, в прежние годы господства произвола и беззакония под страхом совершающихся непомерных репрессий были заложены основы и укреплена

нелегальна связь государства с церковью для ее разложения изнутри и последующего физического уничтожения, и Церковь руководилась и контролировалась по двум нелегальным каналам: один – более открытый – через уполномоченных Советов по делам религиозных культов; другой – тайный – через тысячи нитей густой сети штатных и внештатных агентов КГБ.

По поводу подобного рода дел, в своей речи на XXII съезде КПСС, вы говорили: «Наш долг тщательно и всесторонне разобраться в такого рода делах, связанных со злоупотреблением властью... мы можем и должны выяснить и сказать правду партии и народу. Это надо сделать для того, чтобы подобные явления впредь не повторялись никогда».

И мы не говорили бы об этом, если бы эти беззакония не повторялись, если бы незаконная, принесящая столько жертв, связь государства с церковью была бы делом прошлого, оставившая лишь кошмарные воспоминания. Однако эта связь бережно перенесена в нормы нынешних отношений и не только оберегается, как драгоценное наследие, но и укрепляется и выгодно используется для борьбы с верующими путем репрессий и в настоящее время.

Разница заключается здесь только в том, что прежде для репрессий использовалась роковая 58 статья при закрытых судах, а теперь применяется 287 ст. УК РСФСР и соответствующие ей статьи УК других союзных республик и майский Указ о борьбе с тунеядством. Однако, верующие Евангельско-баптистского вероисповедания никогда не были виновны в нарушении этих статей. Ни 58 статья, ни майский Указ не имели, не имеют и не могут иметь никакого распространения на верующих ЕХБ.

И, однако, судя по тому, как начали применять ст. 227 и майский Указ, можно определенно сказать, что в отношении верующих они предназначены для того, чтобы сделать то же дело, какое в свое время сделала по отношению верующих ЕХБ ст. 58, обошедшаяся во многие тысячи жизней.

Необходимо учесть и ту характерную особенность современных репрессий в отношении верующих, что сейчас суды ведутся при открытых дверях, но где аудитория подобрана из восстановленных против верующих коммунистов, комсомольцев, дружинников и прочих людей, собравшихся по пригласительным билетам, а также и то, нынешним репрессиям предшествовала подготовка общественного мнения.

Все помнят и знают, что прежде чем приступить к репрессиям... арсенал средств идейного воздействия, как – то: газеты, радио, кино, телевидение, лекции и пр. в увеличенных дозах преподносили людям пищу умов, приправленную клеветой, иногда и сплошной ложью на верующих: эти «произведения» о верующих носили сплошь кошмарные названия: «изверги, мракобесы», «В сетях сектантов», «Яд религии», и т.д. Молитвенные собрания верующих назывались сборищами, служители – хапугами, тунеядцами и пр. Верующие изображались кровожадными, приносящими в жертву своих детей, запрещающими им учиться, «бьющими за провинность своих детей цепями» и т.д.

После такой психологической обработки и возбуждения ненависти, после такой «идейной работы», когда люди доводились до антирелигиозного экстаза и фанатизма, можно было уже делать над верующими все, что угодно, не опасаясь возмущения общественности.

Затем приступили к делу, т.е. к массовым репрессиям в отношении верующих, которые продолжают до настоящего времени: собрания не зарегистрированных, а иногда и зарегистрированных общин разгоняются дружинниками и милицией под руководством органов КГБ, где они не стесняясь прибегают и к физической расправе над верующими.

Достаточно указать на избиение верующих ЕХБ в с. Жывотово Винницкой области представителями местных органов власти, избиение верующих в г. Харькове с последующим арестом на 15 суток, спровоцированное органами КГБ избиение сотрудниками милиции и дружинниками нескольких десятков верующих в г. Киеве, из которых 19 человек были брошены в тюрьму на срок от 2-х до 15-ти суток.

Были случаи, когда молитвенные дома разрушались налетами специально возбужденной органами власти молодежи, дружинников или бульдозерами (напр., в г.г. Владивостоке, Ташкенте, Бресте и др.).

Затем ссылки в отдаленные места Сибири и пр.: тюрьмы, лагеря, конфискация домов.

Ярким свидетельством беззакония являются групповые судебные процессы над верующими ЕХБ в г.г. Ташкенте, Янги-Оле, Дедовске, Хмельницком, Шепетовке, Харькове, Одессе, Кировограде, Шахтах, Минске, Бресте, Семипалатинске, Барнауле, Казани, Курске и др. и над отдельными верующими в горстах Жданове, Новомосковске, Узловая, Витебске, Омске, Славуте, Осинниках и по многим другим городам.

Верующих постоянно вызывают для вербовки и запугивания в органах КГБ, да и не только запугивают, ...не говоря уже о случае, происшедшем в органах КГБ в городе Николаеве...

Верующих увольняют с работ, исключают из вузов и техникумов, производят у них обыски, конфискуют фисгармонии, магнитофоны, духовную литературу, личную переписку, дневники.

Все это делается самым ужасным образом. Например, в городе Харькове при конфискации собственного, только что отстроенного дома, буквально выкинули из дома во время дождя беременную женщину с плачущими детьми, разбросав им вслед не успевшую изготавиться пищу, дом после этого сделали зданием народной библиотеки имени Добролюбова. Конфискованы и использованы псд библиотеки и для других целей дома верующих в городах Казани, Дедовске, Барнауле и др.

В г. Дедовске, под Москвой, при обыске у верующего Румачик П.В. в кармане пиджака обнаружили сберкнижку, чтобы взять на глазах у плачущих детей, вывернули ему руки, связали и, взяв книжку, конфисковали деньги в доход государству.

В городе Семипалатинске мать восьмерых детей лишилась мужа (его осудили как верующего), затем по иску прокурора суд постановил отобрать семерых детей, только для того, чтобы мать не оказывала религиозного влияния на их воспитание.

И это также не единичный случай — отобраны дети у верующей матери в г. Смоленске и в некоторых других местах.

Некоторые защитники этих ужасных преследований верующих, обманывая доверчивых, говорят, что, страдания и трудности для верующих создаются законами нашей страны. Так ли это?

Разве у нас законы не гуманные? Разве законно идейную борьбу с религией превращать в клевету, насмешки и издевательский подход против верующих? Разве законно учинять повсеместные беззакония и репрессии вплоть до физической расправы? Ведь согласиться с этим утверждением, значит согласиться с тем, что 58 статья применялась законно, значит тысячи ни в чем не повинных наших дорогих братьев и сестер пострадали, а многие и погибли – законно, значит согласиться с тем, что реабилитированы они не верно.

Это значит согласиться, что ст. 227 УК РСФСР и майский Указ применяется по отношению верующих законно, значит арестовывают, лишают свободы, ссылают как тунеядцев, отбирают дома и отбирают детей – законно.

Все знают, что борьба с религией должна вестись идейным и только идейным путем...

Крючков Г.К.
Шалашов А.А.
13 августа 1963 г.

Подано за: [32, арк. 22-26; 435; 445].

ДОДАТОК Т

ПОСЛАНИЕ ОРГКОМИТЕТА ПРЕЗИДИУМУ ВСЕХБ (23 марта 1965 г.)

БЛАГОДАТЬ ВАМ И МИР ОТ БОГА ОТЦА НАШЕГО И ГОСПОДА ИИСУСА ХРИСТА (Фил. 1,2)!

Благодарение Богу, Который через смерть Сына Своего Иисуса Христа простер к нам Свое благоволение и даровал нам спасение и жизнь вечную!

Мы радуемся, возлюбленные братья и сестры, что, несмотря на чрезвычайно трудные для церкви обстоятельства, вы пребываете в молитве и стоите твердо по всем городам и селениям, отстаивая истину Божью. Ваши молитвы и твердость веры вашей поддерживают руки наши и ободряют нас в нашем служении Господу (Исх. 17, 11-12).

Желаем напомнить вам также, что как успешной жизни каждого из нас, так и успех жизни и служения всего народа Божьего зависит только от того, будет ли с нами пребывать благословение Господне, а оно будет тогда пребывать, когда мы будем ревновать о чистоте и святости. Ревнуйте о чистоте и пребывании Господа нашего Иисуса Христа в сердце нашем Духом Святым! Ревнуйте за чистоту каждой общины, за чистоту всего народа Божьего к славе Его, и Бог будет со всеми нами (Пс. 23, 4-5)! Аминь.

По милости Господа и мы продолжаем совершать служение Богу нашему, стремясь исполнять все, что Он открывает нам Духом Святым в Слове Своем.

Сообщаем вам, братья и сестры, что в феврале сего года Президиум ВСЕХБ обратился к нам с письмом, содержащим призыв к примирению, в котором, в частности, говорится: «Посылая вам это письмо, мы выражаем свое желание встретиться с вами и провести беседу по вопросу примирения и дальнейших взаимоотношений между нами».

Такие же письма (Президиума) ВСЕХБ разослал по всем общинам и многим верующим, и все вы, очевидно, уже знакомы с содержанием этого письма.

На это письмо Президиума ВСЕХБ Оргкомитет направил письменный ответ, который мы приводим ниже.

ПРЕЗИДИУМУ ВСЕХБ

...От имени Христова просим:
примиритесь с Богом. 2 Кор. 5, 20.

Ваше письмо, направленное 12 февраля 1965 г. на имя Братьев: Крючкова Г.К., Голева С.Т., Гончарова А.С., Дубового С.Г., Цуркана С.Х., Майбороды Г.И. и Винса Г.П. всесторонне обсуждалось на совещании Оргкомитета церкви ЕХБ, а также на совещаниях служителей церкви ЕХБ целого ряда областей, краев и республик для того, чтобы дать ответ с учетом мнения народа Божьего.

Имея в отношении вас вполне определенный, установившийся взгляд, Оргкомитет считает необходимым вновь открыто напомнить о нашем отношении к вам

вообще и о причинах, и о мотивах, определяющих наше отношение к вопросу примирения с вами.

Оргкомитет рассматривает вас двояко:

1. Как религиозный центр, каковым вы себя считаете, и
2. Как людей, как бессмертные души, каковы вы и есть на самом деле. Рассматривая вас как религиозный центр, Оргкомитет еще раз тщательно обсудил основные вопросы, по которым имеются серьезные разногласия, разделяющие нас. Прежде всего мы задали себе вопрос:

КЕМ ЯВЛЯЕТСЯ ВСЕХБ ПО СВОЕМУ ВЕРОУЧЕНИЮ?

Рассуждая об этом в свете Слова Божьего, Оргкомитет пришел к выводу, что вы (ВСЕХБ) отвергли и не признаете основные принципы вероучения евангельских христиан-баптистов.

Достаточно указать лишь на один из семи евангельско-баптистских принципов, нарушив который, вы вынуждены были нарушить и все остальные, а именно: «Отделение (независимость) церкви от государства». От соблюдения этого принципа зависит: будет ли Церковь принадлежать Христу как ее единственному Руководителю, или она будет принадлежать государству, а в связи с этим перестанет быть Церковью и вступит в прелюбодейный союз с миром, то есть атеизмом.

Вероучение евангельских христиан-баптистов требует полного отделения церкви от государства. Оно гласит: «Мы верим, что Церковь Христа, в противоположность государству, есть Царство не от мира сего (Иоан. 18, 36).

По самому существу своему Церковь, признавая главой Христа, не может находиться под владычеством светской власти... Церковь и государство должны быть независимы друг от друга (Матф. 22, 21)». (Вероучение евангельских христиан, гл. XVI).

И еще: «Мы веруем, что правительства от Бога установлены (Рим. 13, 1-2), что Он облает их властью для защиты добрых и для наказания злых (Рим. 13, 3-4).

Мы считаем себя связанными оказывать безусловное повиновение их законам (Рим. 13, 5-7; Тит. 3, 1; 1 Петр. 2: 13-14, 17), если таковые не ограничивают свободного исполнения обязанностей нашей христианской веры (Матф. 22, 21; Д. Ап. 4:19–20, 5:29–42) (Вероучение евангельских христиан-баптистов, раздел VIII).

В противоположность Слову Божьему и евангельско-баптистскому вероучению, вы как религиозный центр не только сами полностью соединились с государственной властью, но и учите этому народ Божий. Доказывая, что церковь должна повиноваться государству, вы (ВСЕХБ) неоднократно в своих письмах приводите не относящиеся к этому вопросу слова, сказанные Христом Пилату: «Ты не имел бы надо Мною никакой власти, если бы не было дано тебе свыше» (Иоан. 19, 11). (Отчет ВСЕХБ от 10/IX-64 г.)

Этим вы пытаетесь доказать, что миру дана власть свыше для руководства Церковью Христовой.

Пилат имел власть распять Христа, но ни у кого не возникало сомнения и не возникнет в том, что Христос повиновался только Отцу Своему Небесному и не выполнял никаких приказаний, противоречащих Его воле.

Вы же вместо того, чтобы подражать Христу в Его непреклонности перед Иродом и Пилатом, грубо искажаете смысл сказанных Христом слов для того, чтобы оправдать нарушение вами принципа независимости церкви.

Нарушив этот основной принцип и соединившись с государством, вы (ВСЕХБ) полностью вышли из повиновения Христу и оказались под руководством мирской власти, что привело вас к нарушению всех остальных евангельско-баптистских принципов.

И чтобы уводиться в этом, достаточно указать на другой важнейший принцип, принятый нашим братством во всем мире, который гласит: «Проповедь Евангелия или свидетельство о Христе является главной задачей и основным призванием Церкви».

В вашем Уставе, принятом в 1963 г., не сказано о самом главном: для какой цели создан Союз ЕХБ и какие задачи он ставит перед собой, ибо вы (ВСЕХБ) отвергли основное назначение Церкви на земле, о котором всегда говорилось в первых параграфах уставов как евангельского, так и баптистского союзов:

«Союз евангельских христиан имеет своей целью дело распространения евангельских истин...»

И еще: «Союз баптистов СССР... преследует задачи, возложенные Господом на учеников Своих и заключающихся в проповеди Евангелия «всей твари», то есть всем людям без различия национальности, пола и возраста (Марк. 16, 15)».

Таковы были уставы наших союзов в 30-е годы, они были основаны на заповедях Христа, повелевающего: «Идите, научите все народы, крестя их во имя Отца и Сына и Святого Духа, уча их соблюдать все, что Я повелел вам» (Матф. 28, 19-20).

Апостол Павел говорит: «Я ни на что незираю и не дорожу своею жизнью, только бы с радостью совершить поприще мое и служение, которое я принял от Господа Иисуса, проповедать Евангелие Благодати Божией» (Д. Ап. 20, 24).

Вы же в своем «Новом положении» и особенно в «Инструктивном письме», вопреки указаниям Христа, предписали:

§ 4. Пресвитер не должен допускать уклонения в Богослужениях в сторону призывов...

§ 3. С погоней за количеством верующих в наших общинах должно быть решительно покончено... стараясь свести крещение молодежи в возрасте от 18 до 30 лет к самому минимальному количеству.

Вопреки повелению Христа — не препятствовать детям приходить к Нему (Матф. 19, 14) — вы предписали:

§ 6. Дети... на Богослужебные собрания допускаться не должны.

И целый ряд других подобных предписаний.

Этими «документами» и «уставами» вы отвергли спасение для грешников, а там, где отвергается спасение, там нет нужды и в Спасителе, и этим самым вы отвергли Спасителя.

И все это сделано в угоду безбожию, в угоду миру!

Но оставались ли эти антиевангельские предписания только на бумаге или вы проводили их в жизнь?

КЕМ ВЫ ЯВЛЯЕТЕСЬ ПО СВОЕЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ?

Оргкомитет видит вас как орган управления Братством, поставленный не Богом и не церковью, а тщательно подобранный и поставленный Советом по ДРК и другими органами для разрушительной работы в церкви.

Факты свидетельствуют, что вы не только предписывали, но и ревностно проводили в жизнь программу атеизма по разрушению Церкви Божьей изнутри. Тысячи

служителей, исполненных духом Божиим, были отстранены и не допущены вами до служения; кафедры, как правило, предоставлялись только тем, кто напоен духом мира сего и кто ревностно исполнял ваши предписания и волю недругов Церкви Христовой.

За время вашего послевоенного руководства Церковью только на Украине было закрыто свыше 800 общин ЕХБ, а количество верующих на Украине сократилось со 180 тысяч до 120 тысяч, то есть на 1/3 часть сократилось братство ЕХБ Украины.

За 3 года, в которых действовали «Положение» и «Инструктивное письмо», было закрыто 14 общин Латвии из общего числа общин 1960 г. – 82. А количество крещаемых по Латвии и Эстонии с 1960 по 1962 гг. составило всего 195 человек, а умерших за это время – 1099 человек. В то же время до вашего «Положения», за период с 1957 и по 1959 гг., в Эстонии и Латвии было крещено 1246 человек. Вот что принесла латышскому и эстонскому братству ваша антиевангельская деятельность.

И таковы результаты вашей деятельности по всей стране.

Так дружба с миром привела вас к вражде против Бога (Иак. 4, 4).

КАК ОТНЕСЛАСЯ БОДРСТВУЮЩАЯ ЦЕРКОВЬ К ВАШЕМУ ОТСТУПЛЕНИЮ?

Видел все это Господь! Видели это и истинные дети Божьи, и дух Святой побудил Своих служителей обратиться к вам с обличением и предложением сойти с этого пагубного пути, на который вы встали, и возвратиться на путь истины. В августе 1961 г., чтобы исправить положение, Инициативная группа предложила вам дать согласие на созыв Чрезвычайного Всесоюзного съезда церкви ЕХБ, но вы не дали никакого ответа и совершенно не стали считаться с обличениями. Мы обращались к вам с предложением создать Оргкомитет с участием вашего представителя, но и на это вы не ответили. Когда же Инициативная группа стала действовать самостоятельно и обратилась в августе 1961 г. с Посланием к церкви и когда дух народа Божьего воспламенился огнем ревности, вы с московской кафедры называли это «сатанинским огнем». Вы безбоязненно заявили в своем письме к Церкви от 20 июня 1962 г., что эту работу Инициативной группы возбудил «враг святого дела». Вы вели ожесточенную борьбу против движения за съезд и очищение церкви, постоянно оскорбляя этим Духа Святого.

Несмотря на это, бодрствующая церковь старалась сделать все от нее зависящее, чтобы обратить вас (Иак. 5, 19-20).

Однако в тесном сотрудничестве с Советом по ДРК вы продолжали силой внедрять в церковь «Положение» и «Инструктивное письмо» и устранили всех, кто этому препятствовал.

Когда же церковь увидела, что из всей системы старших пресвитеров ни один не отозвался на призыв к возвращению на путь истины, но все до одного продолжают разрушать дело Божье, когда церковь увидела, что вся система ВСЕХБ насквозь порочна и греховна и восстановлению не подлежит, тогда церковь и Оргкомитет отвергли ВСЕХБ в целом как религиозный центр и заявили вам протоколом № 7 о своем непризнании и о вашем отлучении от церкви ЕХБ.

КАК ВЫ ОТНЕСЛИСЬ К РЕШЕНИЮ ЦЕРКВИ О ВАШЕМ ОТЛУЧЕНИИ?

Известно, что отлучением от церкви преследуются две цели: во-первых, очищение церкви от делающих произвольный грех (Евр. 12, 15; 1 Кор. 5, 13) и, во-

вторых, вызвать у согрешающего чувство ответственности за спасение своей души и вызвать покаяние ко спасению.

У вас же после отлучения не было ни сокрушения, ни покаяния. Вы еще более продолжали грешить и разрушать дело Божье. Когда основная масса членов первоначального состава Оргкомитета была лишена свободы, тогда украдкой от Оргкомитета, при поддержке сильных мира сего, вы созвали лжесъезд, на котором сами одобрили всю свою разрушительную работу и осудили работу Оргкомитета.

Видя, что церковь осуждает и не принимает «Новое положение» от 1960 г., так как оно ведет к отступлению от заповедей Божьих, вы решили заявить на этом лжесъезде, что оно явилось лишь проектом. Как вы могли пойти на такую ложь?

Левинданто Н.А. в своем докладе на лжесъезде по поводу «Нового положения» говорил следующее: ««Положение ВСЕХБ» 1960 г. ...не рассматривалось как окончательное и постоянное, и поэтому оно было вынесено на обсуждение наших общин... После этого от множества наших общин были получены очень содержательные предложения и добрые пожелания по поводу изменения «Положения ВСЕХБ». Учтя все это и появившиеся новые для нас возможности, ВСЕХБ ныне и предлагает съезду на обсуждение и утверждение переработанное «Положение ВСЕХБ», которое теперь мы будем называть Уставом Союза ЕХБ». («Братский вестник» №6, 1963 г.)

Каким обычным делом стала для вас ложь!

Когда вы внедрили эти документы в церковь, Карев А.В. в беседе с молодежью Московской церкви 1961 г. говорил: «Положение» и «Инструктивное письмо» — это суть два рельса, по которым идет наше братство, они основаны на законе. Не признавать этих документов, значит не признавать законов, а это значит не признавать власти, а это значит идти против власти».

А теперь, когда сотни верующих за непризнание этих антиеваггелиских документов лишились свободы, а некоторые и жизни, вы говорите, что это был всего лишь проект. Однако спросите у всех Братьев и сестер, пострадавших из-за этих документов и они скажут вам, что такое «Положение ВСЕХБ»: проект или действительное оружие против Церкви Христовой?

Вы можете сказать, что «Положения» 1960 г. и «Инструктивного письма» уже нет и не следует вести о них разговор.

Да, «Положение» вы сейчас спрятали, но вы сохраняете главное: как сами вы остались прежними, способными и согласными на любую незаконную сделку с атеизмом против церкви, так по-прежнему сохраняется ваш порочный союз с миром. И союз этот незаконный, нечистый, недобрый.

Мы не хотим сказать, что служители церкви должны быть против законных, честных и открытых контактов с представителями органов власти, о которых можно открыто с кафедры докладывать народу Божьему, но мы говорим и утверждаем, что при этом должен соблюдаться принцип полной независимости церкви от государства и полного невмешательства каких-либо органов власти в дела церкви.

Когда же, в нарушение Слова Божьего, вы сотрудничаете с атеизмом, выполняете все их указания, противоречащие указаниям Христа, передаете самым подробным образом обо всем, что делается в церкви, то в таком случае ваша связь есть предательство и измена Христу и Его Церкви.

И это сотрудничество с атеизмом вы не только продолжаете, но всячески оправдываете и защищаете.

На своем лжесъезде в октябре 1963 г. вы даже позаботились о том, чтобы иметь возможность и в будущем сохранять дружбу с миром. Для этой цели вы пошли на подделку семи евангельско-баптистских принципов, принятых нашим братством во всем мире. Вы исказили их до неузнаваемости: и число семь сохранили и три принципа удалили совсем, причем удалили как раз те, которые препятствуют вам решить, это:

1. Независимость (автономия) местной церкви;
2. Проповедь Евангелия или свидетельство о Христе является главной задачей и основным призванием церкви;
3. Отделение церкви от государства.

Вы не побоялись даже опубликовать искаженные вами принципы в своем «Братском послании» от 16 октября 1963 г.

Отвержением евангельско-баптистских принципов и принятием для себя новых, вы документально закрепили ваш разрыв как с вероучением, так и с церковью евангельских христиан-баптистов.

Так обнаруживается путь вашего полного, и притом сознательного, отступления от истины и утрата спасения.

Однако, несмотря на то, что уклонение от истины ведет к смерти (Иак. 5, 19-20; Евр. 10, 26-27), вы (ВСЕХБ) до настоящего времени не проявили ни малейшей заботы о покаянии и обретении жизни вечной, что свидетельствует о том, что многие из вас, очевидно, совершенно утратили веру в жизнь вечную.

Таков наш общий взгляд на вас как на религиозный центр.

Прежде чем решать вопрос о примирении «для совместного труда», как вы пишете в своем отчете от 10 сентября 1964 г. (стр. 11), нам важно было выяснить, КУДА ИДЕТ ВСЕХБ, чтобы после этого определить: по пути ли со ВСЕХБ тем, кто стремится наследовать жизнь вечную?

И мы еще раз пришли к заключению, что, если мы: пойдем путем сознательного отступления от истины, каким идет ВСЕХБ, мы никогда не будем наследниками Царства Небесного (Ис. 1, 28; откp. 21, 8).

Обсуждая после всего этого ваше письмо от 12/II 1965 г., Оргкомитет видит, что сам призыв к примирению еще раз обнаруживает, что вы не только сами не дорожите спасением и жизнью вечной, но и посредством примирения предпринимаете попытку вернуть на путь отступления и гибели пошедшую в след Своего Господа Бодравшую церковь и погубить этим многие тысячи душ народа Божьего.

Исходя из всего вышеизложенного, совещание Оргкомитета приняло следующую резолюцию:

РЕЗОЛЮЦИЯ СОВЕЩАНИЯ ОРГКОМИТЕТА ЦЕРКВИ ЕХБ по письму Президиума ВСЕХБ от 12 февраля 1965 года

Принимая во внимание:

1) что, вопреки указанию Слова Божьего, ВСЕХБ вступил в тесную незаконную связь с властями мира сего (Иоан. 18, 36; Д. Ап. 4, 19; 5, 29; Иак. 4, 4);

2) что, в угоду миру и вопреки слову Божьему, ВСЕХБ отступил от истины и отверг основные принципы евангельско-баптистского вероучения (Гал. 1, 8-9; Тит. 3, 10-11);

3) что в результате отступления от истины, ВСЕХБ осуществляет разрушительную работу церкви ЕХБ;

4) что за такую антицерковную деятельность ВСЕХБ был отвергнут церковью и как религиозный центр восстановлению и исправлению не подлежит (Матф. 7, 15-19);

5) что в подобных случаях Слово Божье предупреждает всех детей Божьих не быть сообщниками отступников (Еф. 5, 11; 2 Кор. 6, 17);

6) что в случае объединения Оргкомитета со ВСЕХБ, это объединение укрепит ВСЕХБ в отступничестве, окончательно удалит его от возможности покаяния и приведет к окончательной гибели;

7) что, наконец, в случае примирения и объединения Оргкомитета со ВСЕХБ, и сам Оргкомитет в лице ВСЕХБ соединится с миром, лишится в связи с этим общения с Господом и подвергнется суду Божьему (Откр. 18, 4). —

Совещание служителей церкви ЕХБ, составляющих Оргкомитет, приняло решение:

1) Во взаимоотношениях со ВСЕХБ руководствоваться основанным на Слове Божьем Протоколе №7 расширенного совещания Оргкомитета от 23 июня 1962 г., то есть не признавать за ВСЕХБ права на руководство церковью ЕХБ и считать служителей ВСЕХБ, перечисленных в протоколах №№7 и 7-а, отлученными от церкви;

2) Всякие беседы и совещания со ВСЕХБ по вопросам служения и объединения считать недопустимыми, как не соответствующие Священному Писанию и воле Господа, памятуя при этом предостережение Божье: «Горе непокорным сынам, говорит Господь, которые делают совещания, но без Меня, и заключают союзы, но не по духу Моему...» (Ис. 30, 1);

3) Вопрос принятия отлученных «служителей» ВСЕХБ в церковь решать в индивидуальном порядке, после их искреннего покаяния, на общих для всех отлученных основаниях,

Выражая этим решением свое отношение к вам как религиозно-мировому центру, преследующему греховную цель разложения церкви, мы, вместе с тем, скорбим о вас как о Бессмертных душах, как о людях, утративших спасение и жизнь вечную.

Мы не ищем корысти, Бог Свидетель, но как познавшие истину и жизнь, мы смотрим на вас с точки зрения вечности и поэтому проявляем заботу о душах ваших и призываем вас к публичному покаянию и примирению с Богом.

Скоро пройдут краткие дни вашей человеческой славы, ибо проходит образ мира сего, но деяния людей не исчезнут, каждый из вас предстанет перед судилищем Христово, чтобы «получить соответственно тому, что он делал, живя в тепе, доброе или худое» (2 Кор. 5, 10).

Вам же осталось пройти немногие пяди, переступить грань, и возможность покаяния, которую вы имеете сейчас, для вас никогда не повторится.

О, воспользуйтесь счастливой возможностью! Придите к Защитнику Иисусу, Который силен оправдать вас перед судом Бога всевышнего!

Бог нелицеприятен. Не смотрите на то, что вы несли большое служение, — служители не только не будут иметь снисхождения при наказании за грех, но Христос сказал, что раб, знающий волю Господина, бит будет больше. Господь не только пресвитеров или диаконов наказывает за грех, но «и ангелов, не сохранивших своего достоинства... соблюдает в вечных узах, под мраком на суд великого дня» (Иуд. 6 ст.).

Велик был перед Господом пророк Давид, но когда согрешил он перед Богом, то понял, что потерял все, ибо он знал, каково возмездие за грех. Поэтому он сокрушался и каялся так, что и сейчас еще слышен стон и вопль покаяния его: «Не

отвергни меня от лица Твоего, и Духа Твоего Святого не отними от меня» (Пс. 50, 13).

Мы искренне желаем вам спасения, нам хочется крикнуть вам: Яков Иванович, Александр Васильевич и все, кто с вами! Бегите, спасайте душу свою! Не смущайтесь, что мир, с которым вы разделяете славу, посмеется над вами, забудьте все вокруг и не смотрите друг на друга, но бегите с покаянием ко Христу, чтобы найти убежище в ковчеге Церкви Христовой, ибо «Близок великий день Господа, близок – и очень поспешает... горько возопиет тогда и самый храбрый!» (Соф. 1, 14).

О, неужели не услышите? Неужели совсем огрубело сердце и ухо отяжелело, чтобы слышать?

Кто знает – не последний ли раз стучит к вам Господь (Откр. 3, 20)?

Итак, «...от имени Христова просим: примиритесь с Богом» (2 Кор. 5, 20).

23 марта 1965 года.

Оргкомитет церкви евангельских христиан-баптистов

Возлюбленные братья и сестры! Мы надеемся, что прочитав наш ответ ВСЕХБ, все вы, желающие жить благочестиво, будете единоклюны с нами в этом вопросе, ибо мы знаем, что и вы понимаете, что день примирения со ВСЕХБ был бы днем величайшего несчастья для всего народа Божьего. Это был бы день, когда мы лишились бы благословения Господнего, когда, многими не понятый, ложный мир наполнил бы сердце радостью, под которой притаился бы коварный змей, торжествующий свою победу в лишении служителей общения с Богом. Да сохранит нас Господь от этого!

Мы знаем, что за наш отказ от объединения с религиозно-мирским центром, нас могут встретить бури, несущие с собой скорбь, но Господь будет с нами. Путь же без Господа ведет только в погибель. Поэтому лучше вовсе не выходить на труд и не делать ни одного шага, нежели совершать поприще без Господа. Моисей говорил Господу: «...если не пойдешь Ты Сам с нами, то и не выводи нас...» (Исх. 33, 15).

Лучше не класть и первого камня в домостроительстве Божьем, нежели созидать без Господа, ибо «если Господь не соизидет дома, напрасно трудятся строящие его» (Пс. 126, 1).

Мы же верно знаем, что Господь пребудет со всеми нами, мы верим Ему, верим Его святой Церкви, верим в молитвы детей и жен наших, молитвы всего народа Божьего. И знаем, что устающих на Его святом пути, Бог пронесет нас на руках Своих (Пс. 90, 12; Ис. 40, 29–31).

А когда Господь поможет исполнить все порученное нам, тогда со всеми воинами Его мы сложим доспехи у ног Иисуса Христа, преклонимся перед Ним и скажем: «Мы рабы, ничего не стоящие, потому что сделали, что должны были сделать» (пук. 17, 10).

Потом громко воскликнем: «Не нам, Господи, не нам, но имени Твоемудай славу» (Пс. 113, 9), ибо «достойн Ты, Господи, принять славу и честь...» (Откр. 4, 11).

Итак, возлюбленные, «не оставляйте упования вашего, которому предстоит великое воздаяние» (Евр. 10, 35).

Да прославится Господь и да пробудет со всеми вами.

АМИНЬ.

ДОДАТОК У

**Приём представителей делегации церквей евангельских
христиан-баптистов Председателем Президиума
Верховного Совета СССР тов. Микояном А.И.
(22 сентября 1965 г., г. Москва)**

Дорогие братья и сёстры!

Делегации Церквей Евангельских христиан-баптистов в количестве 105 человек в г. Москву из Сибири, Центра России, Урала, Эстонии, Белоруссии, Молдавии, Украины, Северного Кавказа и Закавказья — более, чем из 50 городов, в течение 5 дней с 16 по 20 августа с.г., пребывая в посте и молитве пред Господом, находилась в приёмной Президиума Верховного Совета СССР, ходатайствуя о встрече с Председателем Президиума Верховного Совета СССР т. Микояном А.И.

Несмотря на некоторые препятствия и затруднения, в результате ходатайств было получено разрешение избрать из числа всей делегации 5 представителей, которых А.И.Микоян согласился принять через месяц, т.е. 24 сентября с.г.

Об этом делегация церквей сообщала в своём обращении ко всему братству ЕХБ от 21 августа 1965 г.

22 сентября с.г. в Кремле состоялась беседа представителей делегации церквей ЕХБ с Председателем Верховного Совета СССР т. Микояном А.И.

Беседа продолжалась с 11 ч. 45 мин до 13 ч. 15 мин.

Со стороны делегации Церквей ЕХБ в беседе принимали участие:

Якименко П.А. — от церкви ЕХБ г. Москвы

Батурин Н.Г. — от церкви ЕХБ г. Шахты, Ростовской обл.

Бондаренко И.Д. — от церкви ЕХБ г. Одессы

Козлов В.И. — от церкви ЕХБ г. Йошкар-Ола, Марийск. АССР

Говорун Л.К. — член Временного Совета родственников узников ЕХБ, от церкви ЕХБ г. Смоленска.

Во время беседы присутствовали:

Пузин А.А. — Председатель Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР

Маларов М.П. — Заместитель Генерального прокурора СССР

Скляр М.П. — Заведующий приёмной Президиума Верховного Совета СССР.

Казакевич Н.Н. — Старший консультант приёмной Президиума Верховного Совета СССР

По условиям приёма представители делегации Церквей ЕХБ должны были за два дня до намеченной встречи с т. Микояном А.И. представить письменное изложение вопросов, требующих разрешения в предстоящей беседе.

С этой целью 22 сентября представители делегации прибыли в приёмную Президиума Верховного Совета СССР.

В приёмной представителей делегации встретил старший консультант Казакевич Н.Н., который после краткого ознакомления, неожиданно сообщил, что А.И.Микоян имеет возможность принять делегацию сегодня, т.е. 22.IX, а не 24-го,

как было ранее условлено и, если представители делегации не согласятся на приём 22.IX, то нет гарантий в том, что т. Микоян А.И., сможет принять представителей в ближайшие дни.

Это предложение было принято, и предав свой путь Господу представители делегации направились в Кремль. Сопровождая представителей делегации Церковей ЕХБ Казакевич Н.Н.

Беседа состоялась в зале заседаний Президиума Верховного Совета СССР. После того, как представители делегации Церковей ЕХБ заняли предложенные им места, вошёл Микоян А.И. и сопровождающие его лица, Микоян А.И. представил прибывших с ним т.т. Пузина А.А., Склярова М.П., Малярова М.П. и Казакевича Н.Н.

Затем Микоян кратко ознакомился с каждым представителем делегации Церковей: выяснил место жительства, семейное положение и т.д. Отвистив на поставленные вопросы, представители делегации выразили просьбу перейти к основным вопросам.

А.И.Микоян согласился с этим предложением.

Текст беседы с небольшими сокращениями мы приводим ниже.

Затем было предоставлено слово брату Батуруну Н.Г.

Брат Батурун Н.Г. выразил сожаление о том, что приём был перенесён с 24 на 22 сентября и А.И.Микоян, не был ознакомлен с письменным изложением существа выдвинутых делегацией ЕХБ вопросов и фактическим документальным материалом.

Это обстоятельство затруднило весь ход беседы А.И.Микоян сказал на это, что ему докладывали о ходатайствах верующих, но он ещё не вник в достаточной степени в суть дела.

«Говорите главное», — заметил А.И.Микоян.

Батурун: Главное выражено в трёх вопросах, изложенных в заявлении делегации ЕХБ от 16 августа 1965 г.

1. О признании Оргкомитета Церкви ЕХБ, как руководящего органа.

2. Об освобождении узников ЕХБ.

3. О разрешении на созыв съезда Церкви ЕХБ под руководством Оргкомитета.

В течение двух лет (1961-1962 г.г.) Оргкомитет Церкви ЕХБ по поручению Церкви Евангельских христиан-баптистов ходатайствовал перед Правительством о разрешении Всесоюзного съезда ЕХБ.

Микоян: Съезд баптистов уже был. Раньше не возникало вопросов о двух союзах, что же теперь случилось?

Батурун: Всесоюзный Совет ЕХБ, как известно, выступил против съезда. Этот факт на основании существующего законодательства ещё более утвердил за Оргкомитетом право на дальнейшее ходатайство о съезде и право на центральное руководство Церковью ЕХБ в СССР впрямь до созыва съезда. Тысячи заявлений в Правительственные Органы от многих тысяч верующих граждан ЕХБ с ходатайством о съезде под руководством Оргкомитета подтвердили факт признания последнего со стороны Церкви ЕХБ.

Ещё до образования Оргкомитета Инициативная группа приняла резолюцию о незаконности любого общесоюзного совещания или съезда ЕХБ без участия представителей Инициативной группы. Для ВСЕХБ и Совета по делам религиозных культов, противодействующих в деле ходатайств о съезде Церкви ЕХБ эта резо-

люция до некоторой степени послужила сдерживающим фактором, имея вполне законные основания. Данная резолюция была подтверждена и Оргкомитетом в протоколе №7 от 23 июня 1962 г.

Несмотря на это, в нарушение существующего законодательства, в октябре 1963 г. Совет по делам религиозных культов дал ВСЕХБ разрешение на проведение Всесоюзного «совещания», которое затем было названо «съездом». Таким образом было совершено вопиющее беззаконие.

Лжесъезд 1963 года и его решения признаны Церковью, ЕХБ незаконными, как со стороны верующих ЕХБ, так и со стороны гражданского законодательства. Поэтому Оргкомитет с полным законным основанием продолжал и продолжает ходатайствовать о съезде.

Начиная с 1962 года движение за съезд стало подавляться путём репрессий. Многие верующие ЕХБ были осуждены за поддержку Оргкомитета, в том числе и многие члены Оргкомитета. Лжесъезд под руководством ВСЕХБ был проведён в то время, когда многие служители Церкви ЕХБ, выступавшие за съезд, находились в тюрьмах, лагерях и ссылках. Тысячи верующих ЕХБ и Совет родственников узников в это время приступили к ходатайству об освобождении всех узников ЕХБ, осуждённых за Слово Божие и за поддержку Оргкомитета. На сегодняшний день многие из них реабилитированы, что свидетельствует ещё раз о полной законности наших ходатайств о съезде.

От имени и по поручению делегации бывших узников и совместно с Советом родственников-узников, в настоящем ходатайстве мы ставили также неотложный вопрос об освобождении из мест заключения всех наших единоверцев ЕХБ, в том числе и члена Оргкомитета Прокофьева А.Ф., который до сих пор находится в узах.

Верующие и впредь будут поддерживать усилия Совета родственников-узников ЕХБ в деле ходатайств до освобождения остальных наших единоверцев всех без исключения.

Многочисленные факты репрессий и беззаконий, чинимых над верующими ЕХБ в настоящее время, свидетельствуют, что основной причиной их является отсутствие признания Оргкомитета, как центрального руководящего органа Церкви ЕХБ.

Микоян: Почему вы не регистрируетесь? Были ли случаи отказа в регистрации со стороны органов власти? Можете ли вы подтвердить это фактами?

Батурин: Поскольку Оргкомитет не признан, поэтому Церкви, поддерживающие Оргкомитет, органы власти не регистрируют.

Микоян: Так вы хотите создать два центра?

Вся делегация: Мы хотим единого братского союза, единого руководства, избранного на свободном демократическом съезде.

Батурин: В печати и в высказываниях партийных и государственных работников чему мы были свидетелями и во время наших ходатайств в приёмной Президиума Верховного Совета СССР, нередко деятельность Оргкомитета называется анти-советской, а его письма и документы — клеветническими... Эти безответственные и вредные обвинения рассчитаны только на оправдание репрессий и непризнание Оргкомитета.

Мы утверждаем, что в своих доказательствах, направленных в Правительственные органы и верующим ЕХБ, Оргкомитет, в силу необходимости,

свидетельствовал лишь о тех достоверных фактах несправедливости и беззакония, которые вся Церковь ЕХБ, как испытывая их на себе, подтвердила тысячами заявлений, направленных в высшие государственные органы, о чем всем хорошо известно. И если вы для доказательства и подтверждения вышесказанного мы обратились ко всем верующим ЕХБ с просьбой прислать сведения о том, что они пережили за последние 30–40 лет, об отбывших и не вернувшихся из лагерей родственников, об отобранных молитвенных домах и о бесчинствах, творимых местными властями за последние 3–4 года, как то нарушение богослужений путём насилия, отнятие духовной литературы, избиение верующих, штрафы, отнятие детей за религиозное воспитание, исключение из средних и высших учебных заведений, увольнение с работ и т.д. и т.п., то перед грудой писем и справок, присланных верующими, документы Оргкомитета выглядели бы весьма скромными в своём свидетельстве о переживаемых верующими гражданами испытаниях.

И хорошо, если бы мы не были вынуждены прибегнуть к такому способу доказательства справедливости.

Если бы Оргкомитет был признан Правительством в самом начале его деятельности; а на это он имел и имеет полное законное основание — то не было бы необходимости Оргкомитету прибегнуть к опубликованию документов репрессий и беззакониях. Вопрос признания Оргкомитета является не только главным вопросом нашей делегации бывших узников и Церковей ЕХБ, но и наиболее благоразумным шагом со стороны органов государственной власти в целях урегулирования всех остальных вопросов в нормальной обстановке переговоров с правительственными органами и достижения прекращения несправедливостей по отношению к верующим и Церкви.

Итак, мы просим в Вашем лице Президиум Верховного Совета СССР:

1. Признать Оргкомитет, избранный Церковью ЕХБ для центрального руководства впредь до созыва Всесоюзного съезда Церкви ЕХБ.
2. Освободить всех узников евангельских христиан-баптистов.
3. Дать разрешение на созыв Всесоюзного Съезда Церкви ЕХБ под руководством Оргкомитета.

Возлагая надежды на успех встречи, мы вправе ожидать, что наши вопросы будут решены положительно.

Мы рады будем доложить избравшей нас делегации и всему нашему Евангельско-баптистскому братству, что справедливость и закон восторжествует.

И было бы нежелательно вновь призывать верующих ЕХБ к усилению ходатайств пред Правительственными органами об удовлетворении наших просьб и просить Оргкомитет, чтобы он от имени всех верующих ЕХБ нашей страны обратиться к нашим единоверцам во всём мире с просьбой поддержать нас молитвами, чтобы по молитвам всех верующих Сам Бог воздействовал на Вас в пользу верующих граждан.

В основу выступления брата Батурина Н.Г. был положен документ, подготовленный представителями делегации Церковей для беседы с тов. Микояном А.И., содержащий письменное изложение существа вопросов, подлежащих обсуждению и урегулированию. Вручив этот документ тов. Микояну, брат Батурин перешёл к изложению фактов о репрессиях и беззакониях, чинимых над верующими ЕХБ.

Из 30-ти документов, подготовленных для беседы с т. Микояном, было зачитано только четыре, в том числе обвинительное заключение по делу Субботина Ф.И., Хмары Н.К. и Хмары В.К.

Услышав имя Хмары, А.И.Микоян, перебивая докладчика сказал: «Зачем возбуждать это дело? Я лично разбираюсь с этим делом и виновные были наказаны, а вы снова хотите поднимать этот вопрос, возбуждать общественность! Это — плохое дело...»

Батурин: Мы не желаем возбуждать этот вопрос о Хмаре и тем более не намерены оглашать это, а говорим только вам, Анастас Иванович, что вы показать, что это дело было возбуждено прокуратурой на основании газетных клеветнических статей против верующих и что всё выше перечисленные документы свидетельствуют о том, что указания о репрессиях и гонениях исходят из центра, от государственных и партийных органов. Мы обращаемся к Вам, как к Главе Государства и как к члену Президиума ЦК партии с тем, что Вы дали указания прекратить преследования верующих.

Бондаренко: Мы, как христиане, не намерены укорять прошлым, вспоминая трагедию с братом Хмарой Н.К., но говорим об этом лишь только потому, что в настоящее время совершаются новые репрессии над верующими гражданами по различным местам нашей страны. Например: более месяца находятся под арестом старец-пресвитер из Запорожья, брат Марченко, закрыт молитвенный дом и отнята регистрация в г. Одессе на Пересыпи, в с. Шевченко, Одесской области, разрушен дом верующего г. Вухуми... (При этом т. Микояну А.И. были поданы фотографии, документально подтверждающие факты репрессий прошлых лет и некоторых событий 1965 г. Микоян внимательно просмотрел фотографии).

Якименков: Как уже было сказано мы пришли сюда на приём не по личным делам, хотя и они в какой-то мере дополняют факты репрессий. Мы не вспоминали бы прошлых фактов, если бы это не повторялось теперь. Но начавшиеся репрессии против ходатайствующих за съезд и в настоящее время продолжаются. Здесь был затронут вопрос о регистрации. 2/3 общин ЕХБ не зарегистрированы, но это не вина верующих, а вина регистрирующих органов, которые с целью репрессий объявили их «незаконными». Вот свежий пример в городе Подольске. Верующими было подано уведомление, что мы не против быть зарегистрированными при соблюдении принципов невмешательства органов власти во внутри церковные дела Церкви ЕХБ (При этом А.И.Микояну был вручен текст уведомления, который он внимательно прочитал).

Несмотря на это, нас не только не зарегистрировали, но отобрали дом у хозяйки, где мы проводили молитвенные богослужения собрания и всем верующим учинили расправы. Органы власти сами виноваты в том, что не регистрируют общины верующих. Регистрированным они дали некоторые льготы и диктуют свою волю, вмешиваясь во внутренние дела, а незарегистрированных репрессируют. И прямой участник этих репрессий Совет по делам религиозных культов. Мы не знаем, известно ли вам об этом. Церковь и Оргкомитет в своих заявлениях просили создать авторитетную комиссию для расследования фактов злоупотребления властью Советом по делам религиозных культов. И поскольку Совет по делам религиозных культов вмешался во внутри церковные дела, многие Церкви в своих заявлениях высказались за непризнание Совета по делам религиозных культов.

Микоян: Этого нельзя делать. Это уже непризнание Советской власти. Оказывается, вы не хотите регистрироваться? Вы не против регистрации, но вы и не за регистрацию? Быть незарегистрированными это значит оставаться на нелегальном положении. Но мы не допустим этого, вы обязаны будете зарегистрироваться. Регистрация должна быть независимо от религиозного центра. Можете признавать ВСЕХБ или Оргкомитет это ваше внутри церковное дело; для регистрации это не имеет значения, т.к. органы власти не должны вмешиваться в ваши церковные дела.

Козлов: Все общины ЕХБ, которые сегодня являются не зарегистрированными, в своё время пытались и хотели быть зарегистрированными, но в этом отказали, с целью сделать их «нелегальными» и репрессировать. Теперь же предлагая регистрацию, органы власти навязывают общинам подчинение ВСЕХБ, а он у нас отлучен. Мы не против регистрации, но мы против навязывания ВСЕХБ. Мы требуем свободного демократического съезда, под руководством Оргкомитета, избранного Церковью ЕХБ. Вам должно быть безразлично, кто будет в руководстве Церковью, т.к. Церковь отделена от Государства и никто не должен вмешиваться в наше внутрицерковное устройство.

Микоян: Это правильно!

Козлов: Для того, чтобы попасть к вам на приём, нам это дорого досталось. В вашей приёмной нас избили и вытолкали.

Микоян: Мне было доложено, что прибыла группа верующих 100 человек и просят ко мне на приём. Я дал согласие и сказал, что всех принять не могу, а 24 сентября могу принять из всей группы 5 человек. Но мне доложили, что верующие не соглашались уйти из приёмной, и тогда к вам приняли меры за нарушение.

Вся делегация: Анастас Иванович! Вас информировали неверно. Мы находились в приёмной 5 дней и только на 5-й день нам передали Ваше согласие на приём 24-го сентября. И мы, как только услышали, что Вы дали согласие, то с удовлетворением оставили приёмную. А применяли к нам физическую силу на 2-й день, когда не было от Вас никакого ответа, а наоборот было сказано с первого дня, что «никакого доклада Микояну о вас делать не собираемся, и никто вас принимать не будет».

Говорун: Всё то, что сказали братья, я подтверждаю. Хочу только сказать, что когда начались репрессии против верующих, у меня украли ребенка, у других взяли мужей и тогда вскоре был создан Церковью Совет родственников узников. Мне совместно с сестрой Ястребовой Н. было поручено от имени Церкви и родственников узников непосредственно ходатайствовать за освобождение наших братьев и сестёр-узников за Слово Божие. Вначале в Прокуратуре СССР вместо приёма нас избили, и тогда мы обратились в Комитет защиты мира, чтобы он посодействовал нам в приёме в Прокуратуре. После этого нас начали принимать в Генеральной Прокуратуре.

Микоян: Возвратили ли вам ребёнка?

Говорун: Да, возвратили, но только его там покалечили!

Микоян: А кто его там бил?

Говорун: Били все. И кто забирал и кто с ним находился в интернате.

В Прокуратуре СССР прокурор т. Терков сказал, что у вас на Пленуме было решено освободить всех узников к 1 июня 1965 г. Но до настоящего времени более 30 узников ЕХБ находятся в заключении. Когда пересматривалось дело нашего брата

Прокофьева А.Ф., то прокурор т. Дудкина сказала, что он через 2 месяца будет свободен. Прошло это время, а Прокофьев до сих пор находится в заключении.

Микоян: У нас в стране есть много религий: православных, мусульмане, буддисты, лютеране, и от них нет никаких жалоб, что их репрессируют или вмешиваются в их внутренние дела. В отношении их всё идёт нормально. Но вот у вас идут большие трения между сторонниками Оргкомитета и сторонниками ВСЕХБ. Эта борьба у вас разгорелась 2-3 года тому назад, поскольку мне известно. Имели те сто и ещё имеют место отдельные факты, когда местные органы власти неправильно относятся к верующим, нарушая советские законы. Мы исправляли такие ошибки, исправляем и будем исправлять.

Во-вторых, кто будет руководить центром у вас, баптистов, это не дело государства. Если у вас возникли какие-то серьезные разногласия, вы имеете право решить это путём съезда. По вашему уставу в 1963 г. состоялся такой съезд и руководство избрано. Теперь получается, что надо новый съезд, и согласно вашему же уставу в 1966 г. будет баптистский съезд. Вот тогда и будете принимать все меры, чтобы разобраться в своих внутренних делах. Там могут и споры и разногласия — всё это закономерно. Вы хотели 2-го съезда. Мы не можем признать за вами прав. Новы настаиваете на этом для того, чтобы принудить делать то, что вы желаете, вы вызываете общественность на обострение. Не действуйте нам на нервы. Давайте найдём общий язык, будем иметь взаимную поддержку во всех вопросах. Вот, к примеру, для чего устраивать, как мне стало известно, в отдельных местах собрания в автобусах, на площадях... поёте на улицах, молитесь в Приёмной Президиума Верховного Совета СССР. Это — оскорбление наших чувств, как неверующих. Я сам запостовал бы, если бы это делалось при мне. И если вас за подобные действия арестуют, то это будет правильно.

(Примечание: Как известно, братья и сестры, что пение духовных гимнов на улицах и площадях городов и сел имело место там, где мирные богословские собрания верующих разгонялись милицией и дружинниками, зачастую пьяными, когда против верующих принимались пожарные машины и служебные собаки. И тогда верующие, изгоняемые из домов, где совершались богослужения, и избиваемые, тесно прижимались друг к другу, окруженные со всех сторон глумящейся толпой комсомольцев, компартистов, дружинников и милиции, — пели гимны ободрения и хвалы Своему Господу.)

Продолжение речи А.И.Микояна. Мы обеспечим, чтобы вы могли совершать своё служение, чтобы было уважение и терпение к вам, потому что я знаю — вы простые люди, большинство из вас честные труженики. А компанию о съезде прекратите. Кто будет руководить баптистами, это нас не касается. Кого выберут на съезде тот и будет руководить. Еще раз говорю вам, что будет скоро вам съезд и там разберётся. Вы не признаёте СДРК, признаёте только верховную власть. Эти действия клонят к анархизму. Что такое полная свобода? Ни у кого нет полной свободы... Не признавая СДРК, вы тем самым оскорбляете его. У него были ошибки, об этом надо сказать, были допущены беззакония и со стороны местных органов власти. Надо им указать на ошибки, посоветоваться, вместе исправить, но не признавать Совет, которому доверяет Правительство, вы не имеете права. Поэтому я советую вам, всё это учтите, и когда будет съезд, разберитесь во всех этих вопросах. Вы хотите объявить всему миру, всем едино верующим, чтоб поддержали вас

в молитвах — не нужно этого делать. Мы это не позволим. Ещё раз говорю, что мы обеспечим вам беспрепятственно исповедовать вашу религию.

Козлов: Мы просим дать указание СДРК, чтобы они не вмешивались во внутри церковные вопросы.

Батурин: Поместные общины ЕХБ избирают служащий, в т.ч. служащий Оргкомитета с тем, чтобы они освобождены были от работы на производстве и совершали служение в Церкви ЕХБ. Необходимо обеспечить неприкосновенность таких служащих, чтобы органы власти не преследовали их за то, что они работают на производстве.

Микоян: Правильно! Это конкретный вопрос, по нем мы будем рассуждать.

Батурин: Далее, вы знаете, Анастас Иванович, что начиная с 1930 г. почти все молитвенные дома закрыты и верующие лишены возможности свободно собираться для богословий. Естественно, что живое живет и если верующие есть, они не могут быть без общения, они вынуждены собираться на частных квартирах, а за это их преследуют. Необходимо дать право верующим на приобретение молитвенных домов.

На этом Микоян А.И. закончил беседу и удалился.

Дорогим братьям и сестрам, как видно из текста т. Микоян обещал дать нам ответ по затронутым в беседе вопросам.

Спустя месяц после выше приведенной беседы, вновь посетили приемную Президиума Верховного Совета СССР 29 октября с.г. и были приняты зав. приёмной т. Складовым М.П., который заявил нам, что никакого письменного ответа мы не получили. т. Складов сказал, что по основным вопросам т. Микоян уже ответил в беседе. Что же касается освобождения узников, то этот вопрос решается Прокуратурой СССР.

Получив такой ответ и учитывая просьбы многих Церковей ЕХБ опубликовать беседу мы решили представить её всему братству ЕХБ.

Возлюбленные братья и сёстры!

Питая доброе расположение и уважение к начальствам и властям, вместе с тем желаем ознакомить вас с теми беспристрастными выводами, и которым пришли мы при обсуждении результатов беседы, хотя и знаем, что это может быть неприятным для тех, кто заинтересован в низложении Церкви Христовой. Но, сознавая свою ответственность перед Богом и пославшей нас Церковью, мы решили лучше сказать правду, чем умолчать о ней, ибо правда служит добру и приносит торжество справедливости и мира, содействует тихой и безмятежной жизни, к которой призывает нас Господь.

В связи с этим мы с полным единодушием свидетельствуем о следующем.

Формально А.И.Микоян принял представителей делегации Церковей ЕХБ как Председатель Президиума Верховного Совета, а по существу как член Президиума ЦК партии атеистов. Как и большинство представителей власти, он рассматривает верующих и Церковь ЕХБ, исходя не из интересов соблюдения законности, правосудия и защиты прав верующих как граждан, но с позиции атеизма, подавляющего религию путём насилия и репрессий.

Несмотря на то, что власти рассматривают верующих ЕХБ как простых людей и честных тружеников, о чём засвидетельствовал и сам Микоян, мы всё-таки пострадали и страдаем за свои религиозные убеждения и за желание добиться свободного решения своих внутрицерковных вопросов. В настоящей беседе эти незаконные притеснения были квалифицированы Микояном А.И. как «ошибки» Совета по делам религиозных культов и как незаконные действия местных органов власти. Но в этой встрече Бог дал нам предстоять не перед местными властями, а пред Главой Государства, который с одной стороны заявил, что «не наше дело, кто будет руководить баптистами, что Государство не должно вмешиваться в дела Церкви, что можете признавать ВСЕХБ или Оргкомитет — это ваше дело», ибо так должно и быть по закону, тут же заключил: «компанию о съезде прекратите», «мы не можем признать за вами прав и явно указывая на ВСЕХБ говорит: «у вас есть избранное на съезде руководство» и «по вашему будет съезд в 1966 году, на нём разберётся. Именно из его уст мы услышали, что Церкви и верующие могут рассчитывать только на тот съезд, который намерен проводить поставленный атеистами и сотрудничающий с ними ВСЕХБ. За Церковь же этого права не признаётся и всякие ходатайства о свободном съезде мы должны прекратить.

А это ведёт к тому, и Микоян А.И. это знает, что в силу непризнания Оргкомитета, он и находящиеся с ним Церкви, должны рассматриваться местными властями как нелегальные и репрессироваться. Таким образом, ещё раз подтверждается, что незаконные репрессии и гонения санкционируются верховными, партийными и государственными органами.

Мы благодарны Богу, что Он позволил нам ещё раз, и уже в личной беседе, поставить Главу Государства в известность о всех беззакониях и репрессиях, чинимых над верующими ЕХБ в нашей стране. И если в дальнейшем эти беззакония будут продолжаться и в съезде Церкви ЕХБ под руководством Совета Церквей ЕХБ будут отказывать, то это будут означать, что высшие партийные и государственные органы сознательно идут курсом преследования и репрессий верующих и Церквей ЕХБ с целью подавления религии путём сохранения за собой права руководить Церковью ЕХБ.

Поэтому, мы, честно исполнив свой долг перед Богом и Правительством, обращаемся и будем обращаться в молитвах к Судии Праведному — Богу. Который воздаст каждому по делам его.

Мы верим, что по могуществу державной силы и власти Бог силен заставить начальствующих и правителей в нашей стране поступать с народом Божиим справедливо (Иер. 15, 11), так как сердце царей в руке Господа (Пр. 21, 1), а молитва веры и упование наше на Бога совершит это дело до конца. И, уповая на Господа, будучи убеждёнными в законности наших требований, мы сохраняем за собой право дальнейших ходатайств до полного разрешения вопросов, выдвинутых нашей делегацией в августе месяце с.г.

Служение Господу принадлежит нам, верующим, по праву рождения свыше, и мы не нуждаемся в ходатайствах о разрешении служить своему Отцу Небесному, ибо мы должны оставаться христианами и совершать служение, не взирая ни на какие внешние обстоятельства (I Кор. 4, 11-13, II Кор. 4, 8-18). И не с этой целью мы идём к Правительству, чтобы получить льготы, но ходатайствуем о том, чтобы

атеисты, которые за спиной ВСЕХБ незаконно утвердились и господствуют ещё над многими Церквями ЕХБ, были окончательно усиланы из Церкви.

И не Церковь пошла к внешним с какими-то своими нуждами, ко власти, понуждаемые и руководимые атеистической партией приняли к Церкви, они вошли в Церковь, поставили в ней своих работников, сформировали ВСЕХБ, и через них руководят Церковью во вред делу Божьему и спасению тысяч верующих, подвергая страданиям тысячи наших детей Божиих и разрушая Церкви.

Изменять этот порядок атеисты всячески запрещают. Поэтому мы идём и ходатайствуем, чтобы они ушли из Церкви. Мы ходатайствуем перед Государственными органами власти, чтобы нам дали разрешение на съезд, и не мешали убрать тех, кто нося сан служителя Церкви, на деле служит атеистам.

Церковь Христа никогда не признает за атеистами права господствовать над нами и мы уверены, что народ Божий будет молить Господа о заступничестве, опротестовать право Церкви принадлежать только Христу и ходатайствовать перед Правительством о полной независимости Церкви ЕХБ от атеистов и поставленного ими религиозного центра – ВСЕХБ. Вот почему Церковь ходатайствует о разрешении свободного съезда, вот почему Церковь берёт под защиту узников, страдающих за свидетельство Иисуса Христа, за дело независимости Церкви, за дело съезда, вот почему народ Божий ходатайствует о признании Оргкомитета (мине Совета Церквей ЕХБ), выражающего волю Церкви в достижении её независимости, святости и единства всего народа Божия в нашей стране.

Мы призываем все Церкви ЕХБ в нашей стране и всех друзей Иисуса Христа объединить свои усилия в молитвах перед Господом и в ходатайствах перед Правительством, и подвизаться единою душою за веру Евангельскую.

«Бодрствуйте, стойте в вере, будьте мужественны, тверды» (1Кор.16, 13). Господь говорит: «Не бойся, ибо Я с тобой; не смущайся, ибо Я Бог твой; Я укреплю тебя, и помогу тебе, и поддержу тебя десницею правды Моей» (Ис.41, 10).

С любовью Ваши во Христе братья и сёстра – представители делегации:

Якименков П.А., Батурин Н.Г., Бондаренко И.Д.,

Козлов В.И., Говорун Л.К.

5 ноября 1965 г.

Подається за: [298, арк. 152-156; 484, арк. 59-63 зв].

ТВОРЧИСТЬ ВІРУЮЧИХ

ПУСТІТЬ ДІТЕЙ (Мтф. 19:14)

Чи стрінемося в небі, старий брате,
Коли Христос своїх на небо забере?
Чи будемо Ісуса разом прославляти,
Чи візьме Він тоді тебе, мене?
Я ще малий і дуже мало знаю.
Одна лиш віра в мене є.
Неділю кожную вчитися бажаю,
А що ж відкрити двері в дім ваш не дає?
Ти вже старий і років 50, як віриш,
Пресвітером давно у общині своїй.
Чемненький до своїх і влади не обідиш,
Нащо ж ти камінь положив в душі мій?
І ти, і Я Христа готуємось стрічати.
Схотілося мені від вас узнати більш про це,
Та ти наставив сторожів у домі двері причиняти,
Коли молодший років вісімнадцяти прийде.
І ось у день, коли воскрес Христос із мертвих,
Прийшов раненько я послухать про Христа.
Та ось біда: служіння там, а я в дверей запертих,
Бо вами посланий у двері не впуска.
Крізь двері ледве чуть: Христос воскрес із мертвих,
Прийдіть до Нього — кличете ви всіх,
А я крізь сльози бачу руку вашу на дверях запертих,
Яка ввійти послухать не дає мені.
І холодно мені, і сльози менедушать,
Як тяжко дітям до Христа іти.
Не тільки поза домом жить, без Бога учать,
Іти до Нього не пускають і брати.
Із кафедри слова: «Не бійтесь ночі,
Перед його лицем зустрінемося всі...»
А як тоді ви дітям глянете у очі,
Котрим закрили двері на землі?
Забули ви, що двері — Сам Христос
В які ввійти я зможу,
І не закріє їх налякана братів рука,
Згубивших віру і скрутивших правду Божу.
Чи за своє ти діло взявся, брате,
Хіба Христос про це кому казав,
Щоб діток до Христа не допускати,
Другий це Бог вам, брате, нашептав.

А скоро вже Ісус діток, що вірять позбирає,
І в небі вони будуть Його вічно прославлять,
І вас тоді Він за дітей спитає,
Подумай, брате, чи не будеш у дверей,
Як я у вас, стоять?
Аміль.

«В мире будете иметь скорбы;
но мужайтесь: Я победил мир.»

**Посвящается
Борцам осужденным за Церковь Христову,
свидетелям истины и чистоты**

Иосифа имя немало вписало
В историю Библии светлых страниц,
Его, братьев зависть, в Египет продала
в неволю и рабство, в застенки темниц.
В темнице глухой и от дома далеко,
Он много позора, обиды видал,
Но Бог не оставил его одиноким —
В страданиях утеху и помощь давал.
Он твердо стоял не взирая на юность,
Хотя и не мало слез горьких пролил;
Обидно, что братья родные продали,
Но юность свою он Творцу посвятил.
И после, когда голод распространился,
К Иосифу братья в Египет пришли;
Был горд Завулон, он поклонился
Признали вину, и спасенье нашли.
Читая все это в Священном писании
Мы видим прообразы наших времен.
Как много страдает в темницах, изгнаниях
Иосифов, Павлов и прочих имен!
Брат Храпов с Ташкента,
Москвич Якименко, Прокофьев с Донбасса,
Борис Здоровец, с Одессы Шевченко и брат Бондаренко —
Когда же настанет гоненьям конец?!

А сколько сестер, этих пчелок Христовых,
Что в улей по капельке соты несут
Таких как Ткач Вера, Зубовская Лена, —
Вы смело предстали за братьев на суд.
Поверьте, друзья, не напрасны страдания;
Иосиф в тюрьме тоже плакал не раз,
Хоть много видал он скорбей, испытаний,
Но многих потом он от гибели спас.
Ты воин: Носитель Христовых страданий,
Будь брат, иль сестра, иль старик, иль юнец,

Знай друг, твое имя в молитве сказали
Не сотни, а тысячи чистых сердец.
Послать в заточение юность. За что же?
За то, что о Боге они говорят?
Так знайте! Коль Бог годы жизни продолжит,
Позором в истории Вас оклеймят.
Друзья из ВСЕХБ, неужели и ваша
Есть в этом позорная доля труда?
От ваших инструкций и прочих бумажек
Для церкви не помощь, а слезы, беда.
Что можно сказать отступившим от Слова,
Хотя и «служителям Божья двора» —
Вы старцы, давно со Словом знакомы,
Раскаяться вам перед Богом пора.
Борец-атеист, мы его понимаем,
Всегда он борьбу против Бога ведет.
А ты, куда гнешь, «положеньє» вручая,
Кому ты приносишь трудом своим плод?
Ты помнишь, как Каргель писал обличенье,
Что ты сбился с истины и чистоты,
По всей Церкви стон: пусть страдальцев мученья
Напомят о том, кем окажешься ты.
Когда придешь в вечность, Господь с тебя спросит
Все слезы, что Церковь несет по сей день.
Твои «положенья» Спаситель отбросит,
Как мусор Неемея с Ездрой от стен.
Крепитесь же, братья, ваш труд не напрасен,
Ведь голод духовный над миром повис.
Стоять в стороне — скользок путь и опасен!
Вы слышите, Павел, Иосиф, Борис!?
Вы твердо сражались за Истину Божью,
Но труд не окончен, борьба впереди!
Вставай, на борьбу с лицемерьем, и ложью,
Пусть братья Иуды стоят на пути!
Призыв раздастся: друзья, поднимайтесь!
Духовная смерть христианам грозит,
Не бойтесь продавших в Египет, мужайтесь
Христос в чистоте свою Церковь хранит!

Человеку

Человек! Жизнь которого в вечной борьбе,
Побеждать для которого — жить!
Все, что в мире ни есть, покорил ты себе,
Но себя ты не смог победить.
Ты на суше прославился мудрым царем,
Ты проникнул в глубины морей,
На вершины взошел, но остался рабом

Своих собственных низких страстей.
Ты невидимый атом на части делил,
Ты сумел даже космос сразить,
До эпохи великих открытий дожил,
Но себя не смог победить.
Да, ты силен, но ты одновременно слаб,
Ты велик и в то время так мал,
Силой разума — бог, силой похоти — раб,
Ты высок, но как низко ты пал!
В эгоизме твоём ты Творца пренебрег,
В стратосфере Его не нашёл,
Ты на землю победно вернулся, как бог,
Похищая его ореол.
Ты как раньше в истории, твердо решил,
Сделать вечное имя себе,
И совсем Вавилонскую башню забыл,
Споря с богом в безумной борьбе.
Что с того, что теперь над Землей паришь?
С брэнной славой на смертном челе,
Ты не раз ещё в космос удачно слетишь,
Но умрёшь все равно на Земле.
В неприступном величии сонмы планет
Совершают свой путь над тобой,
Но для плоти решительно сказано: Нет!
Не постигнет она ни одной!
О, несчастный, надменный, земной Человек!
Славу Богу Всевышнему дай.
Только с ним будешь подлинно счастлив вовек,
С ним постигнешь заоблачный край.
Без твоих кораблей, без усилий твоих,
Твое тело изменит Господь,
В воскресении первом для верных святых
Он дарует бессмертную плоть.
Бог есть дух. Он от века всех звезд властелин,
И чтоб в звездное море вступить,
Стоит пасть перед ним, дорогой землянин,
Стоит в жизни себя победить!

* * *

Союз нерушимый великой свободы,
Сплотила навеки святая любовь,
И вверенных нас лишь единому Богу
Омыла Христова пролитая кровь.
Сквозь грозы и бури житейского моря
Пойдем мы вперед, не страшась вражьих сил.
Христос нам поможет, ведь в нем наша сила,
И он, первенец, этот путь проложил.

Нам путь в небесах ко Христу есть сражение,
Борьба с своей плотью, грехом и со злом,
Но в трудный момент ко Христу, без сомнения,
Мы се воззовем и поможет нам Бог.

Церковь в наше время

Труден путь твой, невеста Иисуса,
Трудно жить в наше время тебе,
Сатана расстелил свои сети,
Но в сетях ты склоняйся мольбе.
Здесь отняли обители наши,
Но общенья мы ищем везде,
Хоть и гонят нас — все наши взоры
Обращаем, спаситель, к тебе.
Наших братьев лишают свободы,
Отнимают у многих детей.
Поднимите к спасителю руки,
Избавленье пошлет он скорей.
Поношенья ты терпишь немало,
Окружают тебя и теснят,
Все святое твое попирают,
И за святостью нашей следят.
Сатана контролеров поставил,
Незаметные цепи надел,
И согбенная, с ношей шагаешь,
И теряешь божественный удел.
Свергни, церковь, предателя цепи,
Грудью полной спасенья вздохни,
Призови Иисуса на помощь
И вплотную к Иисусу приди.
Пусть отнимут твои все наряды,
Оклеветают твой белый покров,
Не лишат нас небесной награды,
Не отнимут небесных венцов.
О! Мужайтесь, друзья, и молитесь,
Пусть спаситель нам силы пошлет,
Чтобы бодро идти чрез страдания,
Подвигаться за веру вперед.
Призываю я церковь к молитве,
Ежечасно молитесь, друзья,
Вы победу одержите в битве,
Без молитвы нам жить здесь нельзя,
Пой же, церковь, Иисусу хваленье,
Пойте, юноши, сестры, друзья,
Не смущайтесь, ишите общенья,
Продолжайте вы дело Христа.
Хотя время и трудное ныне,

Враг повсюду клеветает, теснит,
Если ты устоишь с врагом в битве,
Знай, господь тебя сам наградит.

* * *

Вставай, грехом обремененный.
Весь мир неверия рабов,
Вставай на бой непримиримый,
И будь на смерть всегда готов.
Это будет последний и решительный бой,
Освобожденный Христом воспрянет род людской.
Никто не даст нам избавленья,
Лишь Бог спасет своей рукой,
Даруя всем освобожденье,
Иисуса кровь лилась струей.
Лишь мы работники всемирной,
Великой армии Христа,
Мы христиане во Вселенной
Должны примером быть всегда.
И если грозный час ударит
Суровой кары злым сердцам,
Для нас тогда уже настанет
Сиянье радостного дня.

Подано за: [298, арк. 20-21 зв, 136-137 зв; 332, арк. 64-66].

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Колодний А. М. Академічне релігієзнавство: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / За наук. ред. Анатолія Миколайовича Колодного. — К.: Світ знань, 2000. — 862 с.
2. Митрохин Л. Н. Баптизм: история и современность: Философско-социологические очерки / Лев Николаевич Митрохин. — СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного ин-та, 1997. — 477 с.
3. Вдовиченко П. И. Чему учат верующих в сектах / Петр Илларионович Вдовиченко. — Минск: Беларусь, 1965. — 44 с. — (Б-чка атеиста).
4. Гурев Г. А. Великий конфликт: Борьба между наукой и религией / Григорий Абрамович Гурев; [АН СССР]. — М.: Наука, 1965. — 215 с. — (Науч.-попул. сер.).
5. Каушанский П. Л. Чудеса по-баптистски / Павел Львович Каушанский // Наука и религия. — 1960. — №12. — С. 18 — 20.
6. Костецкий В. М. Людина людині... [Про атеїстичну роботу] / Василь Миколайович Костецкий. — Дніпропетровськ: Промінь, 1966. — 35 с., іл.
7. Сафронова Н. О. Культурна містика сучасних сектантів / Надія Олексіївна Сафронова. — К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1966. — 38 с. — (Т-во «Знання» Української РСР. Серія 2. №11).
8. Сафронова Н. О. Містицизм віровчення і культури євангельських християн-баптистів / Надія Олексіївна Сафронова. — К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1965. — 24 с. — (Т-во «Знання» Української РСР. Наук.-метод. кабінет. На допомогу лекторові).
9. Сердобольская Л. А. Реакционная сущность баптизма / Лидия Андреевна Сердобольская. — Ленинград: Лениздат, 1960. — 44 с., илл. — (Б-чка атеиста).
10. Сердобольская Л. А. Реакционная сущность идеологии современного баптизма / Лидия Андреевна Сердобольская // Ежегодник музея истории религии и атеизма. — 1963. — Вып. VII. — С. 116 — 122.
11. Соплякова Л. П. Слова и дела евангельских христиан-баптистов / Лидия Петровна Соплякова. — Ташкент: Госиздат УзССР, 1961. — 43 с.
12. Суярко В. О. Глибока криза віри [Про даліший процес «дехристиянізації» населення капіталістичних країн] / Владислав Олексійович Суярко. — К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1966. — 48 с. — (Т-во «Знання» Української РСР. Серія 2. №1).
13. Федін Ю. А. О современных попытках обновления религии / Юрий Александрович Федін. — М.: Госполитиздат, 1962. — 78 с.
14. Шахнович М. И. Современная мистика в свете науки / Михаил Иосифович Шахнович. — М.: Ленинград: Наука, 1965. — 208 с. — (Акад. наук СССР. Науч.-попул. серия).
15. История и теория атеизма: учеб. пособие [для студентов гуманитарных фак.] / Под ред. И. Д. Паніхава. — М.: Высшая школа, 1962. — 486 с.
16. История свободомыслия и атеизма в Европе: сборник ст. / Под ред. Н. П. Соколова. — М.: Мысль, 1966. — 412 с., илл.

17. О некоторых особенностях современной религиозной идеологии: сборник ст. / Под ред. И. Д. Панцхава. — М.: Изд-во Москов. ун-та, 1964. — 260 с.
18. Основы научного атеизма: учеб. пособие / Редколл.: И. П. Цамерян, Ю. А. Левада, М. П. Гапочка и др. — 3-е переработ. изд. — М.: Политиздат, 1964. — 398 с. — (Акад. наук СССР. Ин-т философии).
19. Религиозное приспособленчество и атеистическое воспитание: сборник ст. — К.: Политиздат Украины, 1965. — 262 с.
20. Мы были баптистами: Рассказы бывших верующих / Сост. сборника В. И. Голубович — М.: Госполитиздат, 1960. — 110 с.
21. Нравственность и религия: сборник ст. / Редкол.: М. П. Гапочка и др.; [АН СССР, Ин-т философии]. — М.: АН СССР, Наука, 1964. — 215 с.
22. Ответы верующим: популярный справочник. Вып. 2 / Под общ. ред. В. А. Мезенцева. — М.: Политиздат, 1965. — 382 с.
23. Почему мы порвали с религией: сборник рассказов бывших верующих. — М.: Госполитиздат, 1958. — 211 с.
24. Правда о религии: сборник / Аббат Жан Мелье. Епископ В. М. Браун. Д-р богословия Ф. Шахерль. Д-р теологии А. Тонди. Митрополит Н. Ф. Платонов. — М.: Госполитиздат, 1959. — 424 с.
25. Ученые против религии: сборник ст. — М.: «Москов. рабочий», 1964. — 175 с., илл.
26. Голодный М. О. Радянське законодавство про релігійні культи / Михайло Олександрович Голодный. — К.: Видавництво політичної літератури України, 1968. — 111 с.
27. Иванов А. И. Политика Советского государства по вопросам религии и церкви / Алексей Иванович Иванов, Петр Кузьмич Лобазов. — М.: Знание, 1973. — 64 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Наук. атеизм», 12).
28. Клочков В. В. Религия, государство, право / Валентин Вениаминович Клочков. — М.: Мысль, 1978. — 287 с.
29. Клочков В. В. Советское право и церковь / Валентин Вениаминович Клочков. — М.: ВЛКСМ ЦК, 1983. — 42 с. — (Атеизм / ВЛКСМ, ЦК. Б-чка «Актуал. пробл. атеист. воспитания молодежи»).
30. Клочков В. В. Социалистическое государство, право и религиозные организации / Валентин Вениаминович Клочков. — М.: Знание, 1984. — 64 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Наук. атеизм», 2).
31. Клочков В. В. Советское право и религиозные организации / Валентин Вениаминович Клочков // Молодежь, религия, атеизм. — М.: Молодая гвардия, 1983. — С. 33 — 62.
32. Корчева З. Г. Советское законодательство о религиозных культах / Зоя Григорьевна Корчева, Петр Петрович Яшин; [Редкол.: Л. П. Зарва, В. А. Зоц, Б. А. Лобовник, И. В. Полук, В. К. Танчер, А. В. Яртысь]. — Х.: Изд-во при Харьк. ун-те; Вища школа, 1985. — 119 с. — (Атеист. б-чка студента).
33. Москаленко А. Т. Политика ЦК КПСС по отношению к религии и церкви / Алексей Трофимович Москаленко. — М.: Наука, 1978. — 360 с.
34. Розенбаум Ю. А. Некоторые социально-правовые черты религиозных объединений в СССР / Юрий Александрович Розенбаум // Советское государство и право. — 1984. — №12. — С. 113 — 118.
35. Розенбаум Ю. А. Советское государство и церковь / Юрий Александрович Розенбаум; [Отв. ред. Б. М. Лазарев]. — М.: Наука, 1985. — 174 с. — (Серия «Конституция СССР». Личность и право (АН СССР)).
36. Пашенко В. О. Православ'я в новітній історії України: у 2-х ч. / Володимир Олександрович Пашенко. — Полтава: Полтава, 1997. —
Ч. I. Історія Української церкви (1941 – 1961 рр.). — 1997. — 354 с.

37. Пашенко В. О. Деякі аспекти дослідження українського протестантизму в радянській історіографії 50 – 80-их років ХХ ст. / Володимир Олександрович Пашенко, Юрій Віталійович Вільховий // Українська історіографія на рубежі століть: Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.7 (9). – Кам'янець-Подільський: Б. в., 2001. – С. 716 – 725.
38. Бабій М. Ю. Свобода совісті в сучасній ідеологічній боротьбі / Михайло Юхимович Бабій. – К.: Політвидав України, 1986. – 94 с.
39. Барменков А. И. Свобода совести в СССР / Алексей Иванович Барменков. – 2-е изд., испр. – М.: Мысль, 1986. – 224 с.
40. Бражник І. І. Атеїзм і свобода совісті / Іван Іванович Бражник. – К.: Радянська школа, 1985. – 97 с.
41. Єленський В. Є. Держава і церква у СРСР: з історії передквітнєвого двадцятиліття / Віктор Євгенович Єленський // Людина і світ. – 1991. – №1. – С. 5 – 11.
42. Єленський В. Є. Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990) / Віктор Євгенович Єленський; [Т-во «Знання» УРСР. Респ. центр духовної культури; наук. ред. М. Р. Новиченко]. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1991. – 72 с.
43. Єленський В. Є. Сучасний протестантизм: Динаміка, процеси, тенденції / Віктор Євгенович Єленський. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 47 с. – (Сер. 5 «Науково-атеїстична»; Т-во «Знання» УРСР; №12).
44. Лешан В. Е. Лики христианского сектантства / Владимир Ефимович Лешан. – К.: Политиздат Украины, 1988. – 207 с.
45. Меркатун І. П. Антирелігійна кампанія 50 – 60-х рр. на Україні / Ігор Петрович Меркатун // Український історичний журнал. – 1991. – №10. – С. 52 – 57.
46. Митрохин Л. Н. Религия и политика / Лев Николаевич Митрохин. – М.: О-во «Знание» РСФСР, 1991. – 77, [1] с. – (В помощь лектору / О-во «Знание» РСФСР, Секция религиоведения и свободомыслия).
47. Одинцов М. И. Путь длинной в семь десятилетий: от конфронтации к сотрудничеству (Государственно-церковные отношения в истории советского общества) / Михаил Иванович Одинцов // На пути к свободе совести. Перестройка: гласность, демократия, социализм / Сост. и общ. ред. Фурмана Д. Е. и о. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – С. 29 – 36.
48. Одинцов М. И. Хождение по мукам / Михаил Иванович Одинцов // Наука и религия. – 1990. – №7. – С. 4 – 6.
49. Огнева О. В. Свобода совісті реальна та ілюзорна / Олена Вікторівна Огнева, Олександр Іванович Уткін. – К.: Наукова думка, 1982. – 183 с. – (Науково-популярна література).
50. Харчев К. Гарантии свободы / К. Харчев, И. Ачильдиев // Наука и религия. – 1987. – №11. – С. 21 – 23.
51. Харчев К. Совесть свободна / К. Харчев, А. Нежный // Огонек. – 1988. – №21. – С. 26 – 28.
52. Верующий в условиях перестройки (Динамика духовно-нравственных ориентаций): коллект. монография. – М.: Главная редакция научной и учебной литературы АОН при ЦК КПСС, 1989. – 139 с.
53. Протестантизм в современном мире: сборник ст. – К.: Знання, 1990. – 220 с.
54. Протестантские организации в СССР (социальный облик, идеология, политическая позиция, проповедническая деятельность): сборник ст. / Отв. ред. Г. С. Ляпина. – М.: Акад. общ. наук, 1989. – 167 с.
55. Современная религиозность: состояние, тенденции, пути преодоления / А. С. Онищенко, Н. Т. Литвиненко, П. И. Косуха и др., [Под общ. ред. А. С. Онищенко, Н. Т. Лит-

- виненко; Межресп. фил. Ин-та науч. атеизма Акад. Обществ. Наук при ЦК КПСС в г. Киеве]. – К.: Политиздат Украины, 1987. – 265 с.
56. Современный баптизм: идеология и деятельность: сборник ст. – М.: Наука, 1987. – 410 с.
57. Современный протестантизм: сборник ст. – М.: Наука, 1991. – 435 с.
58. Современное религиозное сектантство: Динамика, процессы, тенденции: сборник ст. – К.: Б. и., 1990. – 48 с.
59. На пути к свободе совести. Перестройка: гласность, демократия, социализм / Сост. и общ. ред. Фурмана Д. Е. и о. Марка (Смирнова). – М.: Прогресс, 1989. – 494 с. – (Перестройка: гласность, демократия, социализм).
60. Алексеев В. А. «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР / Валерий Аркадьевич Алексеев. – М.: Издат. центр «Россия молодая», 1992. – 304 с.
61. Алексеев В. А. Иллюзии и догмы: [Взаимоотношения Сов. государства и религии] / Валерий Аркадьевич Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 398, [2] с.
62. Андрухів І. О. Політика радянської влади у сфері релігії та конфесійне життя на Прикарпатті в 40 – 80-х роках ХХ століття: Історико-правовий аналіз / Ігор Олексійович Андрухів; [Прикарпатський юридичний ін-т Львівського держ. ун-ту внутрішніх справ України]. – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2006. – 432 с.
63. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні в 50 – 80-х рр. у світлі архівно-слідчих справ / Олег Григорович Бажан // Архівно-слідчі справи репресованих: Науково-методичні аспекти використання: збірник наук. праць / Ред. кол. Р. Я. Пиріг (голова) та ін.; [Український держ. НДІ архівної справи і документознавства; Державний архів Служби Безпеки України]. – К.: Б. в., 1998. – С. 56 – 60.
64. Бажан О. Г. Розділяючи на «чистих» і «нечистих»: Заходи владних структур України по обмеженню впливу окремих релігійних конфесій і течій та реакція на них з боку кліру і віруючих в 60 – 80-х роках / Олег Григорович Бажан // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. – №1-2. – С. 218 – 234.
65. Баран В. К. Влада і церква: з історії взаємин у 1945 – 1965 рр. / Володимир Кіндратович Баран // Сучасність. – 1995. – №5. – С. 113 – 127.
66. Баран В. К. Десталінізація в Україні: перша спроба / Володимир Кіндратович Баран // Сучасність. – 1995. – №11. – С. 106 – 117.
67. Бажан В. К. Україна 1950 – 1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи / Володимир Кіндратович Баран; [НАН України; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича]. – Львів: Б. в., 1996. – 447 с.
68. Баран В. К. Україна кризь віки: в 15 т. / НАН України; Інститут археології; [В. А. Смолій (ред.)] / Володимир Кіндратович Баран, Віктор Михайлович Даниленко. – К.: Альтернативи, 1998. – .
- Т. 13: Україна в умовах системної кризи (1946-1980-і рр.). – 1999. – 303 с.: іл.
69. Єленський В. Є. Релігійне життя в Україні: стан, проблеми, шляхи оптимізації / Віктор Дмитрович Бондаренко, Віктор Євгенович Єленський, Віталій Станіславович Журавський. – К.: Логос, 1996. – 37 с.
70. Єленський В. Є. Релігія. Церква. Молодь / Віктор Євгенович Єленський, Віктор Петрович Перебенесюк; [Український НДІ проблем молоді]. – К.: А.Л.Д., 1996. – 160 с. – (Бібліотечка «Молодь і суспільство»).
71. История евангельско-баптистского движения в Украине: Материалы и документы / Сост. С. И. Головащенко; [Редкол.: С. И. Головащенко, Ю. Е. Решетников, С. В. Санников]. – Одесса: Богомыслие, 1998. – 277 с., илл.

72. Любашенко В. І. Історія протестантизму в Україні: курс лекцій / Вікторія Іванівна Любашенко; [Міжнародний фонд «Відродження»]. – Львів: Просвіта, 1995. – 350 с. – (Програма «Трансформація гуманітарної освіти України»).
73. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні (40-і – початок 90-х рр.) / Петро Пантелеймонович Панченко; [АН України, Ін-т історії України]. – К.: Б. в., 1993. – 49 с. – (Історичні зошити).
74. Панченко П. П. Релігійні конфесії в Україні в контексті історизму / Петро Пантелеймонович Панченко. – К.: Український Центр духовної культури, 2003. – 100 с.
75. Савинский С. Н. История русско-украинского баптизма: учеб. пособие / Сергей Никитович Савинский; [Евангельские христиане-баптисты]. – Одесса: Одесская Богословская Семинария, 1995. – 128 с.
76. Санников С. В. Двадцать веков христианства: учеб. пособие по истории христианства: в 2 томах / Сергей Викторович Санников. – Одесса – СПб.: Богомыслие, 2001. – Т. 2: Второе тысячелетие. – 2001. – 704 с.
77. Яроцький П. Л. Український протестантизм учора і сьогодні / Петро Лаврентійович Яроцький // Віче. – 1994. – №11 (листопад). – С. 147 – 157.
78. Алексеева Л. М. История инакомыслия в СССР. Новейший период / Людмила Михайловна Алексеева. – Вильнюс – М.: Весть, 1992. – 352 с., фото.
79. Захаров Б. Є. Нарис історії дисидентського руху в Україні (1956 – 1987) / Борис Євгенович Захаров; [Харківська правозахисна група]. – Х.: Фоліо, 2003. – 144 с., [12] арк. фотоіл.
80. Гаркавенко Ф. И. Баптизм: внутренние течения и борьба / Федор Илларионович Гаркавенко // Наука и религия. – 1966. – №9. – С. 19 – 24.
81. Гаркавенко Ф. И. Идеология современного баптизма / Федор Илларионович Гаркавенко. – М.: О-во «Знание» РСФСР, 1970. – 32 с. – (О-во «Знание» РСФСР. В помощь лектору. Науч.-метод. совет по пропаганде науч. атеизма).
82. Гаркавенко Ф. И. Что такое религиозное сектантство / Федор Илларионович Гаркавенко. – М.: Воениздат, 1961. – 123 с., илл. – (Науч.-попул. б-чка).
83. Ерышев А. А. Евангельские христиане-баптисты: Их идеология и мораль / Анатолий Александрович Ерышев. – К.: Госполитиздат, 1960. – 40 с. – (О-во по распространению полит. и науч. знаний УССР).
84. Ерышев А. А. Об особенностях религиозного учения евангельских христиан-баптистов [Критика религиозной идеологии]: сб. статей / Анатолий Александрович Ерышев; Ред. коллегия: проф. П. Н. Гапочка и др. – М.: Изд-во ВПШ и АОН, 1961. – 264 с. – (Акад. обществ. наук при ЦК КПСС. Кафедра философии).
85. Ерышев А. О. Досвід соціологічних досліджень релігійності: Актуальні проблеми атеїстичного виховання / Анатолий Александрович Ерышев. – К.: Наукова думка, 1967. – 163 с. – (Акад. наук Укр. РСР. Інститут філософії).
86. Злобин Н. С. Современный баптизм и его идеология / Н. С. Злобин // Вопросы истории религии и атеизма: сб. статей [Ред. коллегия: Н. А. Смирнов (отв. ред.) и др.]. – М.: Изд-во АН СССР, 1963. – Т. XI. – 1963. – С. 95 – 125.
87. Калугин В. М. Современное религиозное сектантство, его разновидности и идеология / Валерий Максимович Калугин. – М.: Высшая школа, 1962. – 59 с. – (Материалы лекциям по философии).
88. Клибанов А. И. Религиозное сектантство и современность: Социологические и исторические очерки / Александр Ильич Клибанов. – М.: Наука, 1969. – 272 с. – (АН СССР. Ин-т истории).

89. Клибанов А. И. Религиозное сектантство в прошлом и настоящем / Александр Ильич Клибанов. – М.: Политиздат, 1973. – 256 с. – (АН СССР. Серия «Науч.-атеист. литература»).
90. Клибанов А. И. Сектантство в прошлом и настоящем / Александр Ильич Клибанов // Вопросы истории религии и атеизма: сб. статей [Ред. коллегия: Н. А. Смирнов (отв. ред.) и др.]. – М.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – С. 3–9.
91. Клибанов А. И. Кризисные явления в современном баптизме / Александр Ильич Клибанов, Лев Николаевич Митрохин. – М.: Знание, 1967. – 62 с. – (Всесоюз. о-во «Знание». В помощь лектору. Науч.-метод. совет по пропаганде науч. атеизма).
92. Косуха П. І. Модернізація соціально-етичних концепцій християнського сектантства / Петро Іванович Косуха. – К.: Наукова думка, 1969. – 148 с. – (Акад. наук Укр. РСР. Ін-т філософії).
93. Косуха П. І. Сучасне християнське сектантство / Петро Іванович Косуха. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1966. – 48 с. – (Т-во «Знання» Укр. РСР. Серія 2. №2).
94. Митрохин Л. Н. Баптизм / Лев Николаевич Митрохин. – Изд. 2-е. – М.: Политиздат, 1974. – 263 с. – (Б-ка «Современные религии»).
95. Митрохин Л. Н. Баптизм и научное знание / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Знание, 1969. – 62 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Естествознание и религия». 10).
96. Митрохин Л. Н. Баптизм и современность / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Знание, 1964. – 79 с. – (Всесоюз. о-во «Знание». В помощь лектору. Науч.-метод. совет по пропаганде науч. атеизма).
97. Митрохин Л. Н. Некоторые черты современного баптизма / Л. Н. Митрохин, Э. Я. Лягушина // Вопросы философии. – 1964. – №2. – С. 62.
98. Митрохин Л. Н. О современном баптизме / Лев Николаевич Митрохин // Наука и религия. – 1960. – №5. – С. 20–26.
99. Митрохин Л. Н. Христианская «наука жизни» / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Госполитиздат, 1961. – 128 с. – (Науч.-попул. б-чка по атеизму).
100. Москвитин И. А. Куда зовут проповедники: [Об антиобщественной сущности и реакционной деятельности сектанства. Лит. обработка В. В. Зиновьевой] / Иван Абрамович Москвитин. – Симферополь: «Крим», 1969. – 88 с.
101. Подоляк В. А. Особенности и социальная сущность идеологии современного баптизма: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / Владимир Анисимович Подоляк. – К., 1968. – 24 с.
102. Подоляк В. А. Особенности и социальная сущность идеологии современного баптизма: дисс... канд. филос. наук: 09.00.06 / Владимир Анисимович Подоляк. – К., 1967. – 262 с.
103. Приходько Р. С. Идеологія без майбутнього: Про облудність релігії / Рем Самійлович Приходько. – К.: Політвидав України, 1965. – 74 с.
104. Танчер В. К. Основы атеизма: підручник [для вищих навчальних закладів УРСР] / Володимир Карлович Танчер. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1961. – 340 с.
105. Федоренко Ф. И. Секты, их вера и дела / Федор Илларионович Федоренко. – М.: Политиздат, 1965. – 360 с.
106. Филимонов Э. Г. Баптизм и гуманизм / Эдуард Геннадиевич Филимонов. – М.: Мысль, 1968. – 184 с. – (Акад. Обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма).
107. Чанышев А. Н. Протестантизм / Арсений Николаевич Чанышев. – М.: Наука, 1969. – 216 с., илл. – (АН СССР).

108. Антонов Б. Г. Под маской борцов за права человека / Борис Германович Антонов. – К.: Политиздат Украины, 1979. – 143 с.
109. Арестов В. Н. Баптизм без маски: Критика идеологии и практик современного баптизма / Василий Николаевич Арестов. – Х.: Вища школа при Харківському ун-те, 1983. – 121 с.
110. Арестов В. Н. Религиозный экстремизм: Содержание, причины и формы проявления, пути преодоления / Василий Николаевич Арестов. – Х.: Вища школа при Харківському ун-те, 1987. – 149 с.
111. Белов А. В. Идеологические диверсии империализма и религия / Анатолий Васильевич Белов, Андрей Дмитриевич Шилкин. – М.: Знание, 1970. – 48 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Естествознание и религия». №8).
112. Белов А. В. Секты, сектантство, сектанты / Анатолий Васильевич Белов. – М.: Наука, 1978. – 151 с. – (Науч.-атеист. сер.).
113. Белов А. В. Миф о «религиозном возрождении» в СССР / А. В. Белов, С. И. Павлов, А. Д. Шилкин. – М.: Знание, 1983. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Научный атеизм. №3).
114. Белов А. В. Диверсия без динамита / Анатолий Васильевич Белов, Андрей Дмитриевич Шилкин. – Изд. 2-е, переработ. и доп. – М.: Политиздат, 1972. – 175 с., илл.
115. Белов А. В. Религия в современной идеологической борьбе / Анатолий Васильевич Белов, Андрей Дмитриевич Шилкин. – М.: Знание, 1971. – 63 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Естествознание и религия». №7).
116. Белов А. В. Религия в СССР и буржуазные фальсификаторы / Анатолий Васильевич Белов, Андрей Дмитриевич Шилкин. – М.: Знание, 1970. – 32 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Естествознание и религия». №9).
117. Бражник И. И. О сущности религиозного экстремизма / Иван Иванович Бражник // Кому это выгодно? / Сост. Н. А. Забережьев. – К.: Политиздат Украины, 1980. – С.132 – 140.
118. Бражник И. И. Антигромадська мета, протизаконна діяльність: Про т.зв. баптистів-«ініціативників» / Иван Иванович Бражник. – К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1971. – 32 с. – (Т-во «Знання» Української РСР. Сер. 4. №11).
119. Бражник И. И. Генезис и социальная сущность движения баптистов-«инициативников»: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / Иван Иванович Бражник. – М., 1969. – 17 с.
120. Бражник И. И. Новоявленные апостолы баптизма в спекуляциях антисоветчиков / Иван Иванович Бражник // Наука и религия. – 1969. – №12. – С. 21-25.
121. Бражник И. И. Религиозный экстремизм: антиобщественное идеологическое содержание, противоправные подстрекательские действия / Иван Иванович Бражник. – К.: О-во «Знание» УССР, 1979. – 18 с. – (В помощь лектору / О-во «Знание» УССР).
122. Дорош Є. А. Реакційна діяльність релігійних сектантських організацій / Євген Андрійович Дорош. – К.: Наукова думка, 1976. – 173 с. – (АН УРСР. Ін-т суспільних наук).
123. Коник В. В. Тайны религиозных миссий / Василий Васильевич Коник. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 143 с., илл.
124. Косуха П. І. Ідеологічні диверсії від імені бога / Петро Іванович Косуха. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1973. – 48 с.
125. Косуха П. І. Релігія в планах антикомунізму / Петро Іванович Косуха. – К.: Політвидав України, 1980. – 88 с.
126. Поліщук Ю. Д. Баптизм колись і тепер / Юрій Дмитрович Поліщук. – Ужгород: Карпати, 1976. – 56 с.

127. Степанов П. Я. Антигуманне виховання молоді сектантами-розкольниками / Павло Якович Степанов. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1975. – 46 с. – (Т-во «Знання» УРСР. Серія IV. Наукво-атеїстична. №11).
128. Степанов П. Я. Про сучасний розкол серед євангельських християн-баптистів / Павло Якович Степанов. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1967. – 47 с. – (Т-во «Знання» УРСР. Серія 4. №12).
129. Антисоветизм на службе империализма: О некоторых разновидностях современного антисоветизма / Под ред. В. В. Мидцева. – М.: Мысль, 1976. – 263 с.
130. Апостолы двуликого Януса: Религия и церковь в арсенале идеологических диверсантов: сборник. – Ростов-на-Дону: Ростовское книжное издательство, 1986. – 156 с.
131. Аргументы: Ежегодник. – М.: Политиздат, 1980 – 1986.
132. Критика религиозного сектантства: Опыт изучения религиозного сектантства в 20-х – начале 30-х гг. [Сборник. Сост. и авт. примеч. канд. ист. наук Г. С. Лялина]. – М.: Мысль, 1974. – 263 с. – (Акад. Обществ. наук при ЦК КПСС. Ин-т науч. атеизма. Науч.-атеист. б-ка).
133. Основы научного атеизма: учеб. пособие [для сред. спец. учеб. заведений] / Н. С. Гордиенко, В. Н. Никитин, Л. Р. Харахоркин, Ю. И. Москалев; Под ред. Н. С. Гордиенко. – 2-е изд., перераб. – М.: Высшая школа, 1978. – 144 с.
134. Экстремизм: статья // Большая Советская Энциклопедия. – 3-е изд. – М.: БСЭ, 1979. – Т. 30. – С. 19.
135. Гараджа В. И. Протестантизм / Виктор Иванович Гараджа. – М.: Политиздат, 1971. – 199 с. – (Б-ка «Соврем. религии»).
136. Дулуман Є. К. Релігія як соціально-історичний феномен / Євграф Каленикович Дулуман. – К.: Наукова думка, 1974. – 263 с. – (АН УРСР. Ін-т філософії).
137. Дулуман Є. К. Індивідуальна робота з віруючими / Євграф Каленикович Дулуман, Анатолій Миколайович Колодний. – К.: Знання, 1981. – 47 с. – (Сер. V. Наук.-атеїстична; №12. Т-во «Знання» УРСР).
138. Калиничева З. В. Социальная сущность баптизма. 1917 – 1929 гг. / Зоя Васильевна Калиничева; [Предисл. Л. Н. Митрохина]. – Ленинград: Наука, Ленингр. отд-ние, 1972. – 140 с. – (АН СССР. М-во культуры РСФСР. Гос. музей истории, религии и атеизма).
139. Куроедов В. А. Религия и закон / Владимир Алексеевич Куроедов. – М.: Знание, 1970. – 61 с. – (Б-чка «В помощь лектору». 4).
140. Куроедов В. А. Религия и церковь в советском обществе / Владимир Алексеевич Куроедов. – 2-е изд., доп. – М.: Политиздат, 1984. – 256 с.
141. Куроедов В. А. Советское государство и церковь / Владимир Алексеевич Куроедов. – М.: Знание, 1976. – 79 с. – (Всесоюз. о-во «Знание». В помощь лектору).
142. Лялина Г. С. Баптизм: иллюзии и реальность / Галина Сергеевна Лялина. – М.: Политиздат, 1977. – 175 с.
143. Лялина Г. С. Новые тенденции в идеологии баптизма / Галина Сергеевна Лялина. – М.: Знание, 1979. – 64 с. – (Новое в жизни, науке, технике. Сер. «Науч. атеизм». №10).
144. Максимилианов Г. Г. Баптисты-раскольники: Кто они? / Геннадий Григорьевич Максимилианов. – Донецк: Донбасс, 1970. – 51 с.
145. Москаленко А. Т. Идеология и деятельность христианских сект / Алексей Трофимович Москаленко. – Новосибирск: Наука, СО, 1978. – 415 с. – (АН СССР. СО. Ин-т истории, филологии и философии).
146. Подоляк В. О. Баптизм: криза віровчення / Володимир Онисимович Подоляк. – К.: Політвидав України, 1978. – 120 с.

147. Подоляк В. О. Криза релігії і пристосованість релігійних організацій / Володимир Онисимович Подоляк. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1977. — 21 с. — (Т-во «Знання» УРСР. На допомогу лектору).
148. Подоляк В. О. Криза релігії та її пристосовництво / Володимир Онисимович Подоляк. — К.: Т-во «Знання» Української РСР, 1977. — 32 с. — (Т-во «Знання» УРСР. Серія IV. Наук.-атеїстична. №5).
149. Федоренко Ф. И. Внутрицерковная и межцерковная борьба в сектантстве / Федор Илларионович Федоренко // Религия и идеологическая борьба: сборник трудов / Ред. коллегия: проф. М. С. Глузберг (отв. ред.) и др. — М.: МГПИ, 1974. — С. 153 — 167.
150. Яроцкий П. Л. Научно-техническая революция и формирование атеистического мировоззрения / Е. К. Дулуман, Н. И. Кирюшко, П. Л. Яроцкий. — К.: Наукова думка, 1980. — 311 с. — (АН УССР, Ин-т философии).
151. Яшин П. П. Идеология и практика евангельских христиан-баптистов / Петр Петрович Яшин. — Х.: Прапор, 1981. — 88 с.
152. Яшин П. П. О современном баптизме / Петр Петрович Яшин. — Х.: Прапор, 1973. — 80 с.
153. Арсеньев В. А. Баптисты-раскольники — кто они?: Документально-публицистический очерк / Вадим Андреевич Арсеньев, Василий Иванович Данилов. — Х.: Прапор, 1980. — 88 с.
154. Вистунов Е. И. Лица без масок / Евгений Иванович Вистунов, Михаил Игоревич Тютрюмов. — Ленинград: Лениздат, 1980. — 167 с.
155. Каушанский П. Л. Баптистская мораль: чему она учит? / Павел Львович Каушанский. — Одесса: Маяк, 1974. — 114 с.
156. Каушанский П. Л. С претензией на истину: О взглядах и деятельности экстремистов от баптизма / Павел Львович Каушанский. — Одесса: Маяк, 1988. — 247 с.
157. Клибанов А. И. Из мира религиозного сектантства: Встречи, беседы, наблюдения / Александр Ильич Клибанов. — М.: Политиздат, 1974. — 255 с.
158. Косуха П. І. Про так званих «рятівників» баптизму / П. І. Косуха, Ю. І. Терешенко, І. М. Шимко. — К.: Т-во «Знання» УРСР, 1977. — 48 с. — (Т-во «Знання» УРСР. Серія IV. Наук.-атеїстична. №3).
159. Филимонов Э. Г. Новые тенденции в идеологии и деятельности современного сектантства / Эдуард Геннадиевич Филимонов. — М.: Знание, 1977. — 63 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Науч. атеизм». 11).
160. Филимонов Э. Г. Социальная и идеологическая сущность религиозного экстремизма / Эдуард Геннадиевич Филимонов. — М.: Знание, 1983. — 63 с. — (Новое в жизни, науке, технике. Серия «Науч. атеизм». №8).
161. Филимонов Э. Г. Христианское сектантство и проблемы атеистической работы / Эдуард Геннадиевич Филимонов. — К.: Политиздат Украины, 1981. — 133 с.
162. Михайлов Ф. Т. Л. Н. Митрохин. Баптизм: история и современность: Философско-социологические очерки. — СПб.: Изд-во Русского Христианского гуманитарного института, 1997. — 478 с. / Ф. Т. Михайлов // Вопросы философии. — 1998. — №9. — С. 179 — 185.
163. Митрохин Л. Н. Баптизм / Лев Николаевич Митрохин. — М.: Политиздат, 1966. — 264 с. — (Б-ка «Соврем. религии»).
164. Колодний А. М. Академічне релігієзнавство: підруч. [для студ. вищ. навч. закл.] / За наук. ред. Анатолія Миколайовича Колодного. — К.: Світ знань, 2000. — 862 с.
165. Історія релігії в Україні: навч. посібник [для вищих навч. закл.] / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, В. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького; [НАН України, Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Відділення реліг.-ва]. — К.: Знання, 1999. — 736 с. — (Вища освіта ХХІ століття).

166. Релігієзнавчий словник / А. Колодний, Б. Лобовик (ред.); Українська асоціація релігієзнавців, Відділення релігієзнавства Інституту філософії НАН України. – К.: Четверта хвиля, 1996. – 392 с.
167. Шевченко В. М. Словник-довідник з релігієзнавства / Валентина Миколаївна Шевченко. – К.: Наукова думка, 2004. – 560 с. – (Словники України).
168. Антонов А. П. Под прикрытием веры: В книге развенчивается антиобщественная деятельность баптистов-раскольников / Александр Петрович Антонов, Александр Павлович Соломка; [Под ред. Э. Г. Филимонова]. – Донецк: Донбас, 1985. – 56 с.
169. Бражник І. І. Сектантство і сектанти: від минулого до сучасності / Іван Іванович Бражник. – К.: Т-во «Знання» УРСР, 1989. – 46 с. – (Сер. 5 «Науково-атеїстична»; Т-во «Знання» УРСР; №7).
170. Владимиров А. Л. Проданная совесть: [Об антиобщественной деятельности религиозных экстремистов] / Александр Леонидович Владимиров, Александр Павлович Соломка; [Под ред. А. С. Косянчука]. – Донецк: Донбас, 1984. – 85 с.
171. Исаенко А. В. Экстремисты-баптисты и их последователи / Анатолий Владимирович Исаенко. – Орджоникидзе: Ир, 1988. – 70, [2] с.
172. Леров Л. М. Кому это выгодно? / Леонид Моисеевич Леров // Кому это выгодно? / Сост. Н. А. Забережьев. – К.: Политиздат Украины, 1980. – С. 44 – 83.
173. Леров Л. М. Кому это выгодно? / Леонид Моисеевич Леров // Аргументы: Ежегодник. 1980. – М.: Политиздат, 1980. – С. 142 – 180.
174. Малахова И. А. Современный баптизм: Идеология и деятельность / Ирина Александровна Малахова. – М.: Знание, 1987. – 62, [2] с. – (Новое в жизни, науке, технике. Науч. атеизм. 9/1987).
175. Бражник И. И. Генезис и социальная сущность движения баптистов-«инициативников»: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / Иван Иванович Бражник. – М., 1969. – 17 с.
176. Лялина Г. С. Социально-исторические и идейные предпосылки кризиса в современном евангельском христианстве-баптизме (1917 – 1941 гг.): автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / Галина Сергеевна Лялина. – М., 1972. – 22 с.
177. Подоляк В. А. Особенности и социальная сущность идеологии современного баптизма: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / Владимир Анисимович Подоляк. – К., 1968. – 24 с.
178. Подоляк В. А. Особенности и социальная сущность идеологии современного баптизма: дисс. ...канд. филос. наук: 09.00.06 / Владимир Анисимович Подоляк. – К., 1967. – 262 с.
179. Тихонов М. В. Основные направления деятельности и теоретические концепции Британского центра по изучению религии и коммунизма (Кестон колледжа) 1970 – 1989 гг.: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / Михаил Васильевич Тихонов. – М., 1990. – 18 с.
180. Чемоданов В. В. Социально-политические позиции религиозных организаций на Украине в условиях демократизации общества: автореф. дисс. на соискание науч. степени канд. филос. наук: спец. 09.00.06 «Научный атеизм» / В. В. Чемоданов. – М., 1991. – 20 с.
181. Бажан О. Г. Пожвавлення релігійного життя в Україні в перші роки «хрущовської відлиги» / Олег Григорович Бажан // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2007 рік. – Кн. 1. – Львів: Логос, 2007. – С. 147-153.
182. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олег Григорович Бажан. – Дніпропетровськ, 1996. – 25 с.

183. Бажан О. Г. Опозиційний рух в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.): дис. ...канд. істор. наук: 07.00.01 / Олег Григорович Бажан. – К., 1996. – 193 с.
184. Бажан О. Г. Випробування вірою: Боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-ті рр. / Олег Григорович Бажан, Юрій Зіновійович Данилюк; [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»]. – К. Інститут історії України НАНУ, 2000. – 332 с.
185. Данилюк Ю. З. Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. XX ст.) / Юрій Зіновійович Данилюк, Олег Григорович Бажан; [НАН України; Інститут історії України; Головна редакційна колегія науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією»]. – К.: Рідний край, 2000. – 616 с., іл.
186. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40 – 70-х років XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. істор. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Юрій Віталійович Вільховий. – К., 2003. – 20 с.
187. Вільховий Ю. В. Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40-х – 70-х років XX ст.): дис. ...канд. істор. наук: 09.00.11 / Юрій Віталійович Вільховий. – Полтава, 2002. – 298 с.
188. Вільховий Ю. В. Протестантські церкви в Україні у середині 40-их – 50-их років XX ст. (євангельські християни-баптисти, п'ятидесятники, адвентисти сьомого дня) / Юрій Віталійович Вільховий // Історична пам'ять: Науковий збірник. – Полтава: АСМІ, 2000. – № 1 – 2. – С. 137 – 145.
189. Вільховий Ю. В. Розкол Спільки євангельських християн-баптистів та діяльність прибічників Ради Церков на Львівщині (60-ті роки XX ст.) / Юрій Віталійович Вільховий // Історія релігій в Україні: Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2001 року). – Книга I. – Львів: Логос, 2001. – С. 139 – 145.
190. Войналович В. А. Партійно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940 – 1960-х років: політологічний дискурс / Віктор Анатолійович Войналович; [НАН України; Інститут політичних і етнонаціональних досліджень]. – К.: Світогляд, 2005. – 742 с.
191. Грушова Т. В. Становлення протестантської традиції в Україні / Тетяна Вікторівна Грушова // Історія релігій в Україні: Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16 – 19 травня 2001 року). – Книга I. – Львів: Логос, 2001. – С. 196 – 201.
192. Любашенко В. І. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце в соціокультурних процесах: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філос. наук: спец. 09.00.01 «Філософія» / Вікторія Іванівна Любашенко. – К., 1998. – 40 с.
193. Любашенко В. І. Протестантизм в Україні: генеза, структура, місце в соціокультурних процесах: дис. ...докт. філос. наук: 09.00.01 / Вікторія Іванівна Любашенко. – К., 1998. – 383 с.
194. Панич О. Соціокультурні тенденції розвитку баптизму в Україні у 1960 – на початку 1990-х років / Олена Панич // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. 2006 рік. – Львів: Логос, 2006. – Кн. II. – С. 414 – 420.
195. Решетников Ю. Баптисти и политика / Юрий Решетников // Богосмыслие: Альманах. – 1999. – Вып. 8. – С. 250 – 261.
196. Решетников Ю. Євангельські християни-баптисти / Юрій Решетников // Релігійна панорама. – 2001. – №2. – С. 67 – 76.
197. Решетников Ю. Обзор истории евангельско-баптистского братства в Украине / Ю. Решетников, С. Санников. – Одесса: Богомыслие, 2000. – 246 с.

198. Саламаха І. «Чисті баптисти» в Україні (середина 1950 – початок 1960-х років) / Ігор Саламаха // Історія релігій в Україні: Наук. щорічник. 2007 рік. – Львів: Логос, 2007. – Кн. І. – С. 786 – 791.
199. Саламаха І. В. Рух «чистих баптистів» в Україні (середина 1950-х – початок 1960-х рр.) / І. В. Саламаха // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 262 – 265.
200. Синичкин А. От Инициативной группы к Оргкомитету / А. Синичкин // Богословие и богословское образование в современном обществе: актуальные вопросы теории и практики: сборник материалов конференции Богословского общества Евразии. – Одесса: ЕААА; Богословское общество Евразии, 2002. – С. 86 – 109.
201. Історія релігії в Україні: У 10-ти т. / Ред. кол.: А. Колодний (ред.) та ін.; НАН України. Ін-т філософії ім. Г. С. Сковороди. Відділення релігієзнавства. – К: Український Центр духовної культури, 1996. – Т. 5: Протестантизм в Україні. Ранній протестантизм. Пізній протестантизм. Баптизм / П. Яроцький (ред.) та ін. – 2002. – 428 с.
202. Алексеева Л. М. Инакомыслие в СССР. Опыт статистического анализа / Людмила Михайловна Алексеева // СССР: Внутренние противоречия / В. Чалидзе (ред.). – Нью-Йорк: Chalidze Publ., 1983. – №8. – С. 5 – 62.
203. Алексеева Л. М. Об организационных формах движения инакомыслящих / Людмила Михайловна Алексеева // Хроника защиты прав в СССР / В. Чалидзе (ред.). – Нью-Йорк: Хроника, 1976. – №31. – С. 23 – 62.
204. Bourdeaux M. Faith on Trail in Russia / Michael Bourdeaux. – London: Hodder and Stoughton, 1971. – 375 p.
205. Bourdeaux M. Gorbachev, glasnost and the gospel / Michael Bourdeaux. – London, etc.: Hodder & Stoughton, 1990. – 226 p.
206. Bourdeaux M. Opium of the people. The Christian religion in the USSR / Michael Bourdeaux. – London; Oxford: Mowbrays, 1977. – 248 p.
207. Bourdeaux M. Religious Ferment in Russia / Michael Bourdeaux. – London: Macmillan, 1968. – 255 p.
208. Bourdeaux M. Religious Liberty in the Soviet Union / Michael Bourdeaux. – Keston Kent: Keston College, 1976. – 528 p.
209. Bourdeaux M. Risen indeed: Lessons in faith from the USSR / Michael Bourdeaux. – London: Macmillan, 1983. – 113 p.
210. Bourdeaux M. Church and state and schism: The recent history of the Soviet Baptists / M. Bourdeaux, P. Reddaway // Religion and the Soviet State: A Dilemma of Power / Ed. by M. Hayward and W. C. Fletcher. – London: Pall Mall press, 1969. – 200 p.
211. Grant M. Vanya / M. Grant. – Eastbourne (G. B.): Victory press, 1977. – 160 p.
212. Домашовець В. Євангельсько-баптистський рух в Україні / Володимир Домашовець // Євангельська Нива. – 1997. – №1. – С. 12 – 18.
213. Домашовець В. Український Баптистський рух / Володимир Домашовець // Збірник праць ювілейного конгресу: Науковий конгрес у 1000-ліття хрещення України-Руси. – Мюнхен: Накл. конгресу, 1988 – 1989. – С. 302 – 341.
214. Домашовець В. Український Євангельсько-Баптистський рух в його 150-літній ювілей. 1852 – 2002 / Володимир Домашовець. – Морріс Плейнс – Луцьк: Християнське життя, 2002. – 95 с., іл.
215. Заватский В. Евангелическое движение в СССР после второй мировой войны: Пер. с англ. / Вальтер Заватский. – М.: ИЦ-Гарант, 1995. – 560 с.
216. Sawatsky W. Soviet Evangelicals since World War II / Walter Sawatsky. – Kitchener (Ontario); Scottdale (Pennsylvania): Herald press, 1981. – 528 p.

217. Sawatsky W. Protestantism in the USSR / Walter Sawatsky // Religious policy in the Soviet Union / Ed. by S. P. Ramet. – Cambridge: Cambridge univ. press, 1993. – PP. 319 – 349.
218. Константинов Д. (прот.). Религиозное движение сопротивления в СССР / Д. Константинов. – Канада: Изд-во СБОНР, 1967. – 71 с.
219. Крючков Ю. К. Внутрицерковное Движение ЕХБ в бывшем Советском Союзе / Юрий Константинович Крючков. – Сакраменто (США): Б. и., 2001. – 70 с.
220. Крючков Ю. К. Создание подпольной печати СЦ ЕХБ в Советском Союзе начала 60-х годов / Юрий Константинович Крючков. – Сакраменто (США): Б. и., 2001. – 162 с.
221. Ramet P. (ed.). Eastern Christianity and Politics in the Twentieth Century / Pedro Ramet. – Durham, N. C.: Duke University Press, 1988.
222. Ramet P. Cross and Commissar: The Politics of Religion in Eastern Europe and the Soviet Union / Pedro Ramet. – Bloomington: Indiana University Press, 1987.
223. Ramet S. P. (ed.). Religious Policy in the Soviet Union / Sabrina Petra Ramet. – Cambridge: Cambridge University Press, 1993.
224. Ramet S. P. (ed.). Protestantism and Politics in Eastern Europe and Russia: The Communist and Postcommunist Eras / Sabrina Petra Ramet. – Durham, N. C.: Duke University Press, 1993.
225. Rowe M. Russian resurrection. Strength in suffering – A history of Russia's evangelical church / M. Rowe. – London: Marshall Pickering, 1994. – 264 p.
226. Чёрнер Г. Хорошего держитесь: Церкви и религиозные объединения в Российской державе, Советском Союзе и независимых государствах, возникших после его распада / Гельмут Чёрнер и др. (ред.-подгот.); Ю. А. Голубкин (пер. с нем.). – Х.: Майдан, Фолио, 1999. – 487 с. – (Домашняя библиотека).
227. Винс Г. П. Тропою верности / Георгий Петрович Винс. – Elkhart: Russian Gospel Ministries, 1997. – 300 с.
228. Винс Г. П. Верные до конца / Георгий Петрович Винс. – Корнталь: Свет на востоке, 197(?) – 143 с.
229. Винс Г. П. Горизонты веры / Георгий Петрович Винс. – К.: ВВП «Компас», 1995. – 112 с.
230. Винс Г. П. Евангелие в узах / Георгий Петрович Винс. – К.: ИПП «Компас», 1994. – 253 с.
231. Гартфельд Г. Вера вопреки КГБ / Герман Гартфельд. – Черкассы: Смирна, 2003. – 359 с. – (Серия «Просто ученики»).
232. Гартфельд Г. Научное исследование контекстуализации богословских доктрин в жизни церквей евангельских христиан-баптистов под руководством Всесоюзного Совета ЕХБ в бывшем Советском Союзе / Герман Гартфельд. – Черкассы: Стефанус, 1995. – 90 с.
233. Коваленко Л. Облако свидетелей Христовых для народов России в XIX – XX веках: 62 биография с фотографиями / Леонид Коваленко. – 2-е изд., доп. биографиями 10-ти братьев из среды ЕХБ. – К.: Центр Христианского Сотрудничества, 2000. – 274 с., илл.
234. История Евангельских христиан-баптистов в СССР. – М.: Изд-во ВСЕХБ, 1989. – 624 с.
235. Законодательство о религиозных культах / Под. ред. В. А. Куроедова. – М.: Юридическая литература, 1971. – 336 с.
236. Збірник законів Української РСР і указів Президії Верховної Ради Української РСР: 1938 – 1973. – К.: Політвидав України, 1974. – Т. 2. – 480 с.
237. Збірник постанов і розпоряджень уряду УРСР. – №11. – К.: Політвидав України, 1974. – 388 с.
238. О религии и церкви: сб. документов. – М.: Политиздат, 1965. – 128 с.

239. Об идеологической работе КПСС: сб. документов. — М.: Политиздат, 1977. — 639 с.
240. Про релігію і атеїстичне виховання: збірн. документів і матеріалів / Упоряд., вступ. ст. і примітки Б. О. Лобовика, Р. С. Приходька. — К.: Політвидав України, 1979. — 260 с.
241. «Мемориал» — Международное историко-просветительское правозащитное и благотворительное общество [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.memo.ru>.
242. Open Society Archives [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.osa.ceu.hu>.
243. Keston Institute [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.keston.org.uk>.
244. Евро-Азиатская Аккредитационная Ассоциация [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.e-aaa.org>.
245. Крючков Г. К. 20 лет по пути возрождения: Слово на юбилей Председателя Совета Церквей ЕХБ Г. К. Крюčkova / Геннадий Константинович Крючков // Вестник истины. — 1981. — №3 — 4.
246. Дулуман Е. Современный верующий: Соц.-психол. очерк / Е. Дулуман, Б. Лобовик, В. Танчер. — М.: Политиздат, 1970. — 176 с.
247. Религия и права человека: На пути к свободе совести. Вып. III / Л. М. Воронцова и др. (сост.); С. Б. Филатов (ред.); Институт религии и права. — М.: Наука, 1996. — 299 с.
248. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 203: Переписка с религиозными общинами Украинской ССР по вопросам, относящимся к религиозным культам за 1955 г.
249. Братский вестник. — 1945. — №1.
250. История баптизма. Вып. 1 [Електронний ресурс]: Сборник / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация; Сост. и предисл. С.В.Санников // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 2.0. — Одесса: ЕААА, 2003. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
251. Инструкция для старших пресвитеров ВС ЕХБ (1945 г.) [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
252. Всем общинам евангельских христиан-баптистов в СССР (4.01.1946 г.) [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
253. Соглашение об объединении христиан веры евангельской с евангельскими христианами и баптистами в один союз [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
254. Братский вестник. — 1974. — №6.
255. Поспеловский Д. В. Русская православная церковь в XX веке / Дмитрий Владимирович Поспеловский. — М.: Республика, 1995. — 511 с.

256. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 23. — Спр. 4555: Отчеты о работе и другие материалы уполномоченных по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР.
257. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 23. — Спр. 4556: Отчеты о работе, справки и другие материалы уполномоченных советов по делам русской православной церкви и по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР.
258. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 24: Информационные отчеты Уполномоченных Совета по делам религиозных культов.
259. Жаботинский Е. М. Скала неодолима: К 95-летию Ялтинской церкви / Е. М. Жаботинский, Е. П. Кобзарь; [Ред. П. В. Гараджа]. — Одесса: ОКФА, 1995. — 64 с.
260. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 4. — Спр. 105: Материалы Уполномоченных Совета.
261. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 4. — Спр. 95: Материалы Уполномоченных Совета.
262. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 4. — Спр. 94: Материалы Уполномоченных Совета.
263. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 150: Документы на снятие с регистрации религиозных обществ и закрытие молитвенных домов (решения исполкомов местных Советов, заключения Уполномоченных Совета (по областям Украинской ССР (от буквы «В» до «И») за 1953 г. Т. I.
264. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 148: Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходивших в религиозных организациях за 1953 г.
265. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 153: Переписка с Уполномоченными Совета по областям Украинской ССР по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов за 1953 г. Т. II (от буквы «К» до «Л»).
266. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 182: Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов по областям Украинской ССР за 1954 г.
267. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 5205: Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по Украинской ССР и других организаций — по вопросам научно-атеистической пропаганды, церкви, молитвенные дома и другим вопросам.
268. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 5488: Справки отделов ЦК КП Украины, письма, информации, отчеты Уполномоченного Совета по делам Русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР и других организаций — о работе

религиозных культов, церквей; о состоянии научно-атеистической пропаганды, о сектантских объединениях на Украине и другим вопросам.

269 ЦДАГО України. — Ф. І: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 4263: Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, Совета по делам русской православной церкви при СМ УССР, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Украинской ССР — о церквах, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах.

270 ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 151: Информационные и статистические отчеты Уполномоченных Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР. Том 3.

271. Болезненные явления в некоторых общинах ЕХБ (Материалы из архива Я.К.Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ/Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. — Одесса: ЕААА, 2004. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

272. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 205: Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1957 г. Том 2.

273. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 235: Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1958 г. Том 1.

274. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 262: Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1959 г.

275. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 310: Переписка с религиозными общинами по вопросам, относящимся к религиозным культам за 1960 г.

276. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 255: Переписка с Уполномоченными Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР за 1958 г. Том VI.

277. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 269: Переписка с Уполномоченными Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР за 1959 г. Том I.

278. ДАЛО. — Ф. Р-1332: Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области. —

Оп. 2. — Спр. 24: Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1956 г.

279. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 172: Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР по вопросам деятельности религиозных объединений за 1956 г.

280. Обращение ко всем общинам евангельских христиан-баптистов по Украине, а также ко всем братьям и сестрам из христиан веры евангельской, находящимся вне единства [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

281. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 302: Информационный отчет за 1961 г.

282. Ко всем общинам евангельских христиан-баптистов, а также ко всем братьям и сестрам из христиан веры евангельской, находящимся вне единства (1956 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

283. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 218: Переписка с религиозными общинами по вопросам, относящимся к религиозным культам за 1956 г.

284. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 216: Заявления и жалобы верующих об открытии церквей и молитвенных домов и переписка по их рассмотрению за 1956 г. Том II.

285. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 173: Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1956 г.

286. Братский вестник. — 1956. — №5.

287. Братский вестник. — 1957. — №1.

288. Братский вестник. — 1958. — №5 — 6.

289. Братский вестник. — 1963. — №6.

290. ДАПО. — Ф. Р-4085: Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих, м. Полтава Полтавської області. — Оп. 4. — Спр. 168: Листування з Радою по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР по питаннях релігійних культів (1953 р.).

291. ДАПО. — Ф. Р-4085: Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих, м. Полтава Полтавської області. — Оп. 4. — Спр. 218: Листування з Радою по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР і другими організаціями по питанням релігійних культів (1957 р.).

292. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 415: Переписка со старшим пресвитером ВС ЕХБ на Украине за 1963 г. Том II.
293. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 4704: Копия письма в ЦК КПСС, справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, информации, письма обкомов: КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по Украинской ССР — о церквах, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах и другим вопросам.
294. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 4494: Справки отделов ЦК КП Украины, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР и Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР по УССР — о церквах, о религиозных праздниках, сектантских религиозных общинах и другим вопросам.
295. Грушова Т. В. Радянська державата секта п'ятидесятників в Україні (початок 1920-х — 1991 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01 / Тетяна Вікторівна Грушова. — Запоріжжя, 2000. — 260 с.
296. Bociurkiw B. R. Religious Dissent and the Soviet State / Bohdan Rostislav Bociurkiw // Religion and Atheism in the U.S.S.R. and Eastern Europe / Ed. by B. R. Bociurkiw and J. W. Strong. — Toronto: Un. of Toronto Press, 1975. — PP. 58 — 90.
297. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 263: Информационные и статистические отчеты за 1959 г.
298. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 454: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольников) (устав, положение, обращения, «братские листки») за 1965 г.
299. Положение о Союзе евангельских христиан-баптистов в СССР (Материалы из архива Я.К.Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. — Одесса: ЕААА, 2004. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
300. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 388: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольников) (протокол, обращение, отчет) за 1962 г.
301. Anderson J. Religion, state and politics in the Soviet Union and successor states / J. Anderson. — Cambridge: Cambridge univ. press, 1994. — 236 p.
302. ДАЛО. — Ф. Р-1332: Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области. — Оп. 2. — Спр. 30: Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1961 г.
303. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 284: Информационные и статистические отчеты за 1960 г.

304. Отношение общин к «Положению (Уставу) общин ЕХБ» (Материалы из архива Я. К. Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. — Одесса: ЕААА, 2004. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
305. ДАЛО. — Ф. Р-1332: Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области. — Оп. 2. — Спр. 28: Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1959 г.
306. ЦДАВО України. — Ф. 4643: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 289: Инструктивные письма и указания областным уполномоченным Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по областям Украинской ССР (1960 г.).
307. Вестник истины. — 1986. — №3 — 4.
308. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 360: Переписка со старшим пресвитером ВС ЕХБ на Украине за 1961 г.
309. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 773: «Instruction letter for Senior Pastors (AUCECB, 1960)».
310. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — AC №773: «Инструктивный лист старшим пресвитерам», 1960 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
311. Инструктивное письмо старшим пресвитерам (Материалы из архива Я. К. Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. — Одесса: ЕААА, 2004. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
312. Крючков Г. К. 20 лет по пути возрождения: Слово на юбилей председателя Совета Церквей ЕХБ Г. К. Крючкова / Геннадий Константинович Крючков // Братский листок. — 1981. — №4.
313. 20 лет по пути возрождения [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.rus-baptist.narod.ru/dop/scecb/20let.htm>.
314. Московские новости. — 1988. — 3 апреля.
315. ЦДАВО України. — Ф. 4643: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 282: Инструктивные письма и указания Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР за 1960 г.
316. Материалы [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.weird.here.ru/lib/kurts2.htm>.
317. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 6. — Спр. 3: Инструктивные письма и указания.
318. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 350: Информации

Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР, выписанные из протоколов заседаний Совета за 1964 г.

319. Юбилейное послание всем Евангельским христианам-баптистам // Братский листок. – 1971. – №7 – 8.

320. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 281: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольников) за 1971 г. Том 2.

321. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 372: Информации и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1962 г.

322. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 373: Информации, докладные записки и справки областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов по Украинской ССР за 1962 г.

323. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 321: Информационные отчеты уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по областям Украинской ССР за 1962 г. Том 1.

324. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 323: Информационные отчеты уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по областям Украинской ССР за 1962 г. Том 3.

325. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 326: Информации, докладные записки и справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1962 г. Том 1.

326. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 328: Информации, докладные записки и справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1962 г. Том 3.

327. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 330: Информации, докладные записки и справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР за 1962 г. Том 5.

328. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 339: Информационные отчеты уполномоченных Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по областям Украинской ССР за 1963 г. Том 2.

329. Крючков Г. К. «Я с Вами! говорит Господь» / Геннадий Константинович Крючков // Вестник истины. – 1991. – №3 – 4.

330. Юбилейное послание всем Евангельским христианам-баптистам // По пути возрождения. – М.: Христианин, 1989. – С. 37 – 42.

331. Послание Президиуму ВСЕХБ (13 августа 1961 года) [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/scecb/1posl.htm>.

332. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 413: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольников) (протоколы, обращения, переписка, заявления) за 1963 г.
333. Послание I (23.08.1961 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM); цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
334. Не скроем от детей наших [сборник документов] // Вестник истины. – 1979. – №1.
335. У истоков пробуждения [сборник документов] // Вестник истины. – 1986. – №3-4.
336. ДАРФ. – Ф.Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 124: Материалы о так называемой «инициативной группе» по созыву чрезвычайного Всесоюзного съезда церкви евангельских христиан-баптистов «ехб» (заявление, справки, переписка) (1961 г.).
337. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №770: I. Первое Послание к Церкви Божией Евангельских христиан-баптистов, ко всем зарегистрированным и незарегистрированным общинам, к пресвитерам, диаконам, проповедникам, служителям хоров и всем братьям и сестрам во Христе // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
338. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 770: «I. Первое послание Инициативной группы (13 августа)».
339. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «I. Заявление от 23.08.61 года».
340. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: I. Заявление от 23.08.1961 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
341. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: II. Заявление от 11.10.61 года // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
342. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «II. Заявление от 11.10.61 года».
343. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «III. Совету по делам религиозных культов».
344. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: III. Совету по делам религиозных культов // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
345. Будов А. И. Религиозные иллюзии на пороге жизни: Христианские секты сегодня. Домашняя религиозная «педагогика». Верующие подростки в семье и в школе. Атеистическое воспитание: комплексный подход / Анатолий Иванович Будов. – М.: Молодая гвардия, 1980. – 111 с.
346. Всесоюзному Совету ЕХБ от старшего пресвитера ВСЕХБ по Украине А. Андреева [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса:

ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Електронна Християнська Бібліотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

347. Сведения о проведенной деятельности в общинах ВС ЕХБ так называемой «Инициативной группой», возглавляемой Прокофьевым и Крючковым [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Електронна Християнська Бібліотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

348. Всесоюзному Совету евангельских христиан-баптистов (18.10.1961 г.) [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Електронна Християнська Бібліотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

349. НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №770: II. Второе послание Инициативной группы (октябрь) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

350. Заявление верующих г. Киева (1961) [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Електронна Християнська Бібліотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

351. Никольская Т. Кто такие «отделенные»? К 40-летию движения баптистов-инициативников / Татьяна Никольская // Мирт. – 2001. – №5 (сентябрь – октябрь).

352. ДАРФ. – Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 133: Информационные письма уполномоченных Совета по делам религиозных культов о проведенных мероприятиях по недопущению незаконной деятельности так называемой «инициативной группы» по созыву чрезвычайного Всесоюзного совета церкви ехб (1962 г.).

353. Лахно О. П. Роль О. Ф. Прокоф'єва у становленні церковної опозиції серед Євангельських християн-баптистів у 50 – 60-х роках ХХ століття / Олександр Петрович Лахно // Історична пам'ять: Науковий збірник. – 2006. – №2. – С. 86 – 96.

354. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 301: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1961 г.

355. НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №770: [подборка документов] // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

356. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 381: Переписка с Уполномоченными Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР за 1962 г. Том II.

357. Возникновение деятельности «Инициативной группы» (Материалы из архива Я.К.Духонченко) [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы.

1.1. — Одесса: ЕААА, 2004. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

358. Пресвітеру и исполнительному органу общины ЕХБ [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

359. Пленум ВСЕХБс 29 ноября 1961 г. (Материалы из архива Я. К. Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. — Одесса: ЕААА, 2004. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

360. Положение о Союзе Евангельских христиан-баптистов в СССР [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

361. Сообщение о работе инициативной группы по созыву чрезвычайного всесоюзного съезда ЕХБ в СССР [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

362. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №770: Сообщение о работе инициативной группы (октябрь) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

363. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №770: Положение о Союзе Евангельских христиан-баптистов в СССР // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

364. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 770: «Положение о Союзе Евангельских христиан-баптистов в СССР».

365. Телеграмма Крючкову Г.К. от Жидкова, Карева, Иванова (17.11.1961 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

366. У истоков пробуждения [сборник документов] // Братский листок. — 1986. — №1.

367. У истоков пробуждения [сборник документов] // По пути возрождения. — М.: Христианин, 1989. — С. 34 — 36.

368. У истоков пробуждения [По пути возрождения] [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.pharisai.by.ru/librar/viarev3.htm>.

369. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 771: «IV. Заявление от 30 ноября 1961 г.».
370. Анализ разосланного Положения и Инструктивного письма ВСЕХБ (Материалы из архива Я.К.Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. — Одесса: ЕААА, 2004. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
371. Письмо от ВС ЕХБ церквам (1962) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/scecb/pismo.htm>.
372. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 319: Информационный отчет за 1962 г.
373. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 318: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1962 г.
374. Всесоюзному Совету ЕХБ в СССР (23 января 1962 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
375. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №772: I. Обращение к ВС ЕХБ от 23 января 1962 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
376. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 380: Переписка с Уполномоченными Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР за 1962 г. Тсм I.
377. Извещение об образовании Оргкомитета Церкви ЕХБ в СССР [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
378. Заявление верующих г. Житомира (10.02.62) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
379. Протест от верующих г. Одесса [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

380. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 7. — Спр. 101: Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета о религиозной обстановке на 1979 г.

381. ДАЛО. — Ф. Р-1332: Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области. — Оп. 2. — Спр. 33: Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1962 г.

382. Ляхно О. Діяльність комісій сприяння при виконкомх і районних радах депутатів трудящих з контролю за дотриманням законодавства про культи Євангельськими християнами-баптистами / Олександр Ляхно // Релігія і соціальні зміни в сучасному суспільстві. Матеріали міжнародної наукової конференції (м. Чернівці, 18 – 19 квітня 2005 р.). — Чернівці: Рута, 2005. — С. 64 – 66.

383. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 356: Информационные отчеты уполномоченных Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР за 1964 г. Том 3.

384. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 367: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1965 г.

385. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 121: Информации, докладные записки и справки уполномоченных Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР за 1953 г. Том 1.

386. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 4: Переписка со старшим пресвитером ВСЕХБ на Украине. Том 1.

387. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 280: Переписка с религиозными общинами за 1959 г.

388. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 294: Информации и докладные записки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1960 г.

389. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 389: Переписка со старшим пресвитером ВСЕХБ на Украине по вопросам, относящимся к религиозным культам за 1962 г.

390. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 379: Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов за 1965 г.

391. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 351: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие

правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1964 г.

392. Их жизнь и служение // Вестник истины. – 1978. – №2 – 3.

393. Вестник истины. – 1985. – №3 – 4.

394. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №770: IV. Извещение об образовании Оргкомитета церкви ЕХБ в СССР (25.02.1962 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

395. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 770: «IV. Извещение об образовании Оргкомитета церкви ЕХБ в СССР (25.02.1962 г.)».

396. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: V. Памятная записка (13 марта 1962 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

397. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «V. Памятная записка (13 марта 1962 г.)».

398. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 374: Документы о выполнении исполкомами Советов депутатов трудящихся Украинской ССР Постановления Совета Министров СССР №263 от 16 марта 1961 г. об усилении контроля за выполнением законодательства о религиозных культах (постановление, решения исполкомов, справки, информации) за 1962 г.

399. ДАРФ. – Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 134: Материалы так называемого «оргкомитета» церкви ехб в СССР (протокол, обращения, письма); письма ВСЕХБ пресвитерам, служителям и членам церкви ехб о деятельности так называемой «инициативной группы» (1962 г.).

400. ДАРФ. – Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 142: Материалы о деятельности так называемой «инициативной группы» по созыву совета церковью ехб в СССР (заявления, переписка) (1963 г.). Том 2.

401. Протокол №7, состоявшегося 23 июня 1962 г. расширенного совещания Оргкомитета Церкви ЕХБ [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

402. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №770: VII. Протокол №7 расширенного совещания Оргкомитета, состоявшегося 23 июня // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

403. Протокол №7а [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

404. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №770: XVI (1). Протокол №7а // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

405. Братский вестник. – 1964. – №1.

406. Братский вестник. – 1965. – №2.
407. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «VII. Заявление от 30 июня 1962 г.».
408. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: VII. Заявление от 30 июня 1962 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
409. ЦДАГО України. – Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор – секретна частина). – Оп. 24. – Спр. 5663: Справки идеологического отдела ЦК КП Украины, письма, отчеты, информации обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви при СМ СССР по УССР, Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ УССР – отчеты о религиозной обстановке в республике, о состоянии и мерах по улучшению научно-атеистического воспитания трудящихся в Украинской ССР, о Почаевской Лавре, о гражданских обрядах на территории Украинской ССР и другим вопросам.
410. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 772: «II. Президенту Всемирного Союза баптистов от 19 сентября 1963 г.».
411. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №772: II. Президенту Всемирного Союза баптистов от 19 сентября 1963 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
412. ДАРФ. – Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 149: Материалы о деятельности так называемой «инициативной группы» по созыву совета церковью ехб в СССР (заявления, переписка) (1964 г.). Том 1.
413. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «VI. Заявление от 18 мая 1962 г.».
414. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: VI. Заявление от 18 мая 1962 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
415. ДАДО. – Ф. Р-4021: Отдел по делам религий Донецкой областной государственной администрации. – Оп. 1. – Спр. 190: Отчетно-информационные доклады и другая переписка (1961-1962 гг.).
416. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 371: Переписка с Советом по делам религиозных культов по вопросам снятия с регистрации религиозных объединений за 1962 г.
417. Суд над Прокофьевым А. Ф. [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титулу екрану.
418. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 456: Заявления и жалобы верующих о возобновлении деятельности молитвенных домов, снятии с регистрации религиозных общин за 1965 г. Том I.
419. «Факты обличают» (суд над Прокофьевым А. Ф.) // Наука и религия. – 1963. – №1. – С. 32.

420. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 6291: Справки отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма обкомов КП Украины, Уполномоченного Совета по делам религии при СМ СССР по УССР — о выполнении постановлений ЦК КПСС и ЦК КП Украины «Про заходи по ліквідації порушень духовенством радянського законодавства про культу» и другим вопросам.
421. Лахно О. Діяльність прибічників Ради Церков євангельських християн-баптистів на Полтавщині (60-ті рр. XX ст.) / Олександр Лахно // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2005 рік. — Книга I. — Львів: Логос, 2005. — С. 347 — 352.
422. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 5908: Копия исходящего письма в ЦК КПСС, докладные записки и справки отделов ЦК КП Украины, письма Уполномоченного Совета по делам русской православной церкви; Уполномоченного Совета по делам религиозных культов и других организаций — об усилении атеистического воспитания населения; о деятельности нелегальных баптистских группировок в республике; отчеты о проведенной работе и другим вопросам.
423. Извещение о Всесоюзном совещании служителей церквей Евангельских христиан-баптистов // Братский листок. — 1965. — №9 — 10.
424. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 434: Переписка со старшим пресвитером ВСЕХБ на Украине за 1964 г.
425. Основные евангельские принципы // Вестник спасения. — 1964. — №2 (6).
426. Резолюция совещания Оргкомитета // Братский листок. — 1965. — №2 — 3.
427. H.U. OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 772: «VI. Президиуму ВС ЕХБ от 23 марта 1965 г.».
428. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — AC №772: VI. Президиуму ВС ЕХБ от 23 марта 1965 г. // Собрание документов Самиздата: В.30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
429. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 288: Журнал регистрации заявлений и жалоб верующих за 1959 г.
430. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 334: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1963 г.
431. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 363: Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов за 1964 г. Том 3.
432. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 374: Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов за 1965 г. Том 1.
433. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 362: Информа-

- ции, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов за 1964 г. Том 2.
434. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 375: Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов за 1965 г. Том 2.
435. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 771 «Документы Инициативной группы, Оргкомитета церкви ЕХБ, Совета Церквей ЕХБ, направленные в органы государственной власти (приложения)».
436. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 4. — Спр. 141: Материалы о деятельности так называемой «инициативной группы» по созыву совета церквей ехб в СССР (заявления, переписка) (1963 г.). Том 1.
437. ДАЛО. — Ф. Р-1332: Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области. — Оп. 2. — Спр. 37: Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1964 г.
438. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 333: Информационные письма, указания Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по вопросам деятельности религиозных объединений за 1963 г.
439. ЦДАВО України — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 343: Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов за 1963 г. Том 1.
440. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 772: «III. Заявление представителей Оргкомитета Президиуму ВС ЕХБ (16 октября 1963 г.)».
441. Участникам совещания! [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
442. Заявление Оргкомитета по созыву Всесоюзного съезда Церкви ЕХБ совещанию служителей ВСЕХБ, открывшемуся 15 октября 1963 г. в г. Москве [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
443. Сообщение Оргкомитета об отношении к совещанию ВСЕХБ 15 – 18 октября 1963 г. [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
444. НА НДПШ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №662 // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баггистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

445. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №771: Х. Заявление Председателю Совета Министров СССР т. Хрущеву Н.С. от 12 ноября 1963 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
446. Разъяснение Оргкомитета на новый Устав о Союзе ЕХБ (10 декабря 1963 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
447. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №770: XVI. Разъяснение Оргкомитета на новый Устав о Союзе ЕХБ // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
448. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 335: Документы единовременного учета религиозных объединений, молитвенных зданий, служителей культа и обслуживающего персонала по областям Украинской ССР по состоянию на 1 января 1962 г. Том 1.
449. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 352: Информационный отчет за 1964 г.
450. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 435: Документы о деятельности и положении так называемого «Совета Церквей ЕХБ» (раскольников) (протоколы, заявления, обращения, жалобы) за 1964 г.
451. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 364: Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов за 1964 г. Том 4.
452. Состояние дела единства в общинах ЕХБ по Украине на 1.03.1965 г. [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
453. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 4. — Спр. 173: Материалы об осужденных и высланных из числа верующих в 1961-1965 гг. (справки, приговоры, жалобы, переписка) (1965 г.).
454. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральный Комитет Коммунистической партии Украины (особлиий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 6007: Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма-отчеты за 1964 г. Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР и других организаций — об антиобщественной деятельности раскольников церкви евангельских христиан-баптистов, о незаконных сборищах сектантов-раскольников в ряде областей республики и другим вопросам.
455. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 2. — Спр. 449: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР, представленные в высшие

правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1965 г.

456. Лахно О. П. Особливості взаємовідносин місцевих органів влади з віруючими-прибічниками Організму Євангельських християн-баптистів у період боротьби з т. зв. «грубим адмініструванням» / Олександр Петрович Лахно // Матеріали III Міжнародної науково-практичної конференції «Актуальні проблеми сучасних наук: теорія та практика – 2006». – Том 3. Історія. – Дніпропетровськ: Наука і освіта, 2006. – С. 36 – 39.

457. ДАРФ. – Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 150: Материалы о деятельности так называемой «инициативной группы» по созову совета церквей ехб в СССР (заявления, переписка) (1964 г.). Том 2.

458. ДАРФ. – Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 4. – Спр. 170: Циркулярно-инструктивные письма Совета по делам религиозных культов уполномоченным (1965 г.).

459. Обращение участников Всесоюзного Совещания родственников узников Церкви ЕХБ в СССР [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

460. Лахно О. Вона зробила, що могла: Невтомна праця на ниві Божій Лідії Михайлівни Вінс / Олександр Лахно // Історія релігій в Україні: Науковий щорічник. 2006 рік. – Книга II. – Львів: Логос, 2006. – С. 364 – 371.

461. НА НДПЦ «Меморіал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №778: Отчет о работе Всесоюзного совещания родственников узников ЕХБ, состоявшегося 23 февраля 1964 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

462. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 778: «Отчет о работе Всесоюзного совещания родственников узников ЕХБ, состоявшегося 23 февраля 1964 г.».

463. Документы Всесоюзного Совещания родственников узников Церкви ЕХБ в СССР (23.02.1964 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.

464. Чудо наших дней // Вестник истины. – 1990. – №2.

465. ЦДАВО України. – Ф. 4643: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 424: Переписка с Советом по делам религиозных культов по вопросам снятия с регистрации религиозных обществ и закрытия молитвенных домов за 1964 г.

466. ЦДАВО України. – Ф. 4643: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 376: Информации, докладные записки, справки, поступающие от областных уполномоченных Совета по делам религиозных культов. Том 3.

467. Письмо Т. Калиниченко [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см.

- (Електронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
468. Всесоюзному Совету Евангельских Христиан-Баптистов от братьев-участников собеседования в г. Киеве, 27 – 28 апреля 1965 г. [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Електронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
469. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 4. – Спр. 366: Информации, указания Совета по делам религиозных культов за 1965 г.
470. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 448: Переписка с Советом по делам религиозных культов при Совете Министров СССР за 1965 г.
471. Сообщение // Братский листок. – 1965. – №5 – 6.
472. Начало Движения. Братский листок, №5 – 6, 1965 г., СЦ ЕХБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iucecb.com/docs/registration_5-6_1965.
473. Лахно О. П. Діяльність прибічників Ради Церков Євангельських християн-баптистів на Рівненщині в 60 – 80-ті роки ХХ століття / Олександр Петрович Лахно // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Запоріжжя: ЗНУ, 2006. – Вип. XX. – С. 268 – 274.
474. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 453: Переписка со старшим пресвитером ВСЕХБ на Украине за 1965 г.
475. Обращение ко всем служителям, ко всем братьям и сестрам зарегистрированных общин Евангельских христиан-баптистов Украины (23 мая 1965 г.) [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Електронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
476. ЦДАГО України. – Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор – секретна частина). – Оп. 4. – Спр. 6707: Копия исходящего письма в ЦК КПСС, справка отдела пропаганды и агитации ЦК КП Украины, письма-отчеты за 1964 г. Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при СМ СССР и других организаций – об антиобщественной деятельности раскольников церкви евангельских христиан-баптистов, о незаконных сборищах сектантов-раскольников в ряде областей республики и другим вопросам.
477. В те памятные дни... // Вестник истины. – 1981. – №2.
478. Обращение делегации верующих Евангельских христиан-баптистов ко всему братству ЕХБ (21 августа 1965 г.) // Братский листок. – 1965. – №8.
479. Начало Движения. Братский листок, №8, 1965 г., СЦ ЕХБ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.iucecb.com/docs/registration_8_1965.
480. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 2. – Спр. 366: Переписка с Уполномоченными Совета по делам религиозных культов по областям Украинской ССР за 1961 г.
481. Прием представителей делегации церквей ЕХБ председателем Президиума Верховного Совета СССР Микояном А.И. [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская

Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

482. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 24. — Спр. 5991: Копії вихідних листів в ЦК КПСС за підписом першого секретаря ЦК КП України.

483. ДАРФ. — Ф. Р.-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 4. — Спр. 176: Материалы о деятельности так называемой «инициативной группы» по созыву совета церквей ехб в СССР (заявления, переписка) (1965 г.). Том 3.

484. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 19: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) (протоколы, обращения, отчеты) за 1966 г.

485. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №515: Открытое письмо Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов У Тану и др. (15 августа 1967 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

486. NU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 14. — AS 515: «Открытое письмо Совета родственников узников Евангельских христиан-баптистов У Тану и др. (15 августа 1967 г.)».

487. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №823: Обвинительное заключение по делу И.Я.Антонова (20 марта 1969 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

488. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №155: Запись судебного процесса над 7 верующими СЦ ЕХБ в г. Одессе, 2 — 7 февраля 1967 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 3. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

489. NU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 4. — AS 155: «Запись судебного процесса над 7 верующими СЦ ЕХБ в г. Одессе, 2 — 7 февраля 1967 г.».

490. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №825: Приговор по делу Н.И.Николаева (22 мая 1969 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

491. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №833: Приговор по делу С.Н.Мисирука (27 августа 1969 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

492. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1118: Запись судебного процесса над Желтоножкой Г.Д. и Трошенко Н.Т. в г. Николаеве (24 — 27 января 1972 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

493. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №2112: Обвинительное заключение по делу Винса Г.П. // Материалы Самиздата. — 1975. — №19 (9 мая).

494. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 72. – AS 2250: «Обвинительное заключение по обвинению С.Огородника, А.Гончарова, А.Тысячука и И.Машницкого (июль 1974 г.)».
495. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 225: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) (протоколы, обращения) за 1970 г. Том 2.
496. Сообщение // Братский листок. – 1965. – №9 – 10.
497. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: XXVII. Заявление (19.09.1965 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
498. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «Заявление (19.09.1965 г.)».
499. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: XXXI. Заявление Председателю Совета Министров СССР т. Косыгину А.Н. (30 ноября 1965 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
500. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «Заявление Председателю Совета Министров СССР т. Косыгину А.Н. (30 ноября 1965 г.)».
501. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: XXX. Заявление Совету по делам религий при Совете Министров СССР (21 февраля 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
502. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «Заявление Совету по делам религий при Совете Министров СССР (21 февраля 1966 г.)».
503. Устав Союза Церквей Евангельских христиан-баптистов в СССР // Братский листок. – 1965. – №11.
504. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №770: XXVIII. Устав Союза Церквей Евангельских христиан-баптистов в СССР (30.11.1965 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
505. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 770: «Устав Союза Церквей Евангельских христиан-баптистов в СССР (30.11.1965 г.)».
506. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №771: XXXI. Заявление Председателю Совета Министров СССР т. Косыгину (24 февраля 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
507. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 17. – AS 771: «Заявление Председателю Совета Министров СССР т. Косыгину (24 февраля 1966 г.)».
508. ДАРФ. – Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. – Оп. 6. – Спр. 14: Материалы уполномоченных Совета о деятельности сторон-

ников т. н. «Совета церквей» ехб (отчеты, справки, письма, списки, братские листки и т.д.) за 1966 г. Том 2.

509. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 71: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) за 1967 г.

510. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 4. — Спр. 351: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1964 г.

511. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 72: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) за 1967 г.

512. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 6. — Спр. 17: Материалы уполномоченных Совета о деятельности сторонников т.н. «Совета церквей» ехб (отчеты, справки, письма, списки, братские листки и т.д.) за 1966 г. Том 5.

513. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 6. — Спр. 13: Материалы уполномоченных Совета о деятельности сторонников т.н. «Совета церквей» ехб (отчеты, справки, письма, списки, братские листки и т.д.) за 1966 г. Том 1.

514. Сообщение // Братский листок. — 1981. — №1.

515. Хранить верность // Вестник истины. — 1983. — №1.

516. Заявление (16 мая 1966 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

517. Срочное сообщение всем церквам ЕХБ, всем верующим евангельско-баптистского вероисповедания (20.05.1966 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

518. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №771: XXXII. Заявление Генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (18 мая 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

519. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 771: «Заявление Генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (18 мая 1966 г.)».

520. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №771: XXXIII. Заявление Генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (22 мая 1966 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

521. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 17. — AS 771: «Заявление Генеральному секретарю ЦК КПСС т. Брежневу Л.И. (22 мая 1966 г.)».

522. Обращение от Киевской автономной общины Евангельских христиан-баптистов (15.06.1966 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
523. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 3: Информации, докладные записки и справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1966 г.
524. Заявление от киевской общины ЕХБ (15.06.66 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
525. ДАПО. – Ф. Р-4085: Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих, м. Полтава Полтавської області. – Оп. 4. – Спр. 279: Листування з Радом по справах релігійних культів при Раді Міністрів СРСР та другими установами по питаннях релігій (1966 р.).
526. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 18: Переписка со старшим пресвитером ВСЕХБ на Украине за 1966 г.
527. Сообщение // Братский листок. – 1966. – №10.
528. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 72: Документы о деятельности и положении так называемой «ЦС ЕХБ» (раскольники) за 1967 г.
529. О съезде ВСЕХБ 1966 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/scecb/sjezd2.htm>.
530. Заявление Совета Церквей ЕХБ съезду, организованному ВС ЕХБ (октябрь 1966 г.) (Материалы из архива Я.К.Духонченко) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 1.1. – Одесса: ЕААА, 2004. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
531. Сообщение // Братский листок. – 1966. – №7.
532. Оргкомитет о съезде ВСЕХБ 1966 г. [Электронный ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/scecb/sjezd.htm>.
533. Обращение к делегатам съезда, проводимого под руководством ВСЕХБ (09.66 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
534. Сообщение // Братский листок. – 1965. – №10.
535. Отчет о встрече представителей Совета Церквей Евангельских христиан-баптистов со ВС ЕХБ, состоявшейся 23 марта 1966 года [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Ев-

- разии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
536. 16 лет назад... // Вестник истины. — 1982. — №1.
537. Помни весь путь (Факты, документы) // Вестник истины. — 1996. — №3.
538. Краткие записи судебного процесса над верующими ЕХБ братьями: Крючковым Г. К. и Винсом Г. П. (Москва, 29 — 30 ноября 1966 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
539. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 6. — Спр. 85: Отчеты, справки и уполномоченных Совета о деятельности сторонников т.н. «Совета церквей» ехб в союзных и автономных республиках за 1967 г.
540. Памяти Г. П. Винса (некролог) // Слово истины. — 1998. — №1.
541. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 117: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) за 1968 г.
542. НУ ОSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 3. — AS 122: «Открытое письмо в связи с намерениями и действиями физического уничтожения в условиях лагеря члена нашей общины Винса Г.П. (25 февраля 1968 г.)».
543. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — AC №122: Открытое письмо членов Киевской общины ЕХБ о невыносимых условиях содержания в заключении руководителя общины Г.П.Винса (25.02.1968 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
544. Заявление т. Брежневу Л.И. (26.03.1967 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
545. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 33: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1967 г.
546. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 25. — Спр. 185: Справки отделов ЦК Ком. партии Украины, письма, информации обкомов партии и других организаций о вопросах научно-атеистической пропаганды.
547. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — AC №800: Чрезвычайное сообщение Брежневу и др. от имени Совета родственников узников ЕХБ в СССР (22 мая 1967 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
548. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — AC №824: Открытое письмо Л.Брежневу от молодежи евангельско-баптистского вероисповедания (13 мая 1969 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

549. Інструктивний лист старшим пресвітерам // Сучасність. – 1968. – №6. – С. 81–86.
550. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 224: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) за 1970 г. Том 1.
551. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №883: Напоминание №3 (15.07.1971 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
552. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №801: Обращение к У Тану и др. о преследовании баптистов в СССР (5 июня 1967 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
553. Чрезвычайное сообщение Совета родственников узников ЕХБ в СССР (22 мая 1967 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005. – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
554. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №871-н: Напоминание правительству СССР о положении баптистов (13 декабря 1970 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
555. ДАЛО. – Ф. Р-1332: Уполномоченные Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области. – Оп. 2. – Спр. 41: Документы Уполномоченных Советов по делам русской православной церкви и религиозных культов при Совете Министров СССР по Львовской области за 1967 г.
556. Сообщение о ходатайствах Совета Церквей ЕХБ // Братский листок. – 1968. – №3.
557. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №805: Братский листок, №3, март 1968 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
558. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №827: Сообщение о встречах представителей Совета Церквей ЕХБ с представителями ВС ЕХБ, состоявшихся 19 апреля и 17 мая 1969 г. (24 мая 1969 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
559. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №828: Обращение ВС ЕХБ ко всему братству Евангельских христиан-баптистов (26 мая 1969 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
560. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 128: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1969 г.
561. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 138: Документы о подготовке к проведению Всесоюзного съезда евангельских христиан-баптистов в городе Москве. Том 1.

562. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 172: Переписка со старшим пресвитером ВСЕХБ на Украине за 1969 г. Том 1.
563. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №826: Президиуму ВС ЕХБ от Совета Церквей ЕХБ (17 мая 1969 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ). ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
564. ДАПО. — Ф. Р-4085: Виконавчий комітет Полтавської обласної ради депутатів трудящих, м. Полтава Полтавської області. — Оп. 4. — Спр. 304: Листування з Радою по справах релігій при Раді Міністрів СРСР і другими організаціями по питаннях релігій (1969 р.).
565. Встреча председателя ВС ЕХБ Иванова И. Г. с руководителем Совета Церквей ЕХБ Крючковым Г. К. (18.11.1969 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
566. Сообщение // Братский листок. — 1969. — №9 — 10.
567. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №837: Братский листок, №9 — 10, октябрь — ноябрь 1969 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ). ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
568. Сообщение // Братский листок. — 1970. — №1.
569. Братский листок, №1, январь 1970 г. [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
570. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 6. — Спр. 226: Материалы уполномоченных Совета о деятельности сторонников т.н. «Совета церквей» ехб (отчеты, справки, письма, списки, братские листки и т.д.) за 1969 г.
571. Из жизни Харьцызской общины // Братский листок. — 1973. — №1.
572. Сообщение // Братский листок. — 1971. — №9 — 10.
573. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1098: Братский листок, №9 — 10, 1971 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-титт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
574. Обращение Совета Церквей ЕХБ ко всем евангельским христианам-баптистам по вопросу единства // Вестник истины. — 1982. — №3.
575. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №871-п: Обращение 17 днепропетровских членов ЕХБ к Косыгину (8 мая 1970 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
576. По поводу регистрации // Братский листок. — 1970. — №5.
577. Отдел пропаганды ЦК КПСС. О связях вожаков т.н. «совета церквей ехб» с зарубежными антикоммунистическими организациями. 1972 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступу: <http://www.portal-credo.ru/site/?act=lib&id=1627>.
578. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №871-т: Резолюция 2-го Всесоюзного съезда родственников узников ЕХБ в СССР (декабрь 1970

- г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
579. Чрезвычайное сообщение Совета родственников узников // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1973. – №13.
580. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №1330: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР, №10, Москва, 1972 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 27. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
581. Bourdeaux M. Religious protest by Soviet women / Michael Bourdeaux // Посев. – 1969. – №12.
582. НУ ОSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 5. – AS 256: «Заявление матерей ЕХБ (1453 подписи) (март 1969 г.)».
583. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №256: Заявление матерей-христианок ЕХБ (03.1969) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 4. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
584. Новое русское слово. – 1969. – Ч. II (24.11).
585. НУ ОSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 72. – AS 2252: «Заявление от Музыки И.С. (28.03.1975 г.)».
586. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №868: Заявление Г.Винса прокурору г. Киева (28 августа 1970 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
587. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №611: Обращение Второго Всесоюзного съезда родственников узников ЕХБ к Генеральному Секретарю ООН У Тану, 12 декабря 1970 года.
588. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №871: Сборник документов Второго Всесоюзного съезда родственников узников евангельских христиан-баптистов в СССР (часть 1) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 2. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
589. НУ ОSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 19. – AS 871: «Сборник документов II Всесоюзного съезда РУ ЕХБ (Ч. I)».
590. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 5. – Спр. 280: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) за 1971 г. Том 1.
591. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №690: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1971. – №1 // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 19: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 3. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
592. Сообщение // Братский листок. – 1971. – №2 – 3.
593. Положение узников в лагерях // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1972. – №10.
594. Заявление Г.равительству СССР // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1973. – №11.
595. Служение ближним (биография Л.М.Винс) // Вестник истины. – 1985. – №3.

596. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №690: Сообщение (11 апреля 1971 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 19: Документы Баптистов (ЕХБ), ч. 3. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
597. Заявление председателю Совета Министров СССР Косыгину А.Н. (5 июня 1971 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
598. ДАХО. — Ф. Р-3858: Отдел по делам религий Харьковской областной государственной администрации. — Оп. 17. — Спр. 87: Информации, справка и сведения обислюгома о состоянии религиозности в области и мерах по усилению контроля за деятельностью церковно-сектантских организаций и другим верующим (1971 г.).
599. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 180: Информации, докладные записки, справки Уполномоченного Совета по делам религиозных культов при Совете Министров Украинской ССР, представленные в высшие правительственные и партийные органы республики о религиозной обстановке, о процессах и явлениях, происходящих в религиозных организациях за 1970 г.
600. ДАДО. — Ф. Р-4021: Отдел по делам религий Донецкой областной государственной администрации. — Оп. 1. — Спр. 203: Документы о деятельности «Совета Церквей ЕХБ» (заявления, обращения, справки и др. (1962-1986 гг.)).
601. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1370: Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ в СССР, №12, Москва, июль, 1973 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 27. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
602. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1304: Заявление верующих ЕХБ г.Чернигова (21 апреля 1972 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 27. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
603. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 41. — AS 1304: «Заявление верующих ЕХБ г.Чернигова (21 апреля 1972 г.)».
604. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1974. — Вып. 34.
605. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 5. — Спр. 321: Документы о деятельности и положении так называемой «СЦ ЕХБ» (раскольники) за 1972 г.
606. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1914: Заявление Председателю Международного Красного Креста Т.Здоровец // Материалы Самиздата. — 1976. — №11 (9 апреля).
607. Братский вестник. — 1970. — №2.
608. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №2037: Открытое письмо Л.В.Крюковой всем верующим ЕХБ (август 1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1975. — №21 (23 мая).
609. Сообщения // Совет Церквей ЕХБ. Отдел заступничества. — 1989. — №3 (август).
610. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 7. — Спр. 3: Информации, докладные записки, справки уполномоченных Совета по делам религий о деятельности зарегистрированных религиозных обществ за 1975 г.
611. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1975. — Вып. 35.

612. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 6. — Спр. 737: Отчеты, справки, информации и переписка с уполномоченными Совета по вопросам деятельности религиозных организаций в Украинской ССР за 1975 г.
613. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 7. — Спр. 15: Информации, справки, отчеты уполномоченных Совета о зафиксированных нарушениях законодательства религиозными обществами за 1975 г.
614. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №2113: Краткая запись процесса над Г.П.Винсом в г. Киеве 27 — 31.01.1975 г. // Материалы Самиздата. — 1975. — №19 (9 мая).
615. Soviet persecution of religion in Ukraine. — Toronto: World Congress of Free Ukrainians, 1976. — 54 p.
616. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 1. — «Кассационная жалоба Винса Г.П.» (10 февраля 1975 г.).
617. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 69. — AS 2172: «Обращение Л.М.Винса к Комитету прав человека и «Международной амнистии» (26 марта 1975 г.).»
618. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1920: Обращение Л.М.Винс к Международному комитету по правам человека (29.09.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №46.
619. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1921: Обращение Л.М.Винс к Международной Амнистии (29.09.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №46.
620. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 1. — «To the U.S.Congress, to President Ford, to the newspapers Baltimore Sun and New York Times» (7.08.1975).
621. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 160: ЕХБ. — «AS 2072: A personal report from Lidia M.Vins about the trial of her son Georgi P.Vins (on 24.02.1975).»
622. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1919: Обращение ко всем христианам мира Н.И.Винс об аресте мужа Г. П. Винса (16.06.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №46.
623. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 75. — AS 2335: «Обращение семьи Г.Винса к Президенту США, Конгрессу США (7.08.1975 г.).»
624. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 66. — AS 2072: «Сообщение о суде над Г.Винсом (англ.) (24.02.1975 г.).»
625. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 1. — «Сообщение о поддержке Г.Винса сенатором Джексоном».
626. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1912: Открытое письмо Г.Джексоу, Г.Киссинджеру и Конгрессу США от А.Сахарова (21.10.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №46.
627. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1922: Обращение к Всемирному Совету церквей и Международной Амнистии в защиту баптиста Г.Винса (22.10.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №46.
628. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1868: Открытое письмо А.Сахарова Всемирному Совету церквей (11.09.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №46.
629. Exile speaks on tape // Sunday Telegraph. — 1976. — 4.01.

630. Soviet imprisons leader of dissenting Baptists // Baltimore Sun. — 1975. — 3.02.
631. Soviet imprisons a Baptists leader // New York Times. — 1975. — 3.02.
632. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1742: 6 документов с протестами об аресте секретаря СЦ ЕХБ Г.П. Винса в Киеве в марте 1974 г. (г. Киев, 15 — 25.04.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №28 (28 июня).
633. ДАРФ. — Ф. Р-6991: Совет по делам религиозных культов при Совете Министров СССР. — Оп. 6. — Спр. 639: Материалы уполномоченных Совета о деятельности сторонников т.н. «Совета церквей» ехб в союзных и автономных республиках за 1974 г.
634. Письмо служителей киевских церквей к ВС ЕХБ (20.04.1974 г.) [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Электронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.
635. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 54. — AS 1750: «Письмо к Вальдхайму (5 апреля 1974 г.)».
636. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 56. — AS 1817: «Открытое письмо «Всемирному конгрессу христиан по вопросу евангелизации мира» (24.06.1974 г.)».
637. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1817: Открытое письмо «Всемирному конгрессу христиан по вопросу евангелизации мира» (24.06.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1974. — №36.
638. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 2. — AS 92: «Второе письмо Совета родственников узников ЕХБ к Генеральному секретарю ООН У Тану (11.08.1968 г.)».
639. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №92: Второе письмо Генеральному секретарю ООН У Тану от Совета родственников узников ЕХБ // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 1. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.
640. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1970: Чрезвычайное сообщение издательства «Христианин» (26.10.1974 г.) // Материалы Самиздата. — 1975. — №16 (18 апреля).
641. Наши ходатайства // Братский листок. — 1974. — №5.
642. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №2021: Братский листок, 1974, №5 // Материалы Самиздата. — 1975. — №16.
643. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: ЕХБ. — «Материалы Самиздата» (16/1975).
644. НА НДПЦ «Меморіал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №2021: Братский листок. — 1974. — №5 (не раньше 25 ноября) // Материалы Самиздата. — 1975. — №16.
645. ДАХО. — Ф. Р-3858: Отдел по делам религий Харьковской областної государственной администрации. — Оп. 17. — Спр. 92: Документы облисполкома о религиозной обстановке в области, ходе рождественских праздников, совершении религиозных обрядов населением области и другим вопросам за 1977 г.
646. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1976. — Вып. 41 (3 августа).
647. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 25. — Спр. 1357: Справки отдела пропаганды

ЦК Компартии Украины, информации обкомов партии, Совета по делам религий при Совете Министров СССР обукреплении кадрами аппарата уполномоченных советов по делам религий по областям и о выделении должностей заместителей уполномоченных; отчет Совета по делам религий при Совете Министров СССР за 1976 г. и по другим вопросам.

648. Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1976. – №36.

649. Сообщение // Братский листок. – 1977. – №4.

650. Обращение Совета родственников узников ЕХБ // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1978. – №50.

651. Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1977. – Вып. 44.

652. Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1976. – Вып. 43.

653. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 1. – «Участникам совещания в Белграде по проверке выполнения условий Хельсинского соглашения».

654. Українська Гельсінська Група: До 20-ліття створення / Уклад.: В. Кіпіані, В. Овсієнко. – К.: Вид-во Української республіканської партії, 1996. – 32 с.

655. Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1978. – Вып. 48.

656. Преследование семьи Хайло и угроза отобрать детей // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1978. – №50.

657. Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1978. – Вып. 49.

658. Сообщение // Братский листок. – 1977. – №1.

659. Сообщение // Братский листок. – 1979. – №6.

660. Сообщение о новых арестах христиан // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – №66.

661. Ходатайство Совета Церквей // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – №67.

662. Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1978. – №49.

663. Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – №71.

664. Срочное сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – №72.

665. Заявление // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – №63.

666. Сообщение // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – №65.

667. Суд христианам в г. Донецке // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1979. – №69.

668. Судебный процесс // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. – 1981. – №92.

669. ЦДАВО України. – Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. – Оп. 7. – Спр. 134: Информация, докладные записки, справки областных уполномоченных Совета по делам религий за 1980 г.

670. Ляхно О. П. Підпільна видавнича діяльність як прояв опозиційності Спільки Церков Євангельських християн-баптистів / Олександр Петрович Ляхно // Наука. Релігія. Суспільство. – 2007. – №2. – С. 45 – 51.

671. Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1979. – Вып. 54.

672. Преследования верующих // Хроника текущих событий. – 1980. – Вып. 60.

673. Вести из СССР: Права человека. – Кн. 1. – Т. 1. – Мюнхен: Б. и., 1991.

674. Вести из СССР: Права человека. — Кн. 1. — Т. 2. — Мюнхен: Б. и., 1991.
675. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1979. — Вып. 53.
676. Преследования верующих // Хроника текущих событий. — 1981. — Вып. 62.
677. Преследование семьи Хайло // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1980. — №89.
678. ДАХО. — Ф. Р-3858: Отдел по делам религий Харьковской областной государственной администрации. — Оп. 17. — Спр. 94: Документы облисполкома о религиозной обрядности, участии верующих в выборах в местные Советы, состоянии и использовании культовых зданий и другим вопросам за 1982 г.
679. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 25. — Спр. 2225: Справки стделов ЦК, информации Львовского, Кировоградского обкомов партии, Совета по делам религий при СМ УССР по вопросам научно-атеистической пропаганды.
680. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 25. — Спр. 2403: Докладные записки Совета по делам религий при Совете Министров УССР и предложения отделов пропаганды и агитации и зарубежных связей ЦК Компартии Украины о мерах по преодолению униатства в православии.
681. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 7. — Спр. 107: Информация, докладные записки, справки областных уполномоченных Совета по делам религий за 1979 г.
682. ЦДАВО України. — Ф. 4648: Уполномоченный Совета по делам религиозных культов при Совете Министров СССР по Украинской ССР. — Оп. 7. — Спр. 129: Информация, докладные записки, справки областных уполномоченных Совета по делам религий за 1980 г.
683. Сообщение // Братский листок. — 1980. — №3.
684. ДАДО. — Ф. Р-4021: Отдел по делам религий Донецкой областной государственной администрации. — Оп. 1. — Спр. 263: Документы о деятельности Союза евангельских христиан-баптистов (уставы, обращения, послания и др.) (1970-1988 гг.).
685. Критика буржуазно-клерикальной фальсификации политики КПСС и Советского государства в отношении религии и церкви: методические рекомендации / Сост.: Н. Г. Лукашева. — Ленинград: Знание, 1982. — 6 с.
686. Вести из СССР: Права человека. — Кн. 1. — Т. 3. — Мюнхен: Б. и., 1991.
687. ДА АРК. — Ф. Р-3909: Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Крымской области. — Оп. 1. — Спр. 133: Справки, информация, докладные записки Крымского обкома КПУ и Крымского облисполкома (1985 г.).
688. Христиане в армии // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1984. — №121.
689. NU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 156. — AS 5360: «Братское согласие».
690. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №5360: Братское согласие (1983) // Материалы Самиздата. — 1984. — №39.
691. ДАДО. — Ф. Р-4021: Отдел по делам религий Донецкой областной государственной администрации. — Оп. 1. — Спр. 492: Информация о деятельности группы независимых церквей ЕХБ (1983-1984 гг.).
692. ДА АРК. — Ф. Р-3909: Уполномоченный Совета по делам религий при Совете Министров СССР по Крымской области. — Оп. 1. — Спр. 123: Переписка с Советом по делам

религий при Совете Министров СССР и Советом УССР о деятельности религиозных объединений области (1984 г.).

693. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 160. — «Отчетное письмо за 1985 г. Совета родственников узников евангельских христиан-баптистов, осужденных за Слово Божие в СССР».

694. Разгоны богослужений, штрафы, обыски, аресты // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1985. — №126.

695. Ходатайства Совета РУ ЕХБ // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1985. — №129.

696. Mrs. Kozorezova forced underground! // Prisoner Bulletin. — Autumn 1985 (Vol. 6. #4). — PP. 2 — 3.

697. Положение узников и их семей // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1986. — №133.

698. Разгоны молитвенных собраний, штрафы, обыски, аресты, увольнения с работ и другие преследования христиан // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1985. — №131.

699. Разгоны богослужебных собраний, штрафы, обыски, аресты // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1985. — №132.

700. Сообщения // Совет Церквей ЕХБ. Отдел заступничества. — 1988. — №2 (декабрь).

701. Лахно О. П. Один рік з історії протистояння між органами радянської влади та Спільною Церквою Євангельських християн-баптистів / Олександр Петрович Лахно // Історична пам'ять: Науковий збірник. — 2004. — №2. — С. 147 — 155.

702. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 160. — «Срочное сообщение СРУ ЕХБ, осужденных за Слово Божие в СССР №7» от 23 июля 1985 г.».

703. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 160. — «Срочное сообщение СРУ ЕХБ, осужденных за Слово Божие в СССР №9».

704. Арестованы // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1986. — №134

705. Осуждены // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1986. — №138.

706. Осуждены // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1987. — №139.

707. Арестованы // Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1987. — №140.

708. ДАХО. — Ф. Р-3858: Отдел по делам религий Харьковской областной государственной администрации. — Оп. 17. — Спр. 97: Документы облисполкома о религиозной обстановке, изучении проповеднической деятельности служителей культа в религиозных общинах области и другим вопросам за 1985 г.

709. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 32. — Спр. 2771: Записки, довідки, інформації ЦК КПРС, ЦК Компартії України, Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, МЗС УРСР, Держтелерадіо УРСР, наукових установ, інших організацій про релігійну ситуацію в західних областях УРСР, перший Всесвітній Собор духовної України, політику Компартії України в галузі релігії, основні напрямки зарубіжної католицької та уніатської радіопропаганди українською мовою, інші питання стосунків різних конфесій та релігійного життя.

710. ЦДАГО України. — Ф. 1: Центральний Комітет Комуністичної партії України (особливий сектор — секретна частина). — Оп. 25. — Спр. 3329: Листи, інформації ЦК Компартії України, обкомів партії, Ради у справах релігій при Раді Міністрів УРСР, Митрополита Київського і Галицького, екзарха України Філарета про релігійний стан у протестантських об'єднаннях республіки, заходи по протидії спробам адміністрації США втручатись у внутрішні справи України, святкування у м. Києві 1000-річчя введення християнства на Русі.

711. Сообщения // Совет Церквей ЕХБ. Отдел заступничества. — 1988. — №1 (апрель)

712. Сообщения // Информационный бюллетень. — 1989. — №1.
713. Історія християнської церкви на Україні: Релігієзнавчий довідковий нарис / АН України. Відділення релігієзнавства Інституту філософії: Редкол.: О. С. Онищенко (відп. ред.) та ін. — К.: Наукова думка, 1992. — 104 с.
714. Руденко А. А. Евангельские христиане-баптисты и перестройка в СССР / А. А. Руденко // На пути к свободе совести. Перестройка: гласность, демократия, социализм / Сост. и общ. ред. Фурмана Д. Е. и о. Марка (Смирнова). — М.: Прогресс, 1989. — 494 с. — (Перестройка: гласность, демократия, социализм).
715. Московские новости. — 1990. — №16 (6 мая).
716. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1975. — №25.
717. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1978. — №56.
718. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1980. — №84.
719. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1980. — №85.
720. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1980. — №86.
721. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1980. — №87.
722. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1980. — №88.
723. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1980. — №90.
724. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1981. — №91.
725. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1981. — №93.
726. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1981. — №94.
727. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1981. — №100.
728. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №101.
729. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №102.
730. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №103.
731. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №106.
732. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №107.
733. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №108.
734. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №109.
735. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1982. — №110.
736. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1983. — №111.
737. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1983. — №114.
738. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1983. — №115.
739. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1983. — №117.
740. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1984. — №120.
741. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1984. — №122.
742. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1984. — №123.
743. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1984. — №124.
744. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1984. — №125.
745. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1985. — №127.
746. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1985. — №130.
747. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1986. — №136.
748. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1986. — №137.
749. Бюллетень Совета родственников узников ЕХБ. — 1987. — №141.
750. Список узников ЕХБ, осужденных и арестованных за Слово Божие на 1 февраля 1976 г. [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. —

Одесса: ЕААА, 2005. — 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Електронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

751. Список узників ЕХБ, осуджених і арештованих за Слово Боже на 1 січня 1986 года [Електронний ресурс]: Документ / Євро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 2.0. — Одесса: ЕААА, 2003. — 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Електронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

752. Список узників ЕХБ, арештованих і осуджених за Слово Боже в СССР, и служителей Союза Церквей ЕХБ, находящихся на нелегальном положении, на 1 сентября 1984 года [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 2.0. — Одесса: ЕААА, 2003. — 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Електронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

753. Список узников ЕХБ, арештованных и осужденных за Слово Боже в СССР, и служителей Союза Церквей ЕХБ, находящихся на нелегальном положении, на 1 марта 1984 года // Материалы Самиздата. — 1984. — №37.

754. HU OSA. — Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. — Subfonds 85: Samizdat Archives. — Series 9: Published Samizdat. — Archival boxes 155. — AS 5351: «Список узников ЕХБ, арештованных и осужденных за Слово Боже в СССР, и служителей Союза Церквей ЕХБ, находящихся на нелегальном положении, на 1 марта 1984 года».

755. Всем верующим евангельско-баптистского исповедания [Електронний ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. — Одесса: ЕААА, 2005. — 1 електр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. — (Електронная Христианская Библиотека). — Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. — Назва з титул. екрану.

756. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №2248: Список 123-х узников ЕХБ по состоянию января 1975 года // Материалы Самиздата. — 1975. — №36.

757. Имена баптистов-инициативников, находящихся в заключении в СССР // Вестник РХД. — 1975. — №115.

758. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №1371: Список узников ЕХБ на 15 июня 1973 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 27. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

759. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №673: Список осужденных и арештованных за Слово Боже ЕХБ на 1 января 1971 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 14. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

760. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №871-э: Общий список узников ЕХБ // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

761. НА НДПЦ «Мемориал». — Ф. 158: Собрание документов Самиздата. — АС №871: Список узников ЕХБ по состоянию на 15 октября 1970 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. — Т. 15. — Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 — 1978.

762. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №582: Список узников ЕХБ по состоянию на 15 октября 1970 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
763. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №796: Список узников (202 фамилии), март 1967 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
764. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №873: Список осужденных ЕХБ на 1.01.1971 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
765. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 19. – AS 873: «Список осужденных ЕХБ на 1.01.1971 г.».
766. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №830: Список узников, осужденных за Слово Божие в СССР (202 фамилии), 1 мая 1969 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
767. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №177: Список узников ЕХБ, осужденных за Слово Божие, на 1 января 1972 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
768. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №690: Сообщение, список узников ЕХБ с 13 декабря 1970 г. по 11 апреля 1971 г. // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 19. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
769. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №779: Сведения об узниках ЕХБ (за период с 1961 г. по февраль 1964 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 14. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
770. Сведения об узниках ЕХБ (за период с 1961 г. по июнь 1964 г.), список №2 [Электронный ресурс]: Документ / Евро-азиатская Аккредитационная Ассоциация // История Евангельского движения в Евразии. Материалы и документы. 4.0. – Одесса: ЕААА, 2005 (CD). – 1 электр. опт. диск (CD-ROM): цв; 12 см. – (Электронная Христианская Библиотека). – Систем. вимоги: Windows 95/98/ME/NT4/2000/XP. MS Internet Explorer 5.0 or higher. – Назва з титул. екрану.
771. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №241: Список узников ЕХБ за 1972 год // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 15. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.
772. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 39. – AS 1241: «Список узников ЕХБ за 1972 год».
773. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 70. – AS 2211: «Список узников ЕХБ (на начало 1975 г.)».
774. HU OSA. – Fonds 300: Records of Radio Free Europe / Radio Liberty Research Institute. – Subfonds 85: Samizdat Archives. – Series 9: Published Samizdat. – Archival boxes 2. – AS 84: «Список узников ЕХБ (лето 1968 г.)».
775. НА НДПЦ «Мемориал». – Ф. 158: Собрание документов Самиздата. – АС №84: Список узников ЕХБ (лето 1968 г.) // Собрание документов Самиздата: В 30-ти тт. – Т. 1. – Мюнхен: RL/RFE Research Institute, 1972 – 1978.

776. Положение о Союзе евангельских христиан-баптистов в СССР (ВСЕХБ, 1959 г.) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://rus-baptist.narod.ru/dop/scecb/polozen.htm>

777. Первое Послание к Церкви Божией Евангельских христиан-баптистов, ко всем зарегистрированным и незарегистрированным общинам, к пресвитерам, диаконам, проповедникам, служителям хоров и всем братьям и сестрам во Христе [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rusbaptist.stunda.org/dop/scecb/1cerkvi.htm>

ЗМІСТ

Передмова	3
Розділ 1. Формування опозиційних настроїв поміж віруючих церкви ЄХБ в Україні	
1.1. Передумови, причини виникнення та діяльність опозиційних рухів у церкві ЄХБ (середина 1940-х – кінець 1950-х років)	17
1.2. Посилення державного наступу на протестантів і розкол церкви ЄХБ (кінець 1950-х – 1962 роки)	38
1.3. Організаційне оформлення опозиції та утворення СЦ ЄХБ (1962 – 1965 роки)	60
Розділ 2. Діяльність громад Спільки Церков на теренах України як альтернатива офіційній Всесоюзній Спільці ЄХБ	
2.1. Еволюція СЦ ЄХБ в умовах атеїстичної держави (1965 – 1975 роки)	98
2.2. Посилення внутрішніх суперечностей і послаблення діяльності прибічників РЦ ЄХБ (1976 – 1985 роки)	124
2.3. Спроби легалізації СЦ ЄХБ у період демократизації радянського суспільства (1985 – 1991 роки).....	136
Післямова	146
Додатки	154
Список використаних джерел.....	236

ББК 86.29(4Укр)

Л 29

УДК 2-67:321.01:[277.4](477)•1940-80»

Рекомендовано Вченою радою Полтавського державного
педагогічного університету імені В.Г.Короленка

(протокол №9 від 26 лютого 2009 року)

Рецензенти:

Пашенко В.О., доктор історичних наук, професор,
дійсний член АПН України (Полтавський державний
педагогічний університет імені В. Г. Короленка);

Панченко П.П., доктор історичних наук, професор
(Київський міський педагогічний університет імені Б. Грінченка);

Бажан О.Г., кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник (Інститут історії НАН України).

Лахно О. Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів в Україні (1940—1980-ті роки): Монографія / Олександр Лахно. — Полтава: Друкарська майстерня, 2009. — 288 с.

ISBN 978-966-8798-20-7

Книга присвячена аналізу діяльності опозиції в євангельсько-баптистському русі України впродовж середини 1940-х — кінця 1980-х рр. Розглянуто опозиційні рухи об'єднання ЄХБ напередодні розколу 1959 — 1961 рр., а також проаналізовано етапи еволюції церковної опозиції. Доводиться, що опозиція в ЄХБ була виразом клопотань значної кількості віруючих, які прагнули легалізації діяльності законними методами боротьби. Простежено прямий зв'язок між релігійними опозиціонерами й політичними дисидентами, міжнародними правозахисними організаціями. Показано роль Ради родичів в'язнів ЄХБ, Зарубіжного Представництва Ради Церков, підпільного видавництва «Християнин», нелегальної церковної періодики та релігійного Самвидаву в активізації дисидентського руху. Для науковців, викладачів, студентів і аспірантів вищих навчальних закладів, учителів і учнів старших класів-середніх шкіл, а також усіх, хто цікавиться історією релігій в Україні.

ISBN 978-966-8798-20-7

© Лахно О.П., 2009.

© Друкарська майстерня, 2009.

Наукове видання

Олександр Лахно

**Церковна опозиція Євангельських християн-баптистів
в Україні (1940–1980-ті роки)
Монографія**

Літературний редактор – Мелешко Віра Анатоліївна, к. філол. н., доцент
Комп'ютерний набір і верстка – Лахно Віта Іванівна

Підписано до друку 07.07.2009 р.

Формат 60х84/16. Папір офсетний. Друк офсетний.

Обл.-вид. арк. 19,82. Ум. друк. арк. 16,74.

Наклад 300 прим. Зам. № 15.

Видавництво «Друкарська майстерня».

Лахно Олександр Петрович — кандидат історичних наук, старший викладач кафедри всесвітньої історії та методики викладання історії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

У 2001 році закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка, у 2002 році отримав диплом магістра історії з відзнакою. Упродов 2003-2006 років навчався в аспірантурі Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г.Короленка.

У 2008 році захистив кандидатську дисертацію на тему «Опозиція в євангельсько-баптистському русі в УРСР (середина 40-х — 80-ті роки ХХ століття)».